

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

НАУКОВІ

ТОМ 7

2024 р.

*Записки
НауКМА*

Соціологія

LABAVM Triumphale TRIADOS
per Tru Dignissimos Tutelares adubra
Kieva Mohiliana Palladis Militantibz
in Christo Patris P: Procopii Kotaczynski
Emetissimi intra scias a deumtissimo suo

PRÆSENTAVM.

Trino Virtutu Theologiaru Choro
to Illustre sub Signis Alma Orthodoxæ
Præfixum At notales Reuerentissimi
eisdem Almi Orthodoxi Collegii Rectoris
Nominis Innocentio Szeczycki. monacho S.O.B:

Quæ Vexilla micat: tonat ei quoq; classica Mauor: Spis.A

Fides, respicit quas Sôcrata Divi:

ISSN 2663-063X (online)

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

НАУКОВІ ЗАПИСКИ НаУКМА

СОЦІОЛОГІЯ

Том 7 ♦ 2024

Науковий рецензований фаховий електронний журнал
Щорічник ♦ Заснований у 1996 р.

nrps.ukma.edu.ua

Київ
2024

**Національний університет «Києво-Могилянська академія»
заснував видання «Наукові записки НаУКМА» 1996 року**

«Наукові записки НаУКМА. Соціологія» (*NaUKMA Research Papers. Sociology*) – науковий рецензований фаховий електронний журнал відкритого доступу, що публікує статті з питань сучасної соціологічної науки, результати теоретичних і емпіричних розвідок, а також спрямований на забезпечення наукових та інформаційних потреб суспільства в знаннях, одержаних у процесі науково-дослідницької діяльності. Виходив як частина багатосерійного видання «Наукові записки НаУКМА» (серія «Соціологічні науки»). З 2018 р. – «Наукові записки НаУКМА. Соціологія». Щорічник.

Журнал проіндексовано в науково-репозитарних базах, наукометричних базах даних та наукових пошукових системах: Наукова періодика України, BASE-search (Bielefeld Academic Search Engine), Crossref, Dimensions, EBSCO, Google Scholar, Index Copernicus International (Journal Master List), Open Ukrainian Citation Index, ResearchBib: Academic Resource Index, ROAR (Registry of Open Access Repositories), Scilit, Semantic Scholar, SocArxiv, Ulrichsweb (Ulrich's periodicals directory) та ін.

Пропоноване видання висвітлює актуальні питання соціологічної науки, запрошує всіх, хто цікавиться суспільствознавством, долучитися до розгляду інтелектуальних та практичних соціальних проблем. Крім традиційної соціологічної тематики, в ньому порушуються також питання, що постають і перед іншими соціальними науками. Усіх авторів часопису об'єднує дослідницька увага до теоретичної концептуалізації та практичного розв'язання проблем трансформації українського суспільства; для аналізу реалій сьогодення застосовуються різноманітні парадигми та дослідницькі програми.

Видання є прикладом прагнення членів наукової спільноти НаУКМА та їхніх колег приділити увагу діагнозові соціальних проблем і водночас сприяти відтворенню теоретичного дискурсу в соціології.

Журнал адресовано науковцям, викладачам закладів вищої освіти, докторантам, аспірантам, магістрантам, студентам соціально-гуманітарних спеціальностей, усім, хто цікавиться проблемами сьогодення.

Мови видання: українська, англійська

Вебсайт журналу: <http://nrps.ukma.edu.ua>

Редакційна колегія

Тамара Марценюк, канд. соц. наук, НаУКМА, Україна – **голова редколегії**

Вікторія Бондар, канд. соц. наук, НаУКМА, Україна – **відповідальний секретар**

Міхай Варга, д-р соц. наук, Інститут східноєвропейських досліджень, Вільний університет Берліна, Німеччина

Сюзанн Воршех, PhD із соціальних наук, Інститут європейських досліджень Європейського університету Віадріна у Франкфурті (Одер), Німеччина

Катерина Мальцева, канд. філос. наук, PhD з антропології, НаУКМА, Україна

Алла Марченко, PhD із соціології, Єрусалимський університет, Ізраїль

Світлана Оксамитна, д-р соц. наук, НаУКМА, Україна

Володимир Паніотто, д-р філос. наук, НаУКМА, Україна

Хайко Пляйнес, д-р соц. наук, Дослідницький центр Східної Європи при Бременському університеті, Німеччина

Анастасія Рябчук, канд. соц. наук, НаУКМА, Україна

Джефрі Степницький, PhD із соціології, Університет МакЮена, Канада

Олена Стрельник, д-р соц. наук, Технічний університет Мюнхена, Німеччина

Сара Філліпс, PhD з антропології, Університет Індіани, США

Редакторка і коректорка *Наталія Мінько*
Комп'ютерне верстання *Андрій Шмаркатюк*

Здійснюється подвійне анонімне рецензування матеріалів

Засновник і видавець:
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

Ідентифікатор
у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа: R40-02827

Адреса редакції:
вул. Г. Сковороди, 2, м. Київ, 04070
тел.: (044) 425-45-44
e-mails: viktoria.bondar@ukma.edu.ua
redviddil@ukma.edu.ua

Журнал входить до Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора наук, кандидата наук та ступеня доктора філософії, категорія «Б» (наказ МОН України від 17.03.2020 № 409)

DOI: 10.18523/2617-9067.2024.7.3-13

УДК 316.346.2.367.7-055.2(477)

Дзвенислава Щерба

ІНТЕРСЕКЦІЙНІСТЬ У ДІЯЛЬНОСТІ ФЕМІНІСТИЧНОГО ТА ЛЕСБІЙСЬКОГО РУХІВ В УКРАЇНІ

Концепція інтерсекційності, запропонована американською науковицею Кімберлі Креншоу, наприкінці XX ст. лягла в основу діяльності нових суспільних рухів, які почали поєднувати боротьбу з різними проявами нерівності. Не є винятками і лесбійський та феміністичний рухи, які, з одного боку, поєднані боротьбою за права жінок, а з іншого – з дискримінацією за ознаками сексуальної орієнтації. У цій статті розглянуто феномен інтерсекційності між лесбійським і феміністичним рухами в Україні. Попри те що в українських дослідженнях бракує напрацювань щодо лесбійського руху як окремого суспільного руху та мало розглянуто феномен інтерсекційності між суспільними рухами, феміністичний та лесбійський рухи в Україні пов'язані між собою спільним ідеологічним підґрунтям, практиками спротиву та людським потенціалом. Саме тому фокус уваги цієї статті зосереджено на визначенні проявів феномену інтерсекційності між лесбійським і феміністичним рухами в Україні за допомогою теоретичного аналізу, а також глибинних інтерв'ю з активістками цих рухів.

Ключові слова: суспільні рухи, феміністичний рух, Україна, інтерсекційність, лесбійський рух.

Сучасному феміністичному рухові притаманне внесення до порядку денного жінок з різним бекграундом і соціальними характеристиками (Carastathis, 2014). Це зумовлено відходом від уявлення про жінок як гомогенну соціальну групу, яка має однакові проблеми та характеристики. Власне, така зміна оптики сприяє внесенню до феміністичного порядку денного досвідів різних жінок, зокрема тих, які протягом тривалого часу були виключеними з мейнстримного феміністичного руху. Наприклад, такою соціальною категорією є лесбійки та бісексуальні жінки.

Залучення лесбійок і бісексуальних жінок до феміністичного руху тривалий час було проблемним питанням. Через загальний рівень гомофобії та сексизму ці соціальні категорії залишалися «невидимими» (Rich, 1980), причому як у суспільстві загалом, так і в межах ЛГБТ-руху (суспільний рух, який бореться за права ЛГБТ-людей: лесбійок, геїв, бісексуальних та трансгендерних людей), який залишався андроцентричним, віддзеркалюючи панівний гендерний порядок (Jeffreys, 2018). Сам феміністичний рух, якщо

проаналізувати його діяльність і стан у другій половині XX ст. в країнах Західної Європи та США, переважно репрезентували гетеросексуальні одружені жінки середнього класу (Gilmore & Kaminski, 2007), тоді як лесбійки та бісексуальні жінки були об'єднані в окремі низові ініціативи та групи взаємодопоміжки (Jeffreys, 2018). Також дослідниці феміністичного руху в США у другій половині XX ст. зазначали про «приховування сексуальної орієнтації» в межах мейнстримних організацій, які на протипагу низовим групам лесбійок були більш видимими та мали більше ресурсів для досягнення змін (Taylor & Whittier, 1999).

З кінця XX ст. феміністичний рух трансформувався, проте існують також більш консервативні організації та низові ініціативи, які виступають проти поєднання тем захисту прав жінок і ЛГБТ-людей та не включають у свою діяльність теми, які стосуються прав гомосексуальних і бісексуальних жінок. Сама лесбійська спільнота попри мейнстримні уявлення також не є однорідною, зокрема й у ставленні до фемінізму та феміністичного руху.

Однак, попри деякі відмінності та неоднорідність у ставленнях, феміністичний і лесбійський рухи пов'язані у своїй діяльності, практиках спротиву, а також порядках денних. Зокрема, дослідниці характеризують такі практики як «експліцитно інтерсекційні стратегії» (Evans & Lepinard, 2019): вони проявляються у спільних акціях, поєднанні символіки, а також поєднанні ідей боротьби за права жінок та ЛГБТ-людей для подолання загальної нерівності. Саме тому можна говорити про існування інтерсекційності між цими двома рухами (Щерба, 2021) як у міжнародному, так і в українському контексті.

Мета цієї статті – виокремити прояви інтерсекційності між лесбійським і феміністичним рухами в Україні. Для її досягнення за результатами теоретичного аналізу визначено поняття інтерсекційності. Далі за результатами аналізу 13 напівструктурованих глибинних інтерв'ю з активістками українських лесбійського та феміністичного рухів виокремлено напрями діяльності, цілі та перешкоди для їхньої діяльності в Україні. Насамкінець визначено спільні патерни в ідеологічному підґрунті, практиках спротиву та напрямках діяльності феміністичного та лесбійського рухів в Україні, на основі яких можна зробити висновок про існування інтерсекційності між цими двома суспільними рухами.

Теоретичне підґрунтя для визначення феномену інтерсекційності між лесбійським і феміністичним рухами

Передовсім варто зазначити, що лесбійському рухові з моменту його становлення притаманне поєднання двох ідентичностей та внесення до свого порядку денного теми захисту прав жінок та ЛГБТ-людей (Stein, 2012). Передумовою таких практик стало те, що лесбійки та бісексуальні жінки стикалися з множинною дискримінацією, тобто дискримінацією за кількома ознаками – гендеру та сексуальної орієнтації (Fingerhut et al., 2005). Тому поєднання у власних патернах спротиву боротьби за права жінок та ЛГБТ-людей було доволі органічним для лесбійського руху.

Як приклад можна навести дослідження лесбійського руху у 1970-х роках. Саме вплив феміністичних студій поставив у фокус лесбійську сексуальність та лесбійську ідентичність. До того часу, зокрема через вплив андроцентризму та гендерних стереотипів (Stein, 2012), які є поширеними і в межах ЛГБТ-спільноти, ЛГБТ-рух сприймався як рух геїв. Лесбійкам, як пише Адріана Річ, було відведено роль «жіночих версій чоловічої гомосексуальності» (Rich, 1980).

Іншим прикладом, який поєднує лесбійський та феміністичний рухи, є тема суб'єктності жіночої сексуальності та фемінності як такої. За фройдистською парадигмою, яку критикує феміністичний рух, жіноча сексуальність не розглядається як суб'єктна та незалежна від чоловічої, що, своєю чергою, закріплювало підпорядковане становище жінки в суспільстві (Rubin, 1975). Жінкам через медіа, релігійні інституції, законодавство та спроби цензурування (Rich, 1980) нав'язують певні патерни сексуальності – гетеросексуальні стосунки в межах шлюбу з перспективою дітонародження. За А. Річ, жінок, які не вписуються в цю норму, зокрема й лесбійок, вважають загрозою нормативному гендерному порядку, вони можуть стикатися з дискримінацією та насильством (Rich, 1980).

Загалом фемінізм доцільно концептуалізувати як соціальну теорію рівності статей, яка є базисом для руху за звільнення та права жінок, а також як суспільний рух на захист прав жінок, який ґрунтується на правових уявленнях про гендерну рівність (Марценюк, 2018). Однак, як уже зазначено, фемінізм не є гомогенним феноменом: у русі наявні як різні течії, так і відмінності в історичному та локальному контекстах, які впливають на позицію фемінізму як суспільного руху, його порядок денний, напрями діяльності та практики спротиву. Також можна виокремити й ознаки ідентичностей, на основі яких дослідники та дослідниці виділяють окремий напрям лесбійського фемінізму, який поєднує в собі як мінімум дві ознаки ідентичності – гендерну та сексуальну орієнтації (Ellis & Peel, 2011).

У цьому контексті варто згадати про поняття інтерсекційності. Концептуалізувати інтерсекційність доцільно як зв'язок і поєднання різних соціальних ознак. Наприклад, Тамара Марценюк визначає інтерсекційність як перехресність та уявлення про «зв'язок між гендером і віком, расою, етнічністю, класом та іншими ознаками» (Марценюк, 2018, с. 237).

Поняття інтерсекційності ввела дослідниця Кімберлі Креншоу (Crenshaw, 1991). Її основна ідея полягала в тому, що не існує гомогенного «жіночого досвіду», попри те, що в межах того-часного феміністичного руху жінок розглядали як гомогенну групу зі спільними проблемами та викликами. К. Креншоу наголошувала на важливості усвідомлення того, що різні ознаки, які визначають соціальну позицію індивіда в суспільстві, накладаються на гендерну ознаку, конструючи при цьому різні патерни субординації для жінок різного соціального класу, етнічності, сексуальної орієнтації, раси, а отже, дають їм

різні політичні, економічні та соціальні можливості (Crenshaw, 1991).

Надалі інші дослідниці розвинули теорію Креншоу в ідею про те, що існує множинна система пригноблення, з яким можуть стикатися жінки, за різними ознаками, які до того ж можуть накладатись одна на одну. Таке пригноблення не є бінарним феноменом чи одиничним процесом, ідеться про множинну, конвергентну та переплетену систему (Carastathis, 2014). За Анною Карастатіс (2014), її характерними рисами є одночасність, складність, невідворотність та інклюзивність («*simultaneity, complexity, irreducibility, and inclusivity*»). Тобто концепція інтерсекційності аналізує, яким чином індивід відчуває одночасно різні прояви пригноблення за різними ознаками (наприклад, якщо йдеться про лесбійок, то цей аналіз передбачає визначення, у який спосіб людина стикається з дискримінацією за гендерною ознакою та ознакою сексуальної орієнтації одночасно). Інтерсекційність дає змогу аналізувати та теоретизувати конвергентність, співконструювання та сполучення різних систем пригноблення (Carastathis, 2014), що дає потенціал для дослідження як індивідуальних досвідів представників маргіналізованих груп, які стикаються з множинною дискримінацією, так і для зв'язків між різноманітними суспільними рухами, які борються проти соціальної нерівності в її різних проявах.

Пізніше цю теорію було розвинено в політичну позицію, яка сьогодні характерна для багатьох суспільних рухів, зокрема й феміністичного. Її ідея полягає в усвідомленні того факту, що жінки можуть перебувати в кількох субординованих групах, які при цьому можуть мати «конфліктні порядки денні» (Crenshaw, 1991), а також специфічні окремі досвіди, які визначає саме поєднання гендеру з іншими соціально значущими ознаками конкретного індивіда. Варто також зазначити, що ця концепція є релевантною для дослідження зв'язку між феміністичним і лесбійським рухами, адже історично концепція інтерсекційності сформувалась через активісток, які поєднували в собі різні ідентичності – переважно йшлося про темношкірих жінок-лесбійок (Carastathis, 2014), тому можна зробити висновок, що за своєю суттю концепція інтерсекційності передбачала поєднання досвідів активісток, які поєднували активізм за права жінок, ЛГБТ-людей та темношкірих людей у США наприкінці ХХ ст.

Також дослідниці та дослідники визначають інтерсекційність як онтологічно комплексний феномен, оскільки саме інтерсекційність розглядає великі аналітичні категорії (як-от раса,

соціальний клас, гендер) та гегемонні практики, які асоціюються з ними (расизм, сексизм, класизм, з якими також пов'язані гомофобія та імперіалізм), як такі, що доповнюють і конструюють одні одних, а не окремі категорії (Evans & Lepinard, 2019). Отже, за цим підходом лесбійський та феміністичний рухи пов'язані спільним порядком денним боротьби з нерівністю, що надалі було виокремлено під час глибоких інтерв'ю з активістками українських лесбійського та феміністичного рухів.

Тому в контексті взаємодії та поєднання феміністичного та лесбійського рухів інтерсекційність можна розглядати як процес усвідомлення того, що жінки можуть по-різному проявляти свою сексуальність поза межами гетеронормативності, надання видимості лесбійкам у межах феміністичного руху та внесення питання боротьби за їхні права до загального порядку денного феміністичного руху (Шерба, 2021).

Методологічні засади дослідження

Ця стаття ґрунтується на методі напівструктурованих глибоких інтерв'ю. Релевантність цього методу зумовлена сенситивністю тематики та метою статті – визначити прояви інтерсекційності між українськими феміністичним і лесбійським рухами.

У статті проаналізовано напівструктуровані глибокі інтерв'ю з 13 активістками лесбійського та феміністичного рухів. Інформанток було відібрано методом «снігової кулі», оскільки йдеться про доволі обмежену соціальну категорію. Також для відбору інформанток було використано дані з відкритих джерел, а саме контактні дані, зазначені на сайтах активістських груп і громадських організацій лесбійського та феміністичного рухів (як у Києві, так і в регіонах). За результатами аналізу діяльності громадських організацій та активістських груп було складено список організацій та ініціатив, які поєднують лесбійський та феміністичний активізм, та надалі залучено до дослідження представниць таких організацій: ГО «Інсайт» (Київ, Запоріжжя), ГО «Сфера» (Харків), ГО «Інша» (Херсон), ГО «Gender Stream» (Дніпро), ГО «КиївПрайд» (Київ), ГО «Гей-Альянс Україна» (Одеса, Київ), низова активістська група «Лезо» (Київ, Львів), ГО «Ти не один» (Житомир).

Загалом вибірку склали активістки лесбійського та феміністичного рухів України, важливим аспектом був досвід залучення інформанток до активізму протягом щонайменше двох років. Умовно вибірку можна поділити на такі

підкатегорії: активістки інституціоналізованих громадських організацій та низових активістських груп, активістки, які долучились до активізму наприкінці 1990-х – на початку 2000-х, у середині 2000-х та після 2014 р., активістки з Києва та регіонів (Харків, Одеса, Львів, Ужгород, Херсон, Дніпро, Запоріжжя, Житомир).

Інтерв'ю проведено з 29 березня по 8 квітня 2021 р., а отже не охоплюють досвіду інформанток після початку повномасштабної російсько-української війни. Всі інтерв'ю проведено за попередньо складеним гайдом в онлайн-форматі з використанням Zoom через тодішню епідеміологічну ситуацію, а також територіальну розрізненість між інформантками.

У дослідженні дотримано етичних принципів з огляду на сенситивність тематики. Було дотримано принципу інформованої згоди: всіх інформанток ознайомлено з предметом, метою та завданнями дослідження, а також поінформовано про можливість припинити інтерв'ю, якщо воно стане некомфортним для них. Також дотримано принципів анонімності та конфіденційності: всі дані подано в знеособленій формі, записи самих інтерв'ю та транскрипти не було опубліковано.

Становлення та діяльність лесбійського руху в Україні

Становлення лесбійського руху в Україні розпочалося з 1990-х років (Фарбар, 2021). Цьому процесу передували розпад Радянського Союзу, декриміналізація гомосексуальних стосунків і загальне посилення процесів демократизації та емансипації в країні. Внаслідок цього більше людей стали відкрито говорити про свою сексуальність і гуртуватися в невеликих, більш закритих спільнотах, відділяючи себе від інших (Грибанов & Кравчук, 2018). Водночас варто зазначити, що в період 1990-х років не йшлося про суспільний рух, натомість ЛГБТ-люди об'єднувалися у своєрідні субкультури. Ще однією особливістю є те, що все ж таки лесбійки й бісексуальні жінки та жіночі гомосексуальні стосунки загалом протягом тривалого часу залишалися менш видимими в суспільстві (Фарбар, 2021), зокрема через патріархатний контекст і нормативний гендерний порядок, у якому жінці було відведено роль майбутньої матері та дружини в гетеросексуальному шлюбі.

Попри це, разом з емансипативними процесами в 1990-х роках і створенням перших ЛГБТ-організацій в Україні розпочалося й виокремлення лесбійської субкультури (Грибанов & Кравчук, 2018). У той період вона була спрямована

на пошук «своїх» і згуртування лесбійської спільноти, тому її функціями переважно були знайомства, спілкування та спільне проведення дозвілля. Крім того, у межах субкультури були сконструйовані певні зовнішні та комунікативні символи для означення своєї належності до спільноти (Маєрчик, 2009), а також власний сленг і своєрідні гендерні категорії. Варто зазначити, що саме становлення субкультури передувало подальшій політизації лесбійської спільноти, яка створила запит на активістську діяльність, спрямовану на боротьбу за права лесбійок.

Однак перші українські ЛГБТ-організації переважно працювали як ВІЛ-сервіси (Грибанов & Кравчук, 2018) та через це орієнтувалися здебільшого саме на потреби геїв і бісексуальних чоловіків. Водночас питання, які стосувалися прав лесбійок, порушували лише тоді, коли вони збігалися із загальним порядком денним організації:

«Гей-організації в Україні з'явилися під егідою ВІЛ-сервісів... І вони почали розширювати свою адженду на жінок, і це часто траплялося таким чином, що вони запрошували, або там з'являлася ініціатива, і вони якось запрошували в організацію робити якісь жіночі активності в організації, але часто це закінчувалося розлученням...» (Інформантка 6).

Свою чергою, автономний лесбійський рух почав формуватися у 2000-х роках зі створенням організації «Жіноча мережа», що можна розглядати як приклад переходу від субкультури та груп за інтересами до об'єднання гетерогенних груп для скоординованих дій, спрямованих на захист прав спільноти (Фарбар, 2021). Крім того, варто зазначити, що ця організація поєднувала теми боротьби за права ЛГБТ-людей та жінок. За словами інформанток, долучених до діяльності цієї організації, активістки «Жіночої мережі» організували перші мирні зібрання на підтримку прав ЛГБТ-людей, освітні, спортивні та культурні заходи, літні феміністично-лесбійські табори, а також вели вебсайт з освітніми матеріалами та форумом для спілкування та знайомств.

Крім того, для розуміння інтерсекційності між українськими лесбійським і феміністичним рухами варто зазначити, що «Жіноча мережа» позиціонувала себе як лесбійську та феміністичну організацію (Щерба, 2021) та поєднувала ці два напрями активізму. Це поєднання мало вплив на інституційну пам'ять всередині руху – через освітні заходи на тему фемінізму, літні лесбійсько-феміністичні школи. Завдяки поширенню

серед учасниць організації феміністичної літератури в активісток «Жіночої мережі» сформувався спільні цінності, які поєднували тему захисту прав жінок та ЛГБТ-людей. Надалі під час створення активістками власних організацій чи низових ініціатив цей патерн поєднання в активізмі феміністичного та лесбійського порядків денних зберігався. Зрештою, інтерсекційність між лесбійським і феміністичним рухами також закріплена у визначенні потреб лесбійок, цінностей та місії «Жіночої мережі»: захист прав лесбійок, організаційний розвиток ЛГБТ-спільноти загалом, а також прагнення досягнення рівних прав і можливостей «для жінок, кожної жінки, групи та спільноти та формування толерантного ставлення суспільства до лесбійок» (Гейдар & Довбах, 2007).

У 2009 р. «Жіноча мережа» припинила своє існування як організація, однак це стало початком нового етапу розвитку лесбійського руху (Фарбар, 2020). Його особливістю є перехід активізму до інституціоналізованих громадських організацій, а з розвитком соціальних мереж – в онлайн-сферу. Колишні активістки «Жіночої мережі» почали створювати власні лесбійсько-феміністичні організації. Нині основними організаціями для лесбійського руху в Україні залишаються «Інсайт» (Київ та регіональні осередки), «Сфера» (Харків), «Феміністична майстерня» (Львів) та «Інша» (Херсон), також діють низові ініціативи, не інституціоналізовані в громадській організації (Щерба, 2021).

Зауважимо, що лесбійський рух доволі важко розмежувати із загальним ЛГБТ-рухом. Досі є проблема браку ресурсів в окремих лесбійських проєктів чи ініціатив, зокрема через політику певних донорів, які підтримують організації ЛГБТ-руху в Україні. До того ж через загальну дискримінацію ЛГБТ-людей у суспільстві ефективною є стратегія репрезентації більшої соціальної категорії (Щерба, 2021).

За даними глибинних напівструктурованих інтерв'ю з 13 активістками лесбійсько-феміністичного руху, станом на 2021 рік український лесбійський рух фокусувався на таких завданнях:

- вирішення питань, пов'язаних із батьківством та опікуном для лесбійських сімей;
- становлення шлюбної рівності;
- згуртування лесбійської спільноти;
- розслідування злочинів на ґрунті ненависті;
- боротьба зі стереотипами та нетерпимістю в суспільстві;
- підвищення видимості лесбійської спільноти;
- протидія гендерно зумовленому насильству та забезпечення рівних прав і можливостей для жінок.

Для досягнення цих завдань лесбійський рух має такі напрями діяльності: адвокація за прийняття чи зміну законодавства, а також поліпшення роботи правоохоронних органів, робота над згуртуванням та об'єднанням спільноти, просвітництво та публічний активізм через проведення мирних зібрань, онлайн-флешмобів та включення у феміністичний активізм (Щерба, 2021).

Завдання та напрями діяльності українського лесбійського руху узагальнено в табл. 1.

Аналізуючи перешкоди для діяльності лесбійського руху, доцільно виокремити зовнішні та внутрішні (Щерба, 2021).

Зовнішні перешкоди стосуються взаємодії лесбійського руху та суспільства і держави, впливу зовнішніх глобальних процесів – складнощів у взаємодії з державними інституціями, неприйняття з боку суспільства через поширеність гомофобії, зростання кількості злочинів на ґрунті ненависті, діяльності так званого «антигендерного руху», впливу нормалізації гендерно зумовленого насильства.

Внутрішні перешкоди, як-от внутрішні конфлікти всередині руху (зокрема за ресурси),

Таблиця 1. Завдання та напрями діяльності українського лесбійського руху

Завдання	Напрями діяльності
Вирішення питань, пов'язаних із батьківством та опікуном в українських лесбійських сім'ях	Адвокація за прийняття змін до національного законодавства та/або поліпшення роботи правоохоронних органів
Становлення шлюбної рівності	
Розслідування злочинів на ґрунті ненависті	
Згуртування лесбійської спільноти	Робота над згуртуванням лесбійської спільноти через діяльність ком'юніті-центрів та проведення розважальних, освітніх, культурних заходів для лесбійок і бісексуальних жінок
Боротьба зі стереотипами в суспільстві	Проведення освітніх заходів, просвітницьких кампаній
Підвищення видимості лесбійської спільноти	Проведення онлайн- та офлайн-заходів, мирних зібрань, флешмобів
Забезпечення рівних прав і можливостей для жінок	Залучення до феміністичного активізму через участь в адвокаційних кампаніях, проведення освітніх заходів, досліджень, співорганізація та проведення мирних зібрань на тему прав жінок
Протидія гендерно зумовленому насильству	

внутрішня гомофобія в межах лесбійської спільноти та її поляризація на «активістську» та «неактивістську», заважають посиленню мобілізаційного потенціалу руху та сталості діяльності ініціатив, особливо в невеликих містах.

Вагомий вплив на діяльність руху мали й інші зовнішні події. Наприклад, у 2020–2021 рр. це була пандемія COVID-19, під час якої посилилась ізоляція в межах лесбійської спільноти, багато організацій трансформували свою діяльність відповідно до карантинних обмежень. Великим викликом для лесбійського руху стало повномасштабне російське вторгнення 24 лютого 2022 р., адже лесбійська спільнота, як і інші українці та українки, зіткнулася з наслідками війни. Водночас з початком повномасштабної війни посилюються євроінтеграційні процеси та дискурс відходу від «російських цінностей», невіддільним компонентом яких є закріплення конструкту «традиційних сімейних цінностей» (Edenborg, 2018), складниками якого є стереотипні гендерні норми, виправдання домашнього насильства, переслідування діяльності правозахисних організацій (зокрема феміністичних та ЛГБТ-руху), які маркуються як «агенти західної пропаганди». Ці процеси можна простежити на державному рівні через ратифікацію Стамбульської конвенції у 2022 р., а також початок роботи над законом про цивільні партнерства, який передбачає можливість для укладання одностатевих цивільних партнерств. Змінилось і ставлення суспільства до ЛГБТ-людей (Shevtsova, 2023). Наприклад, за даними опитування Київського міжнародного інституту соціології (КМІС, 2023), проведеного 25 травня–5 червня 2023 р., 67% респондентів погодилися з твердженням, що ЛГБТ-люди повинні мати такі самі права, як і інші громадяни України. У 2016 р. таких респондентів було 33,4% (КМІС, 2016). Тому можна зробити висновок, що українське суспільство під впливом зовнішніх соціально-політичних процесів стає більш толерантним до ЛГБТ-спільноти, що надалі може мати позитивний вплив на досягнення законодавчих змін та діяльність ЛГБТ-руху загалом.

Становлення та діяльність сучасного феміністичного руху в Україні

Для розуміння контексту становлення сучасного феміністичного руху в Україні варто зазначити, що, попри декларовану гендерну рівність, у СРСР було заборонено низові феміністичні ініціативи (Павличко, 2002). Як наслідок, навіть слово «фемінізм» було стигматизованим як на інституційному, так і на міжособистісному

рівні (Марценюк, 2018). Тож можна побачити, що сучасний український феміністичний рух, так само як і лесбійський, почав формуватися в 1990-х роках в умовах поширеності стереотипів (Кісь, 2018).

На противагу лесбійському руху феміністичний рух почав формуватися не з субкультур чи груп за інтересами, а з академічної сфери, науково-дослідницької роботи на феміністичній тематики та подальшої інтеграції цих напрацювань у систему вищої освіти (Марценюк, 2018). Згодом з'являються перші громадські організації, які займалися просвітницькою роботою, а також допомогою жінкам, які постраждали від домашнього насильства чи торгівлі людьми.

Сфера діяльності організацій феміністичного руху розширилась, охоплюючи різні напрями: адвокацію за права жінок, посилення жіночого лідерства, онлайн-активізм. Крім того, у 2007–2010 рр. з'явилися низові феміністичні ініціативи, які організовували мирні зібрання, присвячені темі боротьби за права жінок (Маєрчик & Плахотнік, 2019). Варто зазначити, що в цей період також можна простежити зв'язок з лесбійським рухом, адже серед організаторок першого феміністичного маршу 8 березня 2011 р. в Києві була вже згадана організація «Інсайт» (Гриценко, 2018).

З 2014 р. цей зв'язок, а також загальний інтерсекційний підхід став більш видимим завдяки поєднанню у феміністичному активізмі тем захисту прав інших вразливих груп, зокрема і ЛГБТ-людей.

На підставі даних проаналізованих напівструктурованих глибинних інтерв'ю можна визначити такі завдання сучасного феміністичного руху в Україні:

- створення та імплементація ефективних механізмів із протидії гендерно зумовленому насильству, зокрема на законодавчому рівні;
- становлення в суспільстві нульової толерантності до гендерно зумовленого насильства та гендерної дискримінації загалом;
- протидія усім формам дискримінації щодо жінок;
- захист прав військовослужбовиць;
- посилення жіночого представництва в політиці, а також на керівних посадах;
- боротьба з гендерними стереотипами.

Для досягнення цих завдань український феміністичний рух фокусується на таких напрямках діяльності:

- протидія гендерно зумовленому насильству, яка проявляється в роботі спеціальних гарячих ліній чи консультаційних центрів, моніторингу випадків насильства, адвокаційній діяльності;

Таблиця 2. Завдання та напрями діяльності українського феміністичного руху

Завдання	Напрями діяльності
Створення та імплементація ефективних механізмів із протидії гендерно зумовленому насильству	робота гарячих ліній та консультаційних центрів для підтримки постраждалих від гендерно зумовленого насильства; адвокаційна робота для впровадження змін у національному законодавстві
Становлення в суспільстві нульової толерантності до гендерно зумовленого насильства	моніторинг випадків гендерно зумовленого насильства; проведення просвітницьких заходів та мирних зібрань
Протидія усім формам дискримінації щодо жінок за гендерною ознакою	підтримка жінок через надання юридичних консультацій, психологічної та соціальної допомоги, діяльність груп взаємопідтримки
Захист прав військовослужбовиць	
Посилення жіночого лідерства	проведення спеціальних навчальних програм для жінок у політиці, медіа, бізнесі, громадській діяльності; надання менторської та фінансової підтримки для реалізації жіночих ініціатив і проєктів
Боротьба з гендерними стереотипами	просвітницька та інформаційна робота

– підтримка жінок з вразливих груп через надання юридичних консультацій, соціальної допомоги та проведення груп взаємопідтримки;

– публічний активізм, який проявляється в організації мирних зібрань, правозахисних, культурних заходів, а також онлайн-флешмобів;

– просвітницька та інформаційна робота, спрямована як на активісток феміністичного руху, так і суспільство загалом;

– посилення жіночого лідерства через проведення спеціальних навчальних програм для жінок у політиці, медіа, бізнесі чи громадському секторі, надання менторської та фінансової підтримки жіночим ініціативам.

Загалом, взаємозв'язок завдань і напрямів діяльності українського феміністичного руху проілюстровано в табл. 2.

Інтерсекційність між українськими феміністичним і лесбійським рухами

З огляду на зазначене вище, з моменту свого становлення лесбійський рух в Україні мав у своєму порядку денному теми, які стосуються прав жінок. Багато активісток феміністичного руху поєднують у феміністичному активізмі боротьбу з іншими проявами нерівності та дискримінації, зокрема за ознакою сексуальної орієнтації. Крім того, активістки лесбійського руху часто долучалися до становлення та розвитку українського феміністичного руху (це можна побачити в історії перших мирних зібрань за права жінок) і роблять це й сьогодні. Цей феномен вирізняє український контекст серед досвіду країн Західної Європи та США, де фемінізм передовсім був рухом, який репрезентував білих гетеросексуальних одружених жінок середнього класу (Valk, 2002), а лесбійок було витіснено в окремі низові ініціативи через

гомофобію всередині феміністичного руху (Gilmore & Kaminski, 2007).

Приклади такого поєднання лесбійського та феміністичного активізму можна побачити в діяльності вже згаданих організацій «Жіноча мережа», «Феміністична майстерня», «Інша», «Сфера» та «Інсайт», які також долучалися до організації мирних зібрань, присвячених захисту прав жінок, у своїх містах (Щерба, 2021). Аналогічно більш сучасні організації та низові ініціативи стоять на засадах інтерсекційного підходу та поєднують у феміністичному порядку денному захист прав жінок з іншими вразливих груп.

Загалом інтерсекційність між феміністичним і лесбійським рухами можна аналізувати з таких аспектів: ідеологічного, практичного та тематичного (Щерба, 2021).

Ідеологічний аспект – це спільне теоретичне підґрунтя та розуміння фемінізму, природи гендерної нерівності. Наприклад, це може бути критика патріархату чи нормативного гендерного порядку, визначення патріархату як спільного підґрунтя для виправдання гендерно зумовленого насильства, а також дискримінації жінок та ЛГБТ-людей через їхню невідповідність панівному гендерному порядку. Крім того, ідеологічний аспект охоплює розгляд фемінізму як невіддільного елементу для досягнення рівності в суспільстві, а також, власне, інтерсекційний підхід до фемінізму, за яким лесбійки стикаються з множинною дискримінацією як за ознакою гендеру, так і сексуальної орієнтації:

«Жінку розглядають як таку істоту, яка не зовсім людина, не зовсім норма... І, звичайно, коли ти є жінкою, і зустрічаєшся з усім там: з мізогінією, з сексизмом. Якщо ти є лесбійкою, тебе ще й не сприймають нормальною жінкою, то це посилює, скажемо так, на тебе тиск...» (Інформантка 2).

Тематичний аспект – це спільні теми, які знаходять своє вираження в напрямках діяльності цих рухів та є частиною його порядків денних, а також закріплених місій та цінностей організацій, якщо йдеться про інституціоналізовані громадські організації. Наприклад, такими темами можуть бути протидія гендерно зумовленому насильству та адвокація за прийняття та впровадження ефективного законодавства з протидії насильству. Такий перетин можна простежити в кампанії за ратифікацію Стамбульської конвенції в Україні, яка тривала з 2017 до 2022 р. Іншими спільними темами можна визначити протидію дискримінації за будь-якими ознаками, боротьбу з гендерними стереотипами та гендерною нерівністю. Як зазначено вище, активістки лесбійського руху завжди були інтегрованими в сучасний феміністичний рух і брали участь у розвитку та становленні феміністичного публічного активізму, тому багато тем і практик є спільними для феміністичного та лесбійського рухів.

Практичний аспект – це втілення ідеологічного та тематичного аспектів, безпосередні активності та практики взаємодії між двома рухами. Спільне ідеологічне підґрунтя та теми породжують спільні активності й напрями діяльності. Крім того, важливим чинником є саме людський потенціал, адже поширеною є ситуація, коли активістки поєднують у своїй діяльності феміністичний та ЛГБТ-активізм, причому як через індивідуальний досвід належності до цих соціальних категорій, так і через солідарність та ідею боротьби з різними формами нерівності та дискримінації. Як приклад спільних практик можна навести феміністичні марші 8 березня, які до початку повномасштабної війни

відбувалися в багатьох містах України – Києві, Одесі, Харкові, Львові, Запоріжжі, Херсоні, Маріуполі, Краматорську та ін. Власне, ці події можна вважати прикладом інтерсекційності між лесбійським і феміністичним рухами як через залучення в процес організації активісток лесбійського руху, так і через артикулювання важливості захисту прав усіх жінок, зокрема лесбійок. Іншими прикладами спільних активностей можуть бути спільні освітні заходи, літні школи, онлайн-флешмоби. Загалом інтерсекційність між феміністичним і лесбійським рухами в Україні проілюстровано в табл. 3.

Однак варто зазначити, що між феміністичним і лесбійським рухами є також конфліктні питання. Причиною цього є есенціалістські засади деяких організацій, які виникли з жіночого руху у 1990–2000 рр., характерною рисою яких є уявлення про жінок як гомогенну групу, яка складається з гетеросексуальних жінок. Крім того, за словами опитаних активісток лесбійського руху, такі організації часто розглядають залучення лесбійок як загрозу дискредитації діяльності організації, тому намагаються відокремити себе від цієї соціальної категорії.

Спостерігається феномен, подібний до ситуації у феміністичному русі в США в середині ХХ ст., коли через власні стереотипи активісток, есенціалістське уявлення про жінок як гомогенну групу та страх дискредитації лесбійок виключали з деяких організацій:

«...З погляду тих феміністок, хто більше негативно ставиться до лесбійок, вони кажуть: “До чого лесбійський рух, ідіть там до своїх ЛГБТ, боріться. Це не наше

Таблиця 3. Прояви інтерсекційності між лесбійським і феміністичним рухами в Україні

Аспект інтерсекційності	Лесбійський рух	Феміністичний рух
Ідеологічний	розуміння спільної природи нетерпимості до ЛГБТ-людей та дискримінації жінок; усвідомлення множинної дискримінації лесбійок через їхню стать та сексуальну орієнтацію; фемінізм як ідея досягнення гендерної рівності та боротьби з дискримінацією жінок	патріархат як основа для вкорінення гендерних стереотипів та нетерпимості до тих, хто не вписується в ці стереотипи; фемінізм як ідея для досягнення та утвердження гендерної рівності
Тематичний	внесення до порядку денного теми боротьби з гендерними стереотипами та гендерно зумовленим насильством	внесення до порядку денного теми боротьби з дискримінацією за різними ознаками; підтримка ЛГБТ-людей
Практичний	співорганізація та проведення феміністичних мирних зібрань, просвітницьких заходів, медійних та адвокаційних кампаній, спрямованих на підтримку прав жінок та протидію гендерно зумовленому насильству	співорганізація та участь активісток феміністичного руху в мирних зібраннях, просвітницьких заходах, медійних та адвокаційних кампаніях, спрямованих на протидію дискримінації ЛГБТ-людей та злочинам на ґрунті ненависті

питання... У лесбійок своя має бути адженда, а ми нормальні жінки». Тобто цей же дискурс нормальності» (Інформантка 2).

Іншими причинами конфліктів також можна назвати конкуренцію за ресурси, ідеологічні розбіжності, властиві активісткам різних течій фемінізму, наприклад, ставлення до секс-роботи, залучення до феміністичного руху чоловіків та трансгендерних людей.

Висновки

Отже, сучасні українські лесбійський та феміністичний рухи є тісно пов'язаними як в умовах становлення у період 1990-х років, так і в ідеологічному підґрунті, цінностях, напрямках діяльності, формах активностей та цілях. Також зв'язок між лесбійським і феміністичним рухами простежується в поєднанні цих двох напрямів активізму самими активістками. Наприклад, активістки лесбійського руху долучаються до феміністичного активізму, а також брали активну участь у становленні публічного феміністичного активізму. Через вплив ідей інтерсекційного фемінізму багато сучасних організацій та низових ініціатив феміністичного руху вносять до порядку денного боротьбу з усіма формами дискримінації щодо жінок, зокрема за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності (СОГІ). Загалом, можна зробити висновок, що ситуація в лесбійському

та феміністичному рухах в Україні характеризується інтерсекційністю, адже активістки цих рухів не розділяють дискримінацію за гендерною ознакою та ознакою сексуальної орієнтації, а натомість, як про це писали Елізабет Еванс та Елеонар Лепінар (Evans & Lepinard, 2019), визначають сексизм і гомофобію як гегемонні практики, які пов'язані між собою та конструюють одні одних, тому і не розділяють боротьбу за права жінок і права ЛГБТ-людей.

За результатами дослідження виявлено, що український контекст відрізняється від досвіду США та країн Західної Європи, в яких лесбійок спочатку витіснили з мейнстримного феміністичного руху через упередження окремих активісток, а також розгляд жінок як гомогенної групи, яка є гетеросексуальною. Втім, ситуації, коли лесбійок не приймають як повноправних суб'єктів у більш консервативних організаціях жіночого руху, також зафіксовано за результатами напівструктурованих глибинних інтерв'ю. Однак не можна стверджувати про існування такої тенденції сьогодні в Україні, на противагу тому, що відбувалось у мейнстримному феміністичному русі в США та країнах Західної Європи в другій половині ХХ ст.

Тому, попри наявність незначних конфліктів, можна зробити висновок, що діяльність лесбійського та феміністичного рухів в Україні характеризується інтерсекційністю в темах, ідеологічному підґрунті та активістських практиках.

Список використаної літератури

- Гейдар, Л., & Довбах, А. (2007). *Быть лесбиянкой в Украине: обретая силу*. <https://genderindetail.org.ua/library/identichnosti/lgbtika/byt-lesbiyanko-y-ukraine-obretaya-silu-1341468.html>
- Грибанов, А., & Кравчук, А. (2018). *Райдужна книга*. Центр «Наш світ».
- Гриценко, Г. (2018). Марші 8 березня: винайдення феміністичної традиції. *Гендер в деталях*. <https://genderindetail.org.ua/library/ukraina/marshi-8-bereznyavinyaydennya-feministichnoy-traditsii-134428.html>
- Кісь, О. (2018). Фемінізм в Україні: кроки назустріч собі. Ч. 3. Жіночий активізм. *Гендер в деталях*. <https://genderindetail.org.ua/season-topic/gender-after-euromaidan/feminizm-v-ukraini-kroki-nazustrich-sobi-ch-3-zhinochiy-aktivizm-1341057.html>
- КМІС. (2016). *Ставлення до людей гомосексуальної орієнтації: лютий 2016 року. Аналітичний звіт*. <https://gay.org.ua/publications/soc-poll2016.pdf>
- КМІС. (2023). *Сприйняття ЛГБТ-людей та їх прав в Україні: Результати телефонного опитування, проведеного 25 травня – 5 червня 2023 року*. <https://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=1248&page=10>
- Маєрчик, М. (2009). Вторгнення гомосексуальності. У *120 сторінок содому: Сучасна світова лесбі/тей/бі література. Квір-антологія* (с. xv–xxv) (упоряд. І. Шувалова, А. Позднякова, О. Барліг). Критика. https://shron2.chtyvo.org.ua/Antolohiia/120_storinok_sodomu_Suchasna_svitova_lesbigeibi_literatura_Kvir-antolohiia.pdf
- Маєрчик, М., & Плахотнік, О. (2019). Між колоніальністю і націоналізмом: генеалогія феміністичного активізму в Україні. *Гендер в деталях*. <https://genderindetail.org.ua/season-topic/gender-after-euromaidan/mizh-kolonialnistyu-i-natsionalizmom-genealogiifeministichnogo-aktivizmu-v-ukraini-1341124.html>
- Марценюк, Т. (2018). *Чому не варто боятися фемінізму*. Комора.
- Павличко, С. (2002). Посттоталітарна культура як носій зневаги до жінок. У *Фемінізм* (с. 57–65). Основи. https://shron1.chtyvo.org.ua/Pavlychko_Solomiia/Feminizm_zbirka.pdf
- Фарбар, К. (2020). Стисла українська лесбійська історія 1990–2000 років. *Гендер в деталях*. <https://genderindetail.org.ua/library/istoriya-i-pamyat/stysla-ukrainska-lesbiyska-istoriya-1990-2000-rokiv.html>
- Фарбар, К. (2021). Архів української лесбійської історії 1990–2000 років. <https://lesarchive.politkrytyka.org/>
- Шерба, Д. (2021). *Прояви інтерсекційності в діяльності феміністичного та лесбійського рухів в Україні* [бакалаврська робота, Національний університет «Кієво-Могилянська академія»]. <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/bf521d1e-34d5-457d-9314-30c5043f7b4b>
- Carastathis, A. (2014). The Concept of Intersectionality in Feminist Theory. *Philosophy Compass*, 9(5), 304–314. <https://compass.onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/phc3.12129>
- Crenshaw, K. (1991). Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics and Violence Against Women of Color. *Stanford Law Review*, 43(6). <https://doi.org/10.2307/1229039>
- Edenborg, E. (2018). Homophobia as Geopolitics: 'Traditional Values' and the Negotiation of Russia's Place in the World. In *Gendering Nationalism* (pp. 67–87). https://doi.org/10.1007/978-3-319-76699-7_4

- Ellis, S. J., & Peel, E. (2011). Lesbian feminisms: Historical and present possibilities. *Feminism & Psychology*, 21(2), 198–204.
- Evans, E., & Lepinard, E. (2019). *Intersectionality in Feminist and Queer Movements*. Taylor & Francis. <https://library.oapen.org/handle/20.500.12657/39906>
- Fingerhut, A. W., Peplau, L. A., & Ghavami, N. (2005). A Dual-Identity Framework for Understanding Lesbian Experience. *Psychology of Women Quarterly*, 29(2), 129–139.
- Gilmore, S., & Kaminski, E. (2007). A Part and Apart: Lesbian and Straight Feminist Activists Negotiate Identity in a Second-Wave Organization. *Journal of the History of Sexuality*, 16(1), 95–113. <https://doi.org/10.1353/sex.2007.0038>
- Jeffreys, S. (2018). *The Lesbian Revolution: Lesbian Feminism in the UK 1970-1990*. Routledge.
- Rich, A. (1980). Compulsory Heterosexuality and Lesbian Existence. *Journal of Women's History*, 15(3), 11–48. <https://doi.org/10.1353/jowh.2003.0079>
- Rubin, G. (1975). The Traffic in Women. <https://summermeetings2013.files.wordpress.com/2013/04/rubin-traffic.pdf>
- Shevtsova, M. (2023). Solidarity Test: Challenges of First LGBTIQ Migration and Activism in Central-Eastern European Countries in the Context of Russia's War on Ukraine. *European Societies*, 26(2), 323–345. <https://doi.org/10.1080/14616696.2023.2181372>
- Stein, M. (2012). *Rethinking the Gay and Lesbian Movement*. Taylor & Francis Books.
- Taylor, V., & Whittier, N. E. (1999). Collective Identity in Social Movement Communities: Lesbian Feminist Mobilization. In *Waves of Protest: Social Movements Since the Sixties* (pp. 169–195). Rowman & Littlefield Publishers, INC.
- Valk, A. M. (2002). Living a Feminist Lifestyle: The Intersection of Theory and Action in a Lesbian Feminist Collective. *Second Wave Feminism in the United States*, 28(2), 303–332. <https://doi.org/10.2307/3178744>
- Carastathis, A. (2014). The Concept of Intersectionality in Feminist Theory. *Philosophy Compass*, 9(5), 304–314. <https://compass.onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/phc3.12129>
- Crenshaw, K. (1991). Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics and Violence Against Women of Color. *Stanford Law Review*, 43(6). <https://doi.org/10.2307/1229039>
- Edenborg, E. (2018). Homophobia as Geopolitics: 'Traditional Values' and the Negotiation of Russia's Place in the World. In *Gendering Nationalism* (pp. 67–87). https://doi.org/10.1007/978-3-319-76699-7_4
- Ellis, S. J., & Peel, E. (2011). Lesbian feminisms: Historical and present possibilities. *Feminism & Psychology*, 21(2), 198–204.
- Evans, E., & Lepinard, E. (2019). *Intersectionality in Feminist and Queer Movements*. Taylor & Francis. <https://library.oapen.org/handle/20.500.12657/39906>
- Farbar, K. (2020). Brief Ukrainian Lesbian History of 1990–2000. *Gender in detail*. <https://genderindetail.org.ua/library/istoriya-i-pamyat/stysla-ukrainska-lesbiyska-istoriya-1990-2000-rokiv.html> [in Ukrainian].
- Farbar, K. (2021). Archive of the Ukrainian Lesbian History of 1990–2000. <https://lesarchive.politkrytyka.org/> [in Ukrainian].
- Fingerhut, A. W., Peplau, L. A., & Ghavami, N. (2005). A Dual-Identity Framework for Understanding Lesbian Experience. *Psychology of Women Quarterly*, 29(2), 129–139.
- Gilmore, S., & Kaminski, E. (2007). A Part and Apart: Lesbian and Straight Feminist Activists Negotiate Identity in a Second-Wave Organization. *Journal of the History of Sexuality*, 16(1), 95–113. <https://doi.org/10.1353/sex.2007.0038>
- Heidar, L., & Dovbakh, H. (2007). To Be a Lesbian in Ukraine: Gaining Power. <https://genderindetail.org.ua/library/identichnosti/lgbtika/byt-lesbiyankoy-v-ukraine-obretaya-silu-1341468.html> [in Russian].
- Hrybanov, A., & Kravchuk, A. (2018). *Rainbow book*. Our World Center [in Ukrainian].
- Hrytsenko, H. (2018). 8 March Marches: Inventing the Feminist Tradition. *Gender in detail*. <https://genderindetail.org.ua/library/ukraina/marshi-8-berezyvinaydannya-feministichnoitraditsii-134428.html> [in Ukrainian].
- Jeffreys, S. (2018). *The Lesbian Revolution: Lesbian Feminism in the UK 1970-1990*. Routledge.
- KIIS. (2016). *Attitudes Towards Homosexual People: February 2016. Analytical Report*. <https://gay.org.ua/publications/soc-poll2016.pdf> [in Ukrainian].
- KIIS. (2023). *Perception of LGBT People and Their Rights in Ukraine: Results of a Telephone Survey Conducted on May 26 – June 5, 2023*. <https://www.kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=1248&page=10> [in Ukrainian].
- Kis, O. (2018). Feminism in Ukraine: Steps Towards Yourself: Part 3. Women's Activism. *Gender in detail*. <https://genderindetail.org.ua/season-topic/gender-aftereuromaidan/feminizm-v-ukraini-kroki-nazustrich-sobi-ch-3-zhinochiyaktivizm-1341057.html> [in Ukrainian].
- Martsenyuk, T. (2018). *Why Not to Be Afraid of Feminism*. Publishing House "Komora" [in Ukrainian].
- Mayerchuk, M. (2009). Invasion of Homosexuality. In *120 Pages of Sodom: Contemporary World Lesbian/Gay/Bi Literature. Queer anthology* (pp. xv–xxv) (I. Shuvalova, A. Pozdniakova, & O. Barlih, Eds.). https://shron2.chtyvo.org.ua/Antolohiia/120_storinok_sodomu_Suchasna_svitova_lesbigeibi_literatura_Kvir-antolohiia.pdf [in Ukrainian].
- Mayerchuk, M., & Plakhotnik, O. (2019). Between Coloniality and Nationalism: Genealogies of Feminist Activism in Ukraine. *Gender in detail*. <https://genderindetail.org.ua/season-topic/gender-aftereuromaidan/mizh-kolonialnistyu-i-natsionalizmom-genealogiifeministichnogo-aktivizmu-v-ukraini-1341124.html> [in Ukrainian].
- Pavlychko, S. (2002). Post-totalitarian Culture as a Keeper of Neglect to Women. In *Feminism* (pp. 57–67). *Osnovy*. https://shron1.chtyvo.org.ua/Pavlychko_Solomiia/Feminizm_zbirka.pdf [in Ukrainian].
- Rich, A. (1980). Compulsory Heterosexuality and Lesbian Existence. *Journal of Women's History*, 15(3), 11–48. <https://doi.org/10.1353/jowh.2003.0079>
- Rubin, G. (1975). The Traffic in Women. <https://summermeetings2013.files.wordpress.com/2013/04/rubin-traffic.pdf>
- Shcherba, D. (2021). *Manifestations of Intersectionality in the Activity of Feminist and Lesbian Movement in Ukraine* [Bachelor's thesis, National University of Kyiv-Mohyla Academy]. <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/bf521d1e-34d5-457d-9314-30c5043f7b4b> [in Ukrainian].
- Shevtsova, M. (2023). Solidarity Test: Challenges of First LGBTIQ Migration and Activism in Central-Eastern European Countries in the Context of Russia's War on Ukraine. *European Societies*, 26(2), 323–345. <https://doi.org/10.1080/14616696.2023.2181372>
- Stein, M. (2012). *Rethinking the Gay and Lesbian Movement*. Taylor & Francis Books.
- Taylor, V., & Whittier, N. E. (1999). Collective Identity in Social Movement Communities: Lesbian Feminist Mobilization. In *Waves of Protest: Social Movements Since the Sixties* (pp. 169–195). Rowman & Littlefield Publishers, INC.
- Valk, A. M. (2002). Living a Feminist Lifestyle: The Intersection of Theory and Action in a Lesbian Feminist Collective. *Second Wave Feminism in the United States*, 28(2), 303–332. <https://doi.org/10.2307/3178744>

References

Dzvenyslava Shcherba**INTERSECTIONALITY IN THE ACTIVITY OF LESBIAN
AND FEMINIST MOVEMENTS IN UKRAINE****Abstract**

The article defines manifestations of the concept of intersectionality between Ukrainian feminist and lesbian movements. The research is based on the results of theoretical analysis and results of 13 semi-structured in-depth interviews with 13 Ukrainian activists of feminist and lesbian movement from Kyiv, Kharkiv, Lviv, Uzhhorod, Odesa, Zaporizhzhia, Zhytomyr and Kherson, who were involved in feminist and lesbian movements in different periods – from the end of the 1990s to the beginning of the 2000s, in the mid-2000s and after 2014. As a result, the patterns of intersectionality between these two movements were defined.

The concept of intersectional was defined in the mid-20th century by the American researcher Kimberle Crenshaw. It involved the rethinking of the concept of identity and social inequality under the influence of diverse individual experiences and socially significant characteristics. This concept became fundamental for the activity of new social movements at the end of the 20th century, in particular lesbian and feminist ones that are interrelated due to common resistance practices, ideological aspects, and people's potential as well as the topic of the fight for women's rights.

Ukrainian feminist and lesbian movements are not exceptions, as they have manifested this intersectionality since their establishment as public social movements in Ukraine after the collapse of the USSR in 1991. This feature makes them different from the movements in countries of Western Europe and the USA, where lesbians used to be excluded from the mainstream feminist movement.

After the analysis of in-depth interviews with activists of feminist and lesbian movements, it was defined that intersectionality between feminist and lesbian movements in Ukraine can be defined in ideological, thematical and practical aspects – common ideological basis, resistance practices represented in demonstrations, common actions, significant dates and topics, that prove that these 2 movements are interrelated and interconnected.

Keywords: social movements, feminist movement, lesbian movement, Ukraine, intersectionality.

Матеріал надійшов 01.03.2024

Щерба Дзвенислава – аспірантка кафедри соціології та Докторської школи імені родини Юхименків Національного університету «Кієво-Могилянська академія»

Shcherba Dzvenyslava – PhD student at the Department of Sociology and Yuchymenko Family Doctoral School of the National University of Kyiv-Mohyla Academy

<https://orcid.org/0009-0007-7630-3664>

d.shcherba@ukma.edu.ua

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

DOI: 10.18523/2617-9067.2024.7.14-28

УДК 316.346.2-055.2:355.01:070(470:477)

Дарина-Марія Завгородня, Тамара Марценюк

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ОБРАЗІВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВИЦЬ В УКРАЇНСЬКИХ МЕДІА

На основі напрацювань із гендерної соціології визначено теоретичні засади патріархального та егалітарного підходів до гендерних ролей, згідно з якими здійснено аналіз репрезентацій образів військовослужбовиць у медіа. Емпіричною базою статті є якісний контент-аналіз відібраних 48 медіаматеріалів, опублікованих у період від 24 лютого 2022 р. до 25 квітня 2024 р., що містять згадки про участь військовослужбовиць у російсько-українській війні. У результаті емпіричного аналізу виявлено і проілюстровано прикладами такі виміри патріархального підходу до репрезентації гендерних образів через ролі військовослужбовиць у Збройних силах України (ЗСУ), як гендерно-рольові стереотипи, стереотипи гендерних рис і стосовно зовнішності захисниць. Принцип забезпечення гендерної рівності у ЗСУ передбачає підтримку егалітарних образів, репрезентацію яких охарактеризовано за допомогою гендерно нейтрального і гендерно чутливого підходів.

Ключові слова: гендерні образи, гендерні ролі, гендерна рівність, російсько-українська війна, медіа, військовослужбовиці, Збройні сили України (ЗСУ).

Питання реалізації принципів гендерної рівності в секторі безпеки та оборони України активно постало з початком війни росії проти України у 2014 р. та актуалізувалось після початку повномасштабного російського вторгнення у 2022 р. (Невидимий батальйон 5.0, 2023). За цей час значно зросла чисельність жінок у Збройних силах України (ЗСУ): за даними Міністерства оборони України (МОУ), станом на жовтень 2023 р. чисельність військовослужбовиць збільшилась на 40 % порівняно з 2021 р. (АрміяInform, 2023). Станом на січень 2024 р. загальна чисельність жінок у ЗСУ становила 66,9 тис. осіб, 47,2 тис. з яких були військовослужбовицями (Міністерство оборони України, 2024). Як повідомила віцепрем'єрка з питань європейської та євроатлантичної інтеграції, понад 10 тис. жінок безпосередньо виконують бойові завдання на лінії фронту (Офіс Віцепрем'єрки з питань європейської та євроатлантичної інтеграції, 2024).

Варто зауважити й те, що протягом останніх 10 років у секторі безпеки та оборони відбулась

низка інституційних змін задля поліпшення становища жінок у ЗСУ (Невидимий батальйон 5.0, 2023; Марценюк, 2024). Військові жінки стали більш видимими в інформаційному просторі. Окрім типово патріархального нарративу про чоловіка-захисника, публічні особи все частіше в офіційній комунікації згадують про внесок військовослужбовиць (Завгородня, 2023). Це можна простежити за частотою використання гендерно симетричних форм – маскулінитивів та фемінітивів у регулярних зверненнях Президента України. Іншим прикладом є розроблення словничка фемінітивів для пресофіцерів та пресофіцерок територіальних управлінь Державної служби України з надзвичайних ситуацій (Плачинда, 2018). Такі зміни сприяють підвищенню видимості та внеску жінок у ЗСУ та підсилюють в українському публічному дискурсі егалітарні тенденції щодо рівних прав і можливостей жінок і чоловіків у секторі безпеки та оборони.

Однак сам факт наявності матеріалу про військовослужбовицю не завжди означає, що репрезентація її образів відбувається згідно

з егалітарним підходом (Strelnyk, 2024, pp. 20–21). Насамперед ідеться про матеріали, де жінка у ЗСУ екзотизується як така, що перебуває в «типово маскулінному світі». Також проявами патріархатності в медіаматеріалах доцільно вважати «доброзичливий» сексизм, зображення військовослужбовиць як окраси колективу чи турботливої помічниці. Такі наративи дискредитують роль і внесок жінок у боротьбі проти агресора та суперечать політиці забезпечення гендерної рівності у ЗСУ. Українські дослідження репрезентації військовослужбовиць у медіа, зокрема Храбан і Самойленко (2023), пропонують типологізацію образів бійчинь, сконструйованих медіа, однак не категоризують ці образи як патріархатні чи егалітарні. Власне, наукова новизна та внесок цієї статті полягає в тому, що запропоновано теоретичні засади саме такої типології.

Мета статті – охарактеризувати та типологізувати репрезентації образів військовослужбовиць в українських медіа. Для цього спочатку на основі напрацювань із гендерної соціології визначено теоретичні засади такої типологізації, зокрема через розрізнення патріархатного та егалітарного підходів до гендерних ролей. Далі було розроблено кодувальні схеми для аналізу патріархатних та егалітарних образів військовослужбовиць у медіа. Емпіричною основою статті є якісний контент-аналіз відібраних 48 медіаматеріалів текстового формату за допомогою пакету програмного забезпечення NVivo 12. Усі матеріали, що увійшли до вибірки, було опубліковано в період від 24 лютого 2022 р. до 25 квітня 2024 р. Вибірка є багатоступеневою, відбір одиниць аналізу здійснювався на 4 щаблях. Генеральною сукупністю є всі матеріали рекомендованих українських регіональних медіа, які містили згадки про військовослужбовиць. У результаті аналізу емпіричного матеріалу встановлено прояви патріархатних та егалітарних образів жінок у відібраних медіаматеріалах щодо визначених категорій.

Патріархатний (традиційний) підхід до гендерних образів і гендерних ролей

Гендерні образи військовослужбовиць у медіа вивчено через репрезентацію їхніх гендерних ролей. Соціальні ролі, за Світланою Оксамитною (2004), «визначаються як сукупність очікувань щодо поведінки індивіда, котрий займає певну позицію в процесі взаємодії» (Оксамитна, 2004, с. 156). Далі авторка стверджує: «гендерні ролі зумовлені диференціацією всіх членів суспільства на дві категорії – чоловіків

та жінок – та передбачають очікувану від них ціннісно й нормативно визначену поведінку» (Оксамитна, 2004, с. 156). Тобто гендерні ролі – це набір поведінкових і соціальних норм, які визначають, чи є дії та певні ознаки індивіда соціально прийнятними залежно від біологічної статі. На основі двох підходів до пояснення гендерних відмінностей – статеврольового та соціально-конструктивістського – виокремлюють два основні підходи до тлумачення гендерних ролей: традиційний (патріархатний) та егалітарний (емансипативний) (Марценюк, 2017; Boehnke, 2011).

Підґрунтям традиційного (патріархатного) підходу є засади біологічного детермінізму та есенціалізму, які передбачають поділ на «чоловічі» та «жіночі» ролі за критерієм статі (Krais, 2006, р. 61, як цит. у Kulik, 2018). Основою цього підходу є явище гендерної поляризації, відповідно до якого соціальні ролі, які виконують жінки, є неприйнятними для чоловіків і навпаки – соціальні ролі чоловіків є неприйнятними для жінок (Kulik, 2018). Стать у такий спосіб стає критерієм для розрізнення, а статевої відмінності використовують як інструмент для пояснення доцільності цього розрізнення. Біологічний детермінізм передбачає, що поведінка людини зумовлена біологічними характеристиками та процесами (Rose, 1982, як цит. у Greene, 2020). Апелюючи до нібито біологічних передумов, ці теорії намагаються виправдати наявні системи стратифікацій.

Оскільки сфери, закріплені за чоловіками та жінками, різняться, а їхні ролі не є взаємозамінними, то й сфери ідентифікуються як так звані «чоловічі» та «жіночі», що є ознакою гендерної поляризації. Меді Векслер Сігел (Segal) (1995) стверджує, що армію традиційно вважали маскулінною інституцією, ба більше, можливо, найбільш маскулінною з усіх соціальних інституцій. Відповідно до цієї позиції присутність та участь жінок в армії можлива лише за умови реформування армії в середовище, більш сумісне з жінкою, або за умови кардинальних змін «жіночої природи». В іншому разі, ситуація має бути настільки критичною, що вимагає «екстремальної та незвичної» відповіді – перебування та участі жінок у «чоловічому середовищі» (Segal, 1995).

Отже, з перспективи патріархатного підходу присутність жінок у традиційно чоловічому середовищі вважається нетиповим, навіть девіантним сценарієм. Безвідносно до оцінки цього (оскільки вона може різнитись залежно від галузі), сам факт входження жінки в «чоловічу сферу» привертає увагу. Це явище доцільно назвати **екзотизацією** – «перетворення жінки на об'єкт захоплення», що було виявлено

в результаті дослідження «Невидимий батальйон 2.0» (2019) у контексті репрезентації ветеранок у ЗМІ. У такому разі фокус уваги зміщується з особистості, її діяльності чи експертності на її «інакшість».

Іншим проявом патріархатного підходу в контексті розподілу ролей є **доброзичливий сексизм**. Це поняття концептуалізується як стереотипне ставлення до жінок та їхніх ролей у суспільстві, що подається у відносно позитивному тоні, який зазвичай сприймається як про-соціальна поведінка (наприклад, допомога) чи прагнення до близькості (Glick & Fiske, 1996, p. 491). Доброзичливий сексизм може використовуватися, щоб компенсувати або легітимувати ворожий сексизм. У випадку з військово-службовицями прикладом такого можна вважати обмеження в доступі жінок до деяких військових посад або ж застереження жінок від виконання певних завдань, що позиціонується як спосіб захистити та вберегти їх. Ці ситуації є прикладом захисного патерналізму, що є одним із трьох основних компонентів доброзичливого сексизму (Glick & Fiske, 1996, p. 493).

Ще один вимір, за яким традиційний (патріархатний) підхід робить розрізнення між чоловіками і жінками та вбачає в цьому біологічну зумовленість, – це психологічні та поведінкові характеристики. У патріархатному дискурсі жінкам часто приписують надмірну емоційність, яку пояснюють нібито певними фізіологічними особливостями, зазвичай гормональними. Звідси, відповідно до патріархатного підходу, армія як особливо маскуліний світ, якому притаманні строгість, порядок та беземоційність, є несумісною з жіночою надемоційністю. Єдина умова, за якої патріархатний підхід толерує та допускає «емоційних жінок» у «чоловічє середовище», – це використання ними **емоційного менеджменту** для поліпшення цього середовища. Арлі Рассел Хохшільд концептуалізує поняття емоційної праці як менеджмент (придушення чи спеціальне виявлення) певних емоцій на роботі задля створення відповідного настрою в інших і зазначає про гендерованість цього явища (Hochschild, 2015, p. 35).

Дослідження жінок у ЗСУ та проблем реалізації гендерної політики, проведене Наталією Дубчак (2008), підтверджує ці думки. За відгуками командирів, «їх [жіноча] присутність пом'якшує морально-психологічну атмосферу у військових колективах, змушує командирів та начальників бути більш стриманими і головне – значно підвищується культура взаємостосунків між військово-службовцями в самому колективі» (Дубчак, 2008, с. 189). Окрім цього, вони відзначали

піддатливість і м'якість жінок, яка була особливо сприятлива та вигідна для них: «саме військово-службовці-жінки найбільш ретельно та старанно виконують свої службові обов'язки», «частка порушень військової дисципліни жінками – мінімальна» (Дубчак, 2008, с. 189).

Ще одна ознака фемінності, яка строго контролюється та регулюється за патріархатного підходу, – це **доглянуте жіноче тіло**, яке вписується в соціальні стандарти краси (Невидимий батальйон 2.0, 2019). Згідно з дослідженням Тамари Марценюк (2004), незважаючи на те, що фізична зовнішність важлива для визначення і фемінності, і маскуліності, вона «постає як головний атрибут саме фемінності» (Марценюк, 2004, с. 35). Оксана Кісь (2002) також наголошує на важливості фізичної вроди в патріархатному світобаченні та означає ці очікування через «образ Барбі» як одну з двох моделей фемінності. Цей наратив підсилює ідею того, що на робочому місці внесок жінок як працівниць часто нівелюється, натомість у них вбачають «окрасу колективу».

Для того щоб зробити новинні матеріали про жінок на війні більш привабливими, журналісти вдаються до використання таких **гендерованих фреймів**: фізична зовнішність; зв'язок із сім'єю; тероризм заради кохання; жіноча свобода та рівність; «сильна, як чоловік» або «сильніша, ніж чоловік»; з нудьги, наївна, не має зв'язку з реальністю (Toivanen & Baser, 2016). У межах першого фрейму – фізична зовнішність – образ жінки-воїнки може сексуалізуватись, гламуризуватись. У таких матеріалах ідеться не про діяльність військової, а про те, як вона доглядає за своєю зовнішністю, щоб навіть в умовах збройного конфлікту відповідати канонам краси.

Схожі випадки репрезентації військовослужбовиць виявлено і в українських медіаматеріалах. Зокрема, Храбан і Самоїленко (2023) у дослідженні виокремили гендерно-стереотипні образи, які було використано в певних медіа: «красуня в погонах», «модель для глянцевого журналу», «насамперед, жінка» та «сексуальний об'єкт».

Окрім того, військовослужбовиці звернули увагу на невідповідність реальних умов служби жінок у ЗСУ і репрезентації бійчинь в одному з дописів Угрупування об'єднаних сил, де їх позиціонують як «берегинь в армії», з макіяжем та з розпущеним волоссям в окопах (Сіробаб, 2023). До сексуалізації військовослужбовиць вдаються і в комерційних матеріалах, зокрема виробники військової форми (Сіробаб, 2023). Такі матеріали підсилюють дискурс про «жінку – окрасу колективу», який продукується патріархатним підходом.

Егалітарний (емансипативний) підхід щодо гендерних ролей

Егалітарний (емансипативний) підхід є протилежним традиційному (патріархатному) і базується на засадах соціально-конструктивістської парадигми. Ця парадигма передбачає, що «не існує “жіночого” та “чоловічого” як природного та незмінного, гендерні ролі формуються внаслідок тривалої, постійно відтворюваної взаємодії між людьми» (Оксамитна, 2004, с. 168). За егалітарним підходом участь жінок в армії не екзотизується та не героїзується, а розглядається та оцінюється нарівні з чоловіками. Хоч основним переконанням прихильників і прихильниць цього підходу є досягнення гендерної рівності, існують різні бачення шляхів до цього. У цьому дослідженні буде розглянуто два: гендерної нейтральності та гендерної чутливості.

Підхід **гендерної нейтральності** здебільшого притаманний постгендерним теоріям, які пропонують відхід від гендерної бінарності на користь гендерної трансцендентності. Дегендерування, що врешті веде до гендерної нейтральності, – це практики, які послаблюють значення гендеру в соціальному житті (Lorber, 2005, як цит. у Saguy & Williams, 2019, р. 469).

Зокрема, збройні сили Швеції використовують підхід гендерної нейтральності для досягнення гендерної рівності (Lindsay, 2016). Згідно з їхнім трактуванням, це означає, що індивідуальні компетентності, а не гендер визначають, чи може людина долучитися до армії. Тож їхньою стратегією є забезпечення рівних можливостей для всіх громадян. Як показують результати цього ж дослідження, цей підхід можна критикувати з огляду на те, що норми, які подано як гендерно нейтральні, є маскулініними за своєю природою (Lindsay, 2016). Індикатором цього є те, що жінкам потрібно докладати додаткових зусиль, щоб адаптуватися до наявних норм і стандартів, тоді як чоловіки не зазначали про таку необхідність.

У медіаматеріалах підхід гендерної нейтральності технічно може проявлятися в редакційних політиках, які передбачають застосування гендерно нейтральних слів, щоб уникнути згадки про гендер героя чи героїні (наприклад, *flight attendant* замість *stewardess/steward* або *spouse* замість *husband/wife*) (Saguy & Williams, 2019). Дискурсивно цей підхід може проявлятися у фразі: «[певна галузь/явище] не має статі» та подібних. Соціологиня Олена Стрельник (Strelnyk, 2024) зазначає, що згідно з традиційним підходом до гендерних ролей ролі жінки та військовослужбовиці

є конфліктними, тому і медіа, і самі героїні використовують певні стратегії для «примирення» та узгодження цих ролей (Strelnyk, 2024, р. 31). Власне, одна з них – це заперечення важливості категорій статі та гендеру під час служби, як-от, наприклад, у назві матеріалу «Я не жінка, я військова» (Strelnyk, 2024, р. 31). Автори та авторки матеріалів або героїні в такий спосіб зміщують акцент на професіоналізм і/або мотивацію героїні (Strelnyk, 2024, р. 32). Водночас дослідниця зазначає, що такий підхід може бути індикатором відсутності гендерної чутливості та ігнорування особливих потреб і викликів жінок на війні.

Згідно з **гендерно чутливим** підходом політики, які є номінально гендерно «сліпими», мають диспропорційно негативний вплив на жінок і, замість того, щоб зменшувати гендерні розриви, поглиблюють їх (Islam, 2013, р. 65). Тому як альтернатива гендерно «сліпому» або нейтральному підходу для досягнення гендерної рівності пропонується гендерно чутливий підхід. Він передбачає «розуміння проблем нерівності та гендерної дискримінації у різних проявах і здатність реагувати на них (не допускати, критикувати тощо)» (Марценюк, 2019, с. 8). Тобто в цьому підході враховуються передумови та причини поточної ситуації, береться до уваги, що жінки як група тривалий час були пригнобленими. Тож гендерна справедливість (*gender equity*) передбачає не обов'язково однакове (рівне за обсягом/змістом) ставлення до жінок і чоловіків, а таке, що відповідає їхнім потребам та є еквівалентним у контексті прав, переваг, обов'язків та можливостей (Islam, 2013, р. 63).

У медіаматеріалах дискурсивно це проявлятиметься у виокремленні історій військовослужбовиць, проблематизації гендерної нерівності в ЗСУ та актуалізації потреби її вирішення. Результати дослідження «Невидимий батальйон 5.0.» (2023) демонструють, що у 2022 р. порівняно з 2015 р. така репрезентація стала більш поширеною в українських медіа. У 2015 р. медіа акцентували на самому факті присутності жінок у російсько-українській війні, у 2023 р. вони частіше привертають увагу до конкретних проблем жінок у ЗСУ, сприяють їх актуалізації та входу до публічного порядку денний.

Методологічні основи якісного контент-аналітичного дослідження

Це дослідження виконано в межах інтерпретативного методологічного підходу. Для цього було проведено якісний контент-аналіз первинних соціологічних даних – матеріалів відібраних

регіональних медіа, у яких ідеться про українських військовослужбовців та які були опубліковані на сайтах медіа в період від початку повномасштабного російського вторгнення 24 лютого 2022 р. до 25 квітня 2024 р.

Оскільки вибірка є багатоступеневою, передбачено декілька шаблів відбору одиниць аналізу. На першому шаблі було проведено відбір регіональних медіа. Для цього було використано перелік регіональних медіа, що є рекомендованими згідно з дослідженням громадських організацій «Детектор медіа» та «Інститут масової інформації» (Детектор медіа, 2024). До цього списку входять регіональні медіа, які пройшли незалежне експертне оцінювання та відповідають трьом основним блокам критеріїв: прозорість, дотримання професійних стандартів та журналістської етики, які вимірювали за допомогою 12–14 індикаторів. Одним із індикаторів, який впливає на входження медіа до списку рекомендованих, є «сексизм», що концептуалізується авторками дослідження як «упередження чи дискримінація людей через їхню стать або гендер» (Детектор медіа, 2024). Тобто медіа, які увійшли до списку, не мали б містити у своїх матеріалах ознак цього явища. Така особливість дизайну вибірки створює для дослідження низку як переваг, так і обмежень. Серед обмежень варто зазначити, зокрема, те, що результати дослідження недоцільно екстраполувати на всі українські регіональні медіа. Вибірка не охоплює всього спектру образів військовослужбовців в українському інформаційному просторі, оскільки не містить медіа, які мають маркери порушень стандартів. Звідси доцільно припустити, що медіа, які не входять до цього переліку, потенційно можуть бути більш схильними до патріархатного підходу.

Станом на квітень 2024 р. до переліку рекомендованих медіа входили 175 ресурсів (Детектор медіа, 2024). Другим кроком відбору медіа було застосування фільтрів «інтернет-видання» та «регіональний», а відтак вилучення з аналізу медіа, що входять до підкатегорії «радіо», «телебачення», «центр журналістських розслідувань» та «національний». Після застосування фільтру перелік медіа звузився до 107 одиниць. На третьому шаблі формування вибірки було видалено 23 регіональних осередки найбільшої медіакомпанії України «Суспільне мовлення». Це зумовлено тим, що, хоч ці медіа формально і вважаються регіональними, вони є філіями загальнонаціонального медіа та у своїй роботі керуються загальною редакційною політикою. Тому очікується, що їхні матеріали будуть схожими (і за форматом, і за змістом викладу) та не становитимуть цінності для дослідження. Отже, до фінального списку регіональних медіа увійшли 84 одиниці аналізу.

На четвертому шаблі формування вибірки було здійснено відбір медіаматеріалів. Для цього було виокремлено ключові слова: *військовослужбовиця, захисниця, жінки в ЗСУ, жінки на фронті, жінки на передовій, жінки на війні*. Після цього на сайтах 84 відібраних медіа за допомогою функції пошуку було здійснено відбір медіаматеріалів, що містять ці слова. Для аналізу було відібрано матеріал у форматі особистої історії військовослужбовиці. Саме такий формат матеріалів було обрано для дослідження за критерієм змістової насиченості: О. Стрельник (2024) зазначила, що існує тенденція, що медіа приділяють особливу увагу військовослужбовцям у матеріалах формату сторітелінгу або інтерв'ю. Водночас матеріалів

Таблиця 1. Дизайн багатощаблевої вибірки дослідження репрезентації гендерних ролей військовослужбовців в українських рекомендованих регіональних медіа

Щабель відбору	Опис	Критерій	Одиниця відбору, кількість відібраних одиниць
1	Відбір рекомендованих регіональних медіа	Належність до мапи рекомендованих медіа згідно з дослідженням «Детектор медіа» та ІМІ	Медіа, 175 од.
2	Відбір рекомендованих регіональних медіа релевантного типу	Медіа, що залишилися після застосування фільтрів «інтернет-видання» та «регіональний»	Медіа, 107 од.
3	Вилучення медіа, що не задовольняють критерії відбору (регіональні осередки «Суспільного мовлення»)	Автономність медіа (відсутність афіліації з національним медіа)	Медіа, 84 од.
4	Пошук і відбір матеріалів за наявністю ключових слів та відповідністю формату	Ключові слова (за пріоритетністю): військовослужбовиця, захисниця, жінки в ЗСУ, жінки на війні, жінки на фронті, жінки на передовій. Формат: особиста історія військовослужбовиці	Медіаматеріал, 48 од.

Таблиця 2. Кодувальна схема для аналізу репрезентацій образів жінок за патріархатним підходом до їх визначення

Вимір	Прояв (категорія аналізу)	Спосіб вираження в тексті
Гендерно-рольові стереотипи	Наратив про традиційний розподіл ролей	Тези про репродуктивну працю, конфлікт ролей
	Екзотизація військовослужбовиць	Відповідні словесні конструкції, які наголошують на «ексклюзивності» ситуації
	Доброзичливий сексизм та захисний патерналізм	Наратив «про неї турбуються»
Стереотипи гендерних рис	Приписування типово фемінних психологічних і поведінкових характеристик військовослужбовицям	Використання відповідних прикметників
	Закріплення відповідальності за емоційну працю	
Стереотипи щодо зовнішності	Сексуалізація, об'єктивація	Розлогі описи зовнішності
	Наділення типовими атрибутами фемінності	Акценти на важливості зовнішності

Таблиця 3. Кодувальна схема для аналізу репрезентацій образів жінок за егалітарним підходом до їх визначення

Стратегія	Теоретичні засади	Спосіб вираження в тексті (категорії аналізу)
Гендерна нейтральність	Послаблення значення гендеру як категорії в соціальному житті	Технічно: стратегія нейтралізації (використання гендерно нейтральних слів)
		Дискурсивно: «[певне явище/сфера] не має статі»
Гендерна чутливість	Визнання гендеру категорією, що впливає на організацію соціального життя	Технічно: вживання фемінітивів
		Дискурсивно: виокремлення історій військовослужбовиць, проблематизація гендерної нерівності в ЗСУ

такого формату майже немає про військових чоловіків, бо служба в ЗСУ вписується у стандарти гегемонної маскулінності, тоді як досі є атипичним атрибутом фемінності (Strelnyk, 2024, p. 31). У випадку, якщо після пошуку за ключовими словами було декілька матеріалів, до вибірки входив той, який перебував найвище серед результатів, а отже, найбільше задовольняв критерій пошуку «за релевантністю». Дизайн вибірки та опис кожного шабля відбору та одиниць аналізу наведено в таблиці 1, перелік відібраних медіа та матеріалів – у Додатку А.

Аналіз відібраних медіаматеріалів було здійснено в програмі NVivo 12 за допомогою ручного кодування – присвоєння одиницям аналізу відповідних категорій. Ручне кодування, на противагу машинному (*automated*) або обробці природної мови (*natural language processing*), було використано з огляду на те, що воно дає змогу ідентифікувати та глибше інтерпретувати імпліцитні категорії та засоби їх вираження в тексті (сарказм, переносне значення, гумор тощо). Також перевага ручного кодування для цього дослідження полягала в тому, що це дало змогу робити розрізнення між самопрезентацією військовослужбовиць у медіа та наративами самих медіа та/або журналістів і журналісток про військовослужбовиць. Тобто під час категоризації було враховано, чи висловлювання наведено як пряму цитату героїні, чи йдеться про наратив з боку медіа. Дослідження передбачало дедуктивну логіку аналізу, тобто

кодування було здійснено щодо попередньо виокремлених категорій аналізу. Для цього було розроблено кодувальні схеми для аналізу репрезентацій гендерних ролей та образів жінок за патріархатним та егалітарним підходами до їх визначення, які наведено в таблицях 2 і 3 відповідно.

Патріархатний підхід до репрезентації образів військовослужбовиць в українських рекомендованих регіональних медіа

Гендерно-рольові стереотипи в медіаматеріалах про військовослужбовиць. Згідно з патріархатним підходом до визначення гендерних ролей, деякі соціальні ролі вважаються типово фемінними, інші – маскулініми. Цей стереотип проявлявся в проаналізованих матеріалах у:

- наративах про традиційний розподіл ролей;
- екзотизації військовослужбовиць;
- доброзичливому сексизмі та захисному патерналізмі стосовно військовослужбовиць.

Прикладом **наративу про традиційний розподіл ролей** є теза про те, що армія та війна – це не жіноча справа. Героїня матеріалу № 20 зазначила, що стикалася з таким особисто: «Хоча не приховує, що інколи відчувається й інше ставлення до жінок: мовляв, жінці не місце в армії». Іншим прикладом є уявлення про те, що навіть в армії жінка буде виконувати типово «жіночу» роботу. Про це йшлося в декількох матеріалах:

«Дехто звик до того, що жінки переважно займають штабні посади (займаються діловодством, наприклад. – Ред.). Через такий менталітет Оксану намагалися огородити від виконання її безпосередніх обов'язків, але нічого не вийшло» (Матеріал № 29);

«Якщо на початку мене, як дівчину, намагалися відправити десь до кухні чи до складу. Я дуже супротивилася цьому і так опинилася в мінометній батареї, вчилася та тренувалася на навідника. В принципі, зі стрільця стала кулеметником. Але поки доїхала до передової, то вже працювала з гранатометом» (Матеріал № 33).

Інші приклади нарративу про традиційний розподіл ролей стосувалися того, що жінка, на відміну від чоловіка, за замовчуванням відповідальна за підтримку домогосподарства та догляд за дітьми. Тому героїні матеріалів не раз згадували про те, що відчували тиск цього суспільного очікування або ззовні, або зсередини, оскільки інтерналізували його. Наприклад, військовослужбовиця, історія якої представлена в матеріалі № 11, зіткнулася з ситуацією, коли потрібно було робити вибір, хто із подружжя військових залишиться з донькою. І хоч вона мала чимало років досвіду служби у Нацгвардії, все ж репродуктивну функцію подружжя вирішило закріпити саме за нею:

«Валентина розповідає, що після початку великої війни вони з чоловіком домовилися, що хтось один має залишитися ближче до дому, щоб піклуватися про доньку. Тому сьогодні вона служить у Луцьку, а її чоловік виконує бойові завдання на фронті» (Матеріал № 11).

Загалом помітно, що військовослужбовиці подекуди рефлексують про конфлікт ролей, який виникає, коли вони приймають рішення про службу. Чимало з них, розповідаючи про вибір стати військовою, одразу ж згадують свої роздуми про те, чи вдасться поєднати різні ролі, можливу реакцію близьких родичів та як вона впливала на рішення. Наприклад, з цитати героїні одного медіаматеріалу можна зробити висновок, що роль матері та дружини тривалий час була настільки визначальною, що не дозволяла поновити роль військовослужбовиці:

«Родина бачила, наскільки я була розбитою після подій з фондом. Вони розуміли, що серцем, душею, думками я – там, з тими

солдатами. Тому з розумінням прийняли моє рішення. Я ж насправді давно хотіла це зробити, але дитина була маленькою. Звісно, не хотіли мене відпускати, й не знали, що це триватиме три роки, а не рік. Складно. Вони іноді до мене сюди приїжджають, часом, коли маю вихідний, то сама їду додому. Вже звикли, насправді. Чоловік пізнав, як воно – самому виховувати двох доньок. А я, своєю чергою, стала грубішою» (Матеріал № 28).

Варто зауважити, що здебільшого патріархатні уявлення про розподіл гендерних ролей, які було виявлено в результаті контент-аналізу, не були ініційовані самими медіа чи журналістами і журналістками, а були елементом самопрезентації жінок. Тобто більшість того, що було категоризовано як експліцитні «гендерно-рольові стереотипи», було наведено в матеріалах не від імені редакції, а як прямі або непрямі цитати героїнь, які відображають їхній особистий досвід. Однак медіа також вдаються до закріплення традиційного розподілу гендерних ролей, але роблять це більш імпліцитними засобами. Для цього в заголовках і перших реченнях матеріалів поряд із описом професійної діяльності героїні може йтися про материнство. Наприклад:

«До війни 37-річна жінка, що має двох доньок, успішно керувала масажним салоном у Києві, але повномасштабне вторгнення змінило абсолютно все» (Матеріал № 38).

Іншим проявом гендерно-рольових стереотипів у матеріалах вибірки є **екзотизація військовослужбовиць**. Відповідно до патріархатного підходу очікується, що присутність та участь жінки у війні є нетиповим сценарієм. Хоча медіа і не пишуть про це прямо, бо це було б очевидним порушенням стандартів журналістики, такий нарратив доцільно простежити в імпліцитних категоріях та за допомогою певних стилістичних прийомів. Екзотизація жінок на війні може проявлятися у вживанні специфічних слів або словосполучень, які наголошують на нетиповості явища. У результаті аналізу було виявлено декілька таких. Демонстративним прикладом є назва матеріалу № 15: *«Бригада з Житомирської області показала жінок, які взяли до рук зброю і стали на захист країни»*. У цьому випадку сполучення слів *«бригада ... показала»* позбавляє жінок, про яких ідеться, суб'єктності та позиціонує їх радше як об'єктів, за якими спостерігають. Також використання саме таких слів вказує на те, що медіа позиціонує цю історію

як щось вкрай нетипове, а отже, ексклюзивне. Навряд чи це або будь-яке інше медіа видало б матеріал з такою самою назвою, якби йшлося про чоловіків.

Ще один приклад екзотизації рішення жінки залишитися в армії було виявлено в матеріалі № 14, де йшлося про сім'ю, у якій двоє дітей та обоє з подружжя служать у ЗСУ вже декілька років. Автор матеріалу пише: *«Лідія не звільнилася з армії, хоча законодавство це дозволяє одному із членів сім'ї військовослужбовців, яка виховує двох неповнолітніх дітей. А незабаром потрапила на фронт»*. Показово, що героїня навіть не згадує про сумніви щодо продовження служби чи можливе звільнення. Автор сам робить припущення про те, що, якби хтось із подружжя мав намір звільнитися, щоб залишитися з дітьми, це була б Лідія, а не її чоловік.

Врешті, гендерно-рольові стереотипи також проявлялися в **доброзичливому сексизмі та захисному патерналізмі** до жінок, яким все ж вдалося здобути типово маскулінні ролі. Героїні медіаматеріалів неодноразово ділилися історіями, які було зараховано до цієї категорії аналізу. Зокрема, сюди увійшли випадки, коли до військовослужбовиць проявляли певне особливе ставлення лише тому, що вони жінки та є меншістю на передовій, наприклад:

«Під час виконання бойового завдання чоловіки-колеги намагаються ставитись як до рівного бійця, але ї не забувають, що перед ними жінка» (Матеріал № 24);

«Але мене та ще кількох жінок залишили на полігоні. Ті чотири дні були настільки вбивчими для нас – і морально, і психологічно. Через невідомість, через нерозуміння, що відбувається. А найбільше, що наші побратими воюють, а ми тут... Нарешті командир дозволив і нам доєднатися до них» (Матеріал № 13).

Однак варто зауважити, що до цієї категорії аналізу увійшли лише прямі цитати героїнь, які транслюють їхній реальний досвід під час служби. Проявів доброзичливого сексизму з боку медіа в матеріалах вибірки не було ідентифіковано.

Стереотипи гендерних рис у медіаматеріалах про військовослужбовиць. У медіа стереотипи гендерних рис транслювалися за допомогою використання відповідних прикметників, що можна простежити на прикладі одного з проаналізованих медіаматеріалів:

«Усміхнена та повна оптимізму, справжня мати та захисниця України поділилась із нами своєю історією» (Матеріал № 21).

Проте варто зауважити, що таких випадків, окрім згаданого вище, більше не було виявлено. Інші приклади, категоризовані як стереотипи гендерних рис, є цитатами героїнь, а не авторів чи авторок матеріалів. Тобто гендеровані уявлення про особисті характеристики бійчинь та бійців існують у медіа, але вони відображають не позицію медіа, а інтерналізовані патріархатні уявлення самих героїнь матеріалів. Наприклад, у матеріалі № 12 наведено пряму цитату військовослужбовиці: *«А щодо страху, то, звісно, як і будь-якій людині, тим паче жінці, мені буває лячно»*. Фраза *«тим паче жінці»* є прикладом патріархатного уявлення про те, що відчувати страх є більш притаманним жінкам, а не чоловікам. Однак цей наратив не безпосередньо транслюється медіа, а як особиста позиція героїні.

Інші цитати, які зараховано до цієї категорії аналізу, також було наведено в матеріалах як прямі цитати героїнь. Однак за змістом вони дещо відрізнялися від попередніх: їхні авторки наголошували на тому, що на фронті немає місця для емоцій. Це відображає типово патріархатний підхід до регулювання емоційності: нормативним і «правильним» вважається типово маскулінна відсутність емоцій або вияв лише деяких із них (злість, суворість):

«Жінкам завжди бажать бути ніжними та жіночними. Армія – це не та історія. Тут жінка має бути жорсткою і непохитною» (Матеріал № 16);

«Жінці на фронті не можна показувати слабкість. Як мінімум, щоб до тебе не чіплялися й не вважали якоюсь там “девочкою на заказ”» (Матеріал № 28).

Стереотипи щодо зовнішності в медіаматеріалах про військовослужбовиць. Ще один вимір патріархатного уявлення про гендерні ролі стосується неоднакових стандартів зовнішності для чоловіків і жінок, зокрема особлива увага до зовнішності жінок. В одному з матеріалів, що потрапили до вибірки, приклад такого було виявлено в назві: *«Аеророзвідниці на захисті краси України»* (Матеріал № 2). Варто зауважити, що це не лише назва матеріалу, але й назва збору, організованого мережею магазинів Eva. З контексту стає зрозумілим, що мета цієї кампанії – збір коштів на навчання та дрони для аеророзвідниць, що допоможе

захистити і вберегти красу нашої держави. Тобто ширший контекст дає розуміння, що назву потрібно сприймати в прямому сенсі без будь-яких інших конотацій. Однак це не є однозначним і зрозумілим одразу, без прочитання решти історії.

Інтерв'ю з героїнею матеріалу № 1 розпочинається з розлогого опису зовнішності жінки, авторка виокремлює традиційні фемінні риси: «м'яка посмішка», «тендітні плечі»:

«Струнка, світловолоса, з відкритим ясным поглядом і м'якою щирою посмішкою – якби не військова форма та незліченні стоси товстенних папок у кабінеті, де ми бесідуємо з Ганною, ніщо би не вказувало на те, що на її тендітних плечах останні кілька місяців тримається весь документообіг військового підрозділу» (Матеріал № 1).

Матеріал № 27 написаний не як суцільний текст, де про героїню йдеться в третій особі, а у форматі інтерв'ю, де репліки інтерв'юера чергуються з репліками військовослужбовиці. У частині розмови інтерв'юер запитує про умови служби в ЗСУ для жінок, на що військовослужбовиця відповідає, що головне, на її думку, позиціонувати себе не «як жінка на роботі», а «як фахівець». Після цього інтерв'юер формулює запитання з позиції патріархатного підходу, акцентуючи на зовнішності героїні:

«– Ти кажеш фахівець. Все ж таки ти жінка з ефектною зовнішністю, з певною харизмою, там багато чоловіків неодружених, чоловічий осередок. Що, немає ніяких ознак уваги, як до жінки? Хоч шанувальників, листів, записок тобі, що такого немає нічого?»

У цьому випадку інтерв'юер, імовірно, мав на меті з'ясувати, чи існує таке явище у ЗСУ, однак з формулювань, які він використовує, не можна зробити висновок, що він його проблематизує. Після того як військовослужбовиця відповідає, що «там не до цього як би», він продовжує: «Все одно, люди є люди. Ти відсікаєш, чи не стикалася з таким?». Героїня відповідає, що вона не стикалася.

Егалітарний підхід до репрезентації образів військовослужбовиць в українських рекомендованих регіональних медіа

Гендерно нейтральний підхід у медіаматеріалах про військовослужбовиць. Підхід гендерної нейтральності було виявлено в декількох матеріалах у прямих цитатах героїнь. Наприклад,

у матеріалі № 36 цю фразу навіть використано для назви: «“У цій боротьбі немає статі”. Парамедицина Мілла Денчик». У тексті наведено роздуми героїні про український фемінізм, який вона розуміє як «поєднання боротьби за права жінок і національної свідомості», що вказує на те, що військовослужбовиця є прихильницею рівності прав та можливостей чоловіків і жінок. Вона також згадує, що на початку служби зіткнулася в підрозділі зі скептичним ставленням через те, що вона жінка. Однак далі в матеріалі це не проблематизується як системні гендерні нерівності в секторі безпеки та оборони, а «згладжується» авторками в наративі: «Проте зараз дівчина вже влилася в колектив» (Матеріал № 36). Сама героїня переводить розмову в площину того, що ніхто не створений для війни: ні чоловіки, ні жінки, що, власне, і є прикладом підходу гендерної нейтральності:

«Я кажу, війна – це не людська справа взагалі. Ми більш розвинені істоти, ніж тварини, і вбивство одне одного не має бути закладено в нас. Тому я вважаю, що війна – це не чоловіча і не жіноча справа. Але якщо є агресор, ми маємо боротися проти нього. І в цій боротьбі немає статі» (Матеріал № 36).

Іншим прикладом цього підходу є цитата військовослужбовиці з матеріалу № 6. У ній героїня стверджує, що на фронті гендерна ідентичність не має значення, бо на перше місце виходить роль військової людини. До того ж вона вважає, що ця спільна ідентифікація як «військова людина» і є фундаментом для рівності:

«Насправді на фронті немає чоловіків та жінок. Тут всі військовослужбовці. Тут є внутрішнє бажання бути на рівні з усіма. Часом доводиться робити те, чого ніколи не робила у звичайному житті. Ми їздимо на полігон, у нас є зброя, ми мусимо добре нею володіти» (Матеріал № 6).

До цієї ж категорії аналізу увійшла цитата з матеріалу № 35:

«За її словами, найбільшою відмінністю військового життя від цивільного для неї як для жінки є форма. Але Марія вважає, що форма вирівнює жінок серед військовослужбовців».

З особистого досвіду героїня проводить паралелі між військовим і цивільним життям та робить висновок, що найбільшою відмінністю

є форма, що в цьому випадку закріплює одразу декілька сенсів. З одного боку, вставна конструкція «для неї як для жінки» натякає на те, що носіння форми нібито є чимось особливо суттєвим для жінок, для яких неодмінним атрибутом фемінності в цивільному житті є самовираження через зовнішність. З іншого ж – у другій частині цитати героїня сприймає форму як символ рівності у військовому житті, де її наявність є більш визначальною, ніж гендерна ідентичність. Тобто, як і в попередніх цитатах, на думку героїні, в ієрархії соціальних ролей на перше місце виходить роль «військової людини». Ще один момент, вартий уваги в цій цитаті, – це формулювання «жінок серед військовослужбовців», яке використовує авторка. У цьому випадку це має значення для аналізу, оскільки цитата наведена не як пряма цитата героїні, а саме як парафраз авторки, що відображає позиціонування медіа. Ця фраза натякає на те, що для досягнення рівності жінкам нібито потрібен якийсь зовнішній інструмент (у цьому випадку форма є цим інструментом), щоб «зрівнятися» з військовими-чоловіками.

Гендерно чутливий підхід у медіаматеріалах про військовослужбовиць. Гендерно чутливий підхід у медіаматеріалах проявлявся в тому, що в історіях окремих військовослужбовиць йшлося або принаймні була згадка про чисельність і становище жінок у ЗСУ загалом, виклики, з якими вони стикаються, та потреби, які мають. Медійно-дискурсивно жінок виділяють в окрему категорію, яка водночас є видимою, але не екзотизується, як це притаманно патріархатному підходу. Наприклад, у цих матеріалах ідеться про те, що жінки є в ЗСУ, обіймають різні посади, це не рідкість, але водночас усе ще є певні структурні нерівності, які обмежують доступ жінок до армії як інституції:

«Жінки в українській армії – це медикіні, снайперки, артилеристки, танкістки, мінометниці, операторки безпілотників, тощо. Українське суспільство давно перестало сприймати жінку в армії як аномалію, але самим жінкам досі доводиться виборювати своє місце в чоловічому світі – і в питанні ставлення, і в питанні побуту» (Матеріал № 20);

«Жінки, так само як і чоловіки, на передовій б'ються з окупантами. Виконують різні завдання: служать бойовими медикінями, снайперками, гранатометницями, кулеметницями» (Матеріал № 29);

«Раніше відомий слоган “жінки – це 50 % успіху України” можна актуалізувати до “жінки – це 50 % перемоги України”, адже з початком повномасштабного вторгнення українки швидко опанували нові ролі. Все більше жінок є у війську, як на тилових, так і на бойових посадах, чимало стають волонтерками, хтось – відчайдушно розповідає світові про українську війну прямо з лінії фронту. Таких жінок легко можна знайти у будь-якому українському регіоні: на Харківщині чи Волині, на Одещині чи в столиці, й ці історії – типові приклади, а не винятки з правил» (Матеріал № 1).

Деякі схожі за змістом матеріали були приурочені певному дню, як-от Міжнародний день боротьби за права жінок або ж День захисників і захисниць України. Отже, їхньою метою було актуалізувати дискурс про роль жінок у ЗСУ та сприяти їх видимості.

«8 березня – не про подарунки та квіти. 8 березня – це про рівні права та обов'язки. Сьогодні ми зібрали п'ять історій жінок, які несуть службу у ЗСУ, поліції, Національній гвардії та ДСНС і, як на полі бою, так і у тилу захищають свою країну і наближають її перемогу» (Матеріал № 16);

«Нещодавно ми відзначали День захисників і захисниць України. Ця назва дуже влучна і правдива, адже в українському війську зараз служить дуже багато жінок. Своєю службою і важкою працею вони на рівні з чоловіками наближають нашу перемогу» (Матеріал № 27).

У межах гендерно чутливого підходу водночас із підвищенням видимості жінок на різних військових посадах ідеться також і про **виклики та інтереси військовослужбовиць**. Цей підхід проблематизує те, що армія – все ще доволі маскулінна інституція, у якій жінки стикаються з проблемами, які мають вирішувати самостійно або підлаштовуватися до наявних стандартів та умов. По-перше, проблематизується те, що армія є доволі закритою інституцією для жінок:

«Юлія переважно працює з чоловіками. Вони перебувають під її керуванням. Хоча потрапити на фронт навіть для мотивованої жінки – задача із зірочкою... На жаль, часто буває, що жінки не можуть потрапити в армію

через те, що вони – жінки. Юлія радить самостійно набувати знань і вмінь. Коли ти маєш не лише мотивацію, а реальні навички – це збільшує шанси» (Матеріал № 1);

«Вона пішла на фронт доброволицею, ігноруючи упереджене ставлення чоловіків та низку відмов» (Матеріал № 40).

На цьому виклики військових жінок не закінчуються. Всередині структури їх також доводиться долати, про що зазначила героїня матеріалу № 7:

«“Два роки повномасштабної війни, а у нас немає жіночої форми. Мені не те, що неприємно, а незручно в чоловічій формі. По-перше, габарити інші. По-друге, не завжди виходить можливість підкоротити форму. Одна-єдина фірма в Україні шие для дівчат тільки штани, але в нас ще є кітель. У нас же не такі широчезні плечі”, – каже медикня на псевдо Відьма» (Матеріал № 7).

Висновки

Розглянуто два підходи щодо репрезентації образів військовослужбовиць через виконання ними певних гендерних ролей: патріархатний (традиційний) та егалітарний (емансипативний). Згідно з патріархатним підходом, гендерні ролі зумовлені біологічними характеристиками, а отже є чіткий поділ на типово «жіночу» та «чоловічу» ролі. В основі егалітарного підходу – засади соціального конструктивізму. Він передбачає, що гендерні ролі не визначені біологією, а мають соціальну природу, тому не існує сталого набору характеристик для чоловіків і жінок.

Репрезентацію гендерних образів за патріархатним підходом оцінювали в трьох вимірах: гендерно-рольові стереотипи, стереотипи гендерних рис, стереотипи щодо зовнішності. Як прояв гендерно-рольового стереотипу був наратив про традиційний розподіл сфер діяльності,

зокрема тези про те, що армія – не жіноча справа; всередині армії жінки займають типово «жіночі» позиції; роль матері конфліктує з роллю військовослужбовиці; закріплення за жінкою відповідальності за репродуктивну та доглядову працю в домогосподарстві. Чимало цитат, які увійшли до цієї категорії, було наведено в матеріалах як цитати героїнь, що транслюють їхній особистий досвід, однак деякі – від імені медіа. Серед способів екзотизації жінки в ЗСУ з боку медіа були такі: вживання певних слів або словосполучень, які наголошують на нетиповості явища, та позиціонування автора чи авторки матеріалу, яке впливає на формулювання запитань під час інтерв'ю та опис цитат героїнь.

Егалітарний підхід до репрезентації образів військовослужбовиць передбачав аналіз відібраних матеріалів щодо двох категорій аналізу: гендерна нейтральність та гендерна чутливість. До першої увійшли цитати декількох матеріалів, де головну ідею передано фразою: «війна не має статі». Героїні з такою позицією зазначали, що спільна ідентифікація як «військова людина» має більш вирішальне значення, ніж гендерна ідентичність, і є інструментом для досягнення рівності. Цю тезу було наведено в матеріалах як пряму цитату героїнь, але деякі медіа також використали її для назви. До другої категорії аналізу – гендерна чутливість – увійшли цитати, де дискурсивно військовослужбовиць виділяли в окрему категорію, яка має певні потреби та виклики всередині доволі маскуліної інституції; є видимою, але водночас не екзотизується.

Як ішлося вище, значна частина цитат, закодованих як та чи інша категорія аналізу, не відображають патерни репрезентації військовослужбовиць медіа, а є прикладами самосприйняття та самопрезентації героїнь. Потенційний вплив цього методологічного обмеження вдалось елімінувати завдяки ручному кодуванню на противагу машинному. Однак цю особливість емпіричних даних варто брати до уваги не лише під час кодування, а й на етапі інтерпретації результатів дослідження.

Список використаної літератури

- АрміяInform. (2023, 16 жовтня). Чисельність військовослужбовців ЗСУ збільшилась на 40 відсотків порівняно з 2021 роком. <https://armyinform.com.ua/2023/10/16/chyselnist-vijskovosluzhbovyucz-zsu-zbilshylas-na-40-vidsotkiv-porivnyano-z-2021-rokom/>
- Детектор медіа. (2024). Мапа рекомендованих медіа в Україні: Знайдіть якісні журналістські проєкти. <https://map.detector.media/>
- Дубчак, Н. І. (2008). Жінки у Збройних Силах України: Проблеми гендерної політики. *Стратегічні пріоритети*, 4(9), 187–192.
- Завгородня, Д.-М. (2023). Репрезентація гендерних ролей українських військовослужбовців у промовах Президента України після повномасштабного російського вторгнення [Неопубл. курсова робота, кафедра соціології, НаУКМА].
- Міністерство оборони України. (2024, 1 травня). Кількість жінок в армії на початок січня 2024 року становила майже 70 тисяч – Наталія Калмикова. <https://www.mil.gov.ua/news/2024/05/01/kilkist-zhinok-v-armii/>
- Кісь, О. (2002). Моделі конструювання гендерної ідентичності жінки в сучасній Україні. *Незалежний культурологічний часопис «І»*, (27). <http://www.ji.lviv.ua/n27texts/kis.htm>
- Марценюк, Т. (2004). Гендерна соціалізація як процес формування маскулінних та фемінних ознак гендерної ідентичності. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*, 32, 33–42. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/be3bd4b7-20fa-406e-bf0a-3d92c445a65e/content>
- Марценюк, Т. (2017). *Гендер для всіх. Виклик стереотипам. Основи*.
- Марценюк, Т. (2019). *Інтеграція гендерної складової в аналітичні матеріали*. МФ «Відродження».
- Марценюк, Т. (2024). Забезпечення гендерної рівності у Збройних силах України. *EMPIRIO*, 1(1), 44–54. <https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.44-54>
- Невидимий батальйон 2.0. (2019). *«Невидимий батальйон 2.0»: повернення ветеранок до мирного життя (соціологічне дослідження)* (Марценюк, Т., Гриценко, Г., Квіт, А., Василенко, Л., Звягінцева, М.; Т. Марценюк, ред.). ООН Жінки. <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2020-09/invisible%20battalion%2020uk.pdf>
- Невидимий батальйон 5.0. (2023). *НБ 5.0. Моніторинг рекомендацій і результатів досліджень із циклу «Невидимий батальйон»: Міждисциплінарне дослідження, виконане в межах проєкту НАКО «Просування гендерної рівності в ЗСУ»* (Мусяка, С., Лазаренко, М., Гриценко, Г., Квіт, А., Марценюк, Т., Звягінцева, М., Фацієвич, В.-Н., Белошенко, А.; Т. Марценюк, ред.). НАКО. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/25459>
- Оксамитна, С. (2004). Гендерні ролі та стереотипи. У М. Скорик (Ред.), *Основи теорії гендеру: Навчальний посібник* (с. 156–180). К.І.С.
- Офіс Віцепрем'єрки з питань європейської та євроатлантичної інтеграції. (2024, 11 липня). Під час війни ми переосмислили роль жінок у захисті, відновленні та реконструкції України. Facebook. <https://www.facebook.com/UA.EU.NATO/posts/pfbid0vstbYVejGjfcBTa1XxDfelfC1jkVp6U346p1dS7RaQJ5iQXeXr8sEfruAxdorhhXl>
- Плачинда, Г. (2018). *Словничок фемінітивів для прес-офіцерів та прес-офіцерок територіальних управлінь Державної служби України з надзвичайних ситуацій*. Інформаційно-консультативний жіночий центр. https://www.wicc.net.ua/media/Slovnuk_fem.pdf
- Сіробаб, Н. (2023, 27 липня). «Це чистої води сексизм»: навіщо жінок об'єктивують у рекламі військової форми? *Повага*. <https://povaha.org.ua/tse-chystoyi-vody-seksyzm-navishhozhinok-ob-yektyvuyut-u-reklamii-vijskovoyi-formy/>
- Храба, Т. Є., & Самоїленко, К. О. (2023). Висвітлення образів військовослужбовців в українських медіа в період російсько-української війни. *Український соціум*, 2(85), 145–167. <https://doi.org/10.15407/socium2023.02.145>
- Boehnke, M. (2011). Gender role attitudes around the globe: Egalitarian vs. traditional views. *Asian Journal of Social Science*, 39(1), 57–74. <https://doi.org/10.1163/156853111x554438>
- Drisko, J. W., & Maschi, T. M. (2015). Basic content analysis. In *Content Analysis, Pocket Guides to Social Work Research Methods* (pp. 21–56). Oxford Academic. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780190215491.002.0044>
- Glick, P., & Fiske, S. T. (1996). The Ambivalent Sexism Inventory: Differentiating hostile and benevolent sexism. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70(3), 491–512. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.70.3.491>
- Greene, S. (2020). Biological Determinism and Essentialism. In N. A. Naples (Ed.), *Companion to Feminist Studies* (pp. 14–34). <https://doi.org/10.1002/9781119314967.ch2>
- Hochschild, A. (2015). The Managed Heart. In A. S. Wharton (Ed.), *Working in America: Conflict, Continuity, and Change in a New Economic Era* (4th ed., pp. 29–36). Paradigm Publishers Boulder, CO.
- Islam, M. (2013). Gender distinctions and gender neutrality: Towards a gender egalitarian ethics. *Tattva – Journal of Philosophy*, 5(1), 61–74. <https://doi.org/10.12726/tjp.9.4>
- Kulik, L. (2018). Explaining Egalitarianism in Gender-Role Attitudes: The Impact of Sex, Sexual Orientation, and Background Variables. *Asian Women*, 34(2), 61–87. <https://doi.org/10.14431/aw.2018.06.34.2.61>
- Lindsmyr, E. (2016). *Gender neutrality vs. Gender equality: A qualitative case study of gendered norms within the Swedish Armed Forces* [Bachelor thesis, Peace and Development Studies].
- Nielsen, F. (1994). Sociobiology and Sociology. *Annual Review of Sociology*, 20(1), 267–303. <https://doi.org/10.1146/annurev.so.20.080194.001411>
- Saguy, A. C., & Williams, J. A. (2019). Reimagining Gender: Gender Neutrality in the News. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 44(2). <https://doi.org/10.1086/699369>
- Segal, M. W. (1995). Women's military roles cross-nationally. *Gender & Society*, 9(6), 757–775. <https://doi.org/10.1177/089124395009006008>
- Strelnyk, O. (2024). From “Berehynya” and “Beauty” to Women’s Agency: Media images of women in the context of Russia’s war on Ukraine. In M. Shevtsova (Ed.), *Feminist Perspective on Russia’s War in Ukraine: Hear Our Voices* (pp. 19–39). Lexington Books.
- Toivanen, M., & Baser, B. (2016). Gender in the Representations of an Armed Conflict. *Middle East Journal of Culture and Communication*, 9(3), 294–314. <https://doi.org/10.1163/18739865-00903007>

References

- ArmyInform. (2023, October 16). The number of servicewomen in the Armed Forces increased by 40 percent compared to 2021. <https://armyinform.com.ua/2023/10/16/chyselnist-vijskovosluzhbovyycz-zsu-zbilshylas-na-40-vidsotkiv-porivnyano-z-2021-rokom/> [in Ukrainian].
- Boehnke, M. (2011). Gender role attitudes around the globe: Egalitarian vs. traditional views. *Asian Journal of Social Science*, 39(1), 57–74. <https://doi.org/10.1163/156853111x554438>
- Drisko, J. W., & Maschi, T. M. (2015). Basic content analysis. In *Content Analysis, Pocket Guides to Social Work Research Methods* (pp. 21–56). Oxford Academic. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780190215491.002.0044>
- Dubchak, N. I. (2008). Women in the Armed Forces of Ukraine: Problems of gender policy. *Strategic Priorities*, 4(9), 187–192 [in Ukrainian].
- Glick, P., & Fiske, S. T. (1996). The Ambivalent Sexism Inventory: Differentiating hostile and benevolent sexism. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70(3), 491–512. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.70.3.491>
- Greene, S. (2020). Biological Determinism and Essentialism. In N. A. Naples (Ed.), *Companion to Feminist Studies* (pp. 14–34). <https://doi.org/10.1002/9781119314967.ch2>
- Hochschild, A. (2015). The Managed Heart. In A. S. Wharton (Ed.), *Working in America: Conflict, Continuity, and Change in a New Economic Era* (4th ed., pp. 29–36). Paradigm Publishers Boulder, CO.
- Invisible Battalion 2.0. (2019). “Invisible Battalion 2.0”: Women Veterans Returning to Peaceful Life (sociological research) (Martsenyuk, T., Hrytsenko, G., Kvit, A., Vasylenko, L., & Zvyagintseva, M.; T. Martsenyuk, Ed.). UN Women. <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2020-09/invisible%20battalion%2020eng.pdf>
- Invisible Battalion 5.0. (2023). *IB 5.0. Monitoring of recommendations and study results from the “Invisible Battalion” cycle (an interdisciplinary study, conducted as part of the NAKO project “Promotion of Gender Equality in the Ukrainian Armed Forces”)* (Musiiaka, S., Lazarenko, M., Hrytsenko, H., Kvit, A., Martsenyuk, T., Zviahintseva, M., Fatsiivych, V.-N., & Bieloshenko, A.; T. Martsenyuk, Ed.). NAKO. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/25459> [in Ukrainian].
- Islam, M. (2013). Gender distinctions and gender neutrality: Towards a gender egalitarian ethics. *Tattva – Journal of Philosophy*, 5(1), 61–74. <https://doi.org/10.12726/tjp.9.4>
- Khraban, T. Yu., & Samoilenko, K. O. (2023). Representations of servicewomen by the Ukrainian media during the Russo-Ukrainian war. *Ukrainian Society*, 2(85), 145–167. <https://doi.org/10.15407/socium2023.02.145> [in Ukrainian].
- Kis, O. (2002). Models of constructing a woman’s gender identity in modern Ukraine. *Independent cultural magazine “YI”*, (27). <http://www.ji.lviv.ua/n27texts/kis.htm> [in Ukrainian].
- Kulik, L. (2018). Explaining Egalitarianism in Gender-Role Attitudes: The Impact of Sex, Sexual Orientation, and Background Variables. *Asian Women*, 34(2), 61–87. <https://doi.org/10.14431/aw.2018.06.34.2.61>
- Lindsmyr, E. (2016). *Gender neutrality vs. Gender equality: A qualitative case study of gendered norms within the Swedish Armed Forces* [Bachelor thesis, Peace and Development Studies].
- Martsenyuk, T. (2004). Gender socialization as the formative process of masculine and feminine characteristics of gender identity. *NaUKMA Research Papers. Sociology*, 32, 33–42. <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/b78f89a6-58a7-4c58-b080-781eae7c7c44> [in Ukrainian].
- Martsenyuk, T. (2017). *Gender for All. A Challenge to Stereotypes*. Osnovy [in Ukrainian].
- Martsenyuk, T. (2019). *Integration of the gender component in analytical materials*. International Renaissance Foundation [in Ukrainian].
- Martsenyuk, T. (2024). Ensuring Gender Equality in the Armed Forces of Ukraine. *EMPIRIO*, 1(1), 44–54. <https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.44-54> [in Ukrainian].
- Media detector. (2024). Map of recommended media in Ukraine: Find quality journalistic projects. <https://map.detector.media/> [in Ukrainian].
- Ministry of Defence of Ukraine. (2024, May 1). The number of women in the army at the beginning of January 2024 was almost 70 thousand – Natalia Kalmykova. <https://www.mil.gov.ua/news/2024/05/01/kilkist-zhinok-v-armii/> [in Ukrainian].
- Nielsen, F. (1994). Sociobiology and Sociology. *Annual Review of Sociology*, 20(1), 267–303. <https://doi.org/10.1146/annurev.so.20.080194.001411>
- Office of the Vice Prime Minister for European and Euro-Atlantic Integration. (2024, July 11). During the war, we rethought the role of women in the protection, restoration, and reconstruction of Ukraine. Facebook. <https://www.facebook.com/UA.EU.NATO/posts/pfbid0vstbYVejGjFCBTa1XxDfELfC1jkVp6U346p1dS7RaQJ5iQXEXr8sEfpuAxdorhhXI> [in Ukrainian].
- Oksamytna, S. (2004). Gender roles and stereotypes. In M. Skoryk (Ed.), *Basics of gender theory: A study guide* (pp. 156–180). K.I.S. [in Ukrainian].
- Plachynda, G. (2018). *Dictionary of feminine forms of professions for male press officers and female press officers of territorial departments of the state service of Ukraine for emergencies*. Women’s Information and Advisory Center [in Ukrainian].
- Saguy, A. C., & Williams, J. A. (2019). Reimagining Gender: Gender Neutrality in the News. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 44(2). <https://doi.org/10.1086/699369>
- Segal, M. W. (1995). Women’s military roles cross-nationally. *Gender & Society*, 9(6), 757–775. <https://doi.org/10.1177/089124395009006008>
- Sirobab, N. (2023, July 27). “This is pure sexism”: why are women objectified in advertisements for military uniforms? *Povaha*. <https://povaha.org.ua/tse-chystoyi-vody-seksyzm-navishho-zhinok-ob-yektyvuyut-u-reklami-vijskovoyiformy/> [in Ukrainian]
- Strelnyk, O. (2024). From “Berehynya” and “Beauty” to Women’s Agency: Media images of women in the context of Russia’s war on Ukraine. In M. Shevtsova (Ed.), *Feminist Perspective on Russia’s War in Ukraine: Hear Our Voices* (pp. 19–39). Lexington Books.
- Toivanen, M., & Baser, B. (2016). Gender in the Representations of an Armed Conflict. *Middle East Journal of Culture and Communication*, 9(3), 294–314. <https://doi.org/10.1163/18739865-00903007>
- Zavhorodnia, D.-M. (2023). *Representation of the gender roles of Ukrainian servicewomen in the speeches of the President of Ukraine after the full-scale Russian invasion* [Unpublished teamwork, Department of Sociology, NaUKMA] [in Ukrainian].

Додаток А. Перелік одиниць аналізу

Таблиця А.1. Перелік медіаматеріалів, що увійшли до вибірки дослідження репрезентації гендерних ролей військовослужбовців в українських медіа

Область	Кількість матеріалів	Назва медіа ¹	Код
Закарпатська	1	Varosh	1
Львівська	3	Твоє місто	2
		Leopolis.news	3
		Дивись info	4
Івано-Франківська	3	Kurs	5
		Firtka	6
		Galka	7
Чернівецька	2	Молодий буковинець	8
		С4	9
Волинська	2	ГІТ: громадське інтерактивне телебачення	10
		Район.in.ua	11
Рівненська	1	Горинь.info	12
Хмельницька	2	Є	13
		Всім.юа	14
Житомирська	2	Житомир.info	15
			16
Черкаська	1	18000	17
Одеська	3	Білявка city	18
		Малаха. Інтернет-видання Бессарабії	19
		Новинар city	20
Кіровоградська	3	СВН	21
		Точка доступу	22
		Гречка	23
Миколаївська	2	Гард city	24
		512	25
Чернігівська	2	Мунizhyn	26
		462	27
Сумська	1	Цукр	28
Полтавська	4	Полтавська думка	29
		Кременчуцький Телеграф	30
		Полтавська хвиля	31
		СільМедіа	32
Херсонська	1	Гривна	33
Харківська	6	Об'єktiv новини	34
		Статус Кво	35
		Накипіло	36
		Думка	37
		Гвара медіа	38
		Слобідський край	39
Запорізька	1	061.ua	40
Донецька	6	Pro100media	41
		6262	42
		Вільне радіо	43
		Вчасно	44
		Бахмут ІN.A	45
		Східний Варіант	46
Луганська	1	Трибун	47
Автономна Республіка Крим	1	Крим.Реалії	48

¹ Для зручності оформлення таблиця не містить покликань на конкретні матеріали.

Daryna-Mariia Zavhorodnia, Tamara Martsenyuk

REPRESENTATION OF GENDER IMAGES OF FEMALE MILITARY IN THE UKRAINIAN MEDIA

Abstract

Based on developments in gender sociology, the theoretical foundations of patriarchal and egalitarian approaches to gender images via analysis of gender roles are defined. The patriarchal approach to gender roles is based on biological determinism and essentialism and creates a clear division into male and female roles that are often opposed. Appealing to the principles of sociobiology, this approach involves the gendered division of labor laid down into gender-role stereotypes; assigning different psychological and behavioral characteristics to women and men with the help of gender traits and a gendered perception of appearance. Accordingly, the main attributes of femininity are attachment to reproductive and caring work; softness and emotionality, and a canonically attractive appearance. The increase in the number of female military personnel since the beginning of the full-scale Russian invasion has led to an increase in their visibility in the media, which can be considered an egalitarian trend.

The empirical basis of the article is a qualitative content analysis of selected 48 media materials published in the period from February 24, 2022, to April 25, 2024, which contain references to the participation of female military personnel in the Russo-Ukrainian war.

Quotes conveying gender-role stereotypes, appearance stereotypes, and gender trait stereotypes were coded within the patriarchal approach. Gender-role stereotypes manifested themselves in narratives about the traditional division of roles, the exoticization of female military personnel, benevolent sexism, and protective paternalism toward military women.

Within the framework of the egalitarian approach, two strategies were considered: gender neutrality and gender sensitivity. In the framework of the first, the identity of the “military person” came to the fore, as opposed to the gender identity. In the materials of the sample, this was reflected both in the phrases of the heroines that “there are no men and women at the front”, and from the side of the media, which used similar phrases for the titles of the materials. When applying the strategy of gender sensitivity, women in the Armed Forces of Ukraine (AFU) were discursively singled out in a separate category, in particular, on behalf of the media. It was said that women in the army occupy various positions, both rear and combat, and this is not an anomaly or an exception to the rules. At the same time, the issue of the fact that women face certain challenges (access to military equipment is still quite limited) and have unmet needs, such as the lack of women’s uniforms, equipment, and limitations in personal hygiene, was brought up.

Keywords: gender images, gender roles, gender equality, Russo-Ukrainian war, media, female military, women in military, Ukraine, Armed Forces of Ukraine (AFU).

Матеріал надійшов 24.06.2024

Завгородня Дарина-Марія – бакалавривня соціології, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Zavhorodnia Daryna-Mariia – BA in Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy
daryna-mariia.zavhorodnia@ukma.edu.ua

Марценюк Тамара – кандидатка соціологічних наук, доцентка кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Martsenyuk Tamara – PhD in Sociology, Associate Professor at the Department of Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy

<https://orcid.org/0000-0002-4785-5618>

t.martsenyuk@ukma.edu.ua

DOI: 10.18523/2617-9067.2024.7.29-43

УДК 316.346.2:355.1-055.2(477)

Дар'я Кравець, Тамара Марценюк

СТАВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ДО РІВНИХ ПРАВ І МОЖЛИВОСТЕЙ У ВІЙСЬКОВІЙ СФЕРІ

Забезпечення гендерної рівності загалом і у військовій сфері в часи війни зокрема – важливий складник демократичного розвитку українського суспільства. У статті йдеться про міжнародний та український досвід забезпечення рівних прав і можливостей у військовій сфері; систематизовано досвід інтеграції жінок у збройні сили таких країн, як Норвегія, Ізраїль, Сполучені Штати Америки та Канада. З'ясовано особливості залучення жінок у військову сферу українського суспільства в історичній ретроспективі. Виявлено динаміку ставлення українців до залученості жінок у військову сферу, особливо протягом російсько-української війни та після повномасштабного вторгнення. Емпірична частина роботи базується на аналізі кількісних даних, отриманих у результаті трьох репрезентативних опитувань від Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) у 2018 р. та дослідницької агенції «Info Sapiens» у 2023, 2024 рр. Відповідно, виявлено динаміку ставлення українського суспільства до гендерної рівності у військовій сфері у 2018, 2023, 2024 рр., зокрема залежно від соціально-демографічних показників. Наостанок з'ясовано громадську думку українського суспільства про варіант армії, який слід запроваджувати в Україні.

Ключові слова: гендерна рівність, жінки, Україна, рівні права і можливості, російсько-українська війна, військова сфера, громадська думка, ставлення, армія, Збройні сили України (ЗСУ).

Рівні права та можливості у військовій сфері є важливим аспектом забезпечення справедливості й рівності в армії. За роки незалежності наша держава зробила великий поступ щодо досягнення гендерної рівності загалом і у військовій сфері зокрема. За останні десять років війни жінки активно доєднуються до лав Збройних сил України (ЗСУ), кидаючи виклик гендерним стереотипам у секторі безпеки і оборони (Гриценко, 2019; Марценюк, 2024).

Чисельність жінок у ЗСУ зростає. На січень 2024 р. українська армія налічувала більше ніж 45 тисяч військовослужбовиць, з яких понад 13 тисяч мають статус учасниці бойових дій (УБД). У 2014 р. цей показник становив понад 16,5 тисяч, а у 2023 р. – понад 43,4 тисячі (Барсукова, 2024). Це свідчить про велику кількість жінок, які тією чи іншою мірою долучаються до військової сфери та потребують забезпечення рівних прав і можливостей. З 2018 р. Річна національна програма під егідою Комісії

Україна – НАТО має окремий розділ «Гендерна рівність» (Волобуєва та ін., 2021, с. 9). Ставлення до жінок в українській армії змінюється, оскільки тисячі з них служать на передовій (Mathers & Kvit, 2023).

Питання рівних прав і можливостей у військовій сфері в Україні є важливими, і варто знати ставлення суспільства до них. Протягом останніх років у гендерній соціології вивчення громадської думки в українському суспільстві щодо тематики рівних прав і можливостей стосувалося переважно політичної сфери (Марценюк & Оксамитна, 2019; Марценюк & Тишко, 2021; Національний демократичний інститут, 2019). У 2018 р. було презентовано результати першого національного опитування щодо рівності чоловіків і жінок (Урядовий портал, 2018). Однак у переліку запитань (Національний демократичний інститут, 2018) бракує тих, які б стосувалися військової сфери загалом чи армії зокрема.

У 2023 р. Соціологічна група «Рейтинг»¹ провела загальнонаціональне опитування населення України щодо різних форм дискримінації у ЗСУ. Хоча серед результатів дослідження зазначено про «позитивні зміни у думці українського соціуму щодо ролі та місця жінок у суспільстві» (Соціологічна група «Рейтинг», 2023, с. 5), однак чимало запитань є проблемними, адже містять гендерно стереотипні судження, наприклад: «Жінки, які служать у бойових підрозділах, відволікають чоловіків від виконання завдань». В опитуваннях громадської думки вже час відійти від питань на кшталт «Чоловіки кращі керівники, ніж жінки», адже вони сприяють відтворенню гендерних стереотипів.

Окремі запитання (однак абсолютно іншого формату, ніж у дослідженні Соціологічної групи «Рейтинг») щодо ставлення українського суспільства до інтеграції жінок у військову сферу були в межах серії соціологічних досліджень із циклу «Невидимий батальйон» (Невидимий батальйон 2.0, 2019; Невидимий батальйон 5.0, 2023). Після вторгнення посилюються егалітарні тенденції до рівних прав і можливостей жінок і чоловіків у військовій сфері, а також суспільні очікування щодо залучення жінок до ЗСУ (Марценюк, 2024). Але важливо порівняти динаміку ставлення до інтеграції жінок у військову сферу протягом певних років, щоб розуміти суспільні настрої щодо цього питання.

Водночас слід звернути увагу на з'ясування ставлення працівниць і працівників військової сфери України до рівних прав і можливостей. У жовтні 2020 р. Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України провів соціологічне дослідження «Стан реалізації у Збройних Силах України гендерної політики держави» на основі анкетування, репрезентативного за видами (окремими родами) військ (сил), категоріями військовослужбовців та їхньою статтю² (Шевчук та ін., 2020). Генеральну сукупність соціологічного дослідження складала військовослужбовці (жінки та чоловіки) військової служби за контрактом ЗСУ. Мета цього дослідження – «оцінити стан реалізації у ЗСУ гендерної політики держави, а також дослідити наявність можливих проявів гендернозумовленого насильства і дискримінації за ознаками статі в армійському середовищі» (Шевчук та ін., 2020, с. 6). Як зазначив дослідницький колектив

у висновках: «На думку респондентів, оточення до жінок-військовослужбовців ставиться загалом позитивно. Основною причиною порушення гендерної рівності в українському суспільстві загалом та у ЗСУ зокрема майже кожний другий респондент вважає застарілі традиції та уявлення про роль і місце жінки та чоловіка у суспільстві» (Шевчук та ін., 2020, с. 56). У рекомендаціях за результатами цього дослідження зазначено про важливість проведення соціологічних досліджень із цієї проблематики.

У статті представлено результати дослідження, **мета** якого – визначити ставлення українського суспільства до рівних прав і можливостей у військовій сфері в Україні. Увагу зосереджено на вивченні динаміки цього ставлення за останні шість років російсько-української війни, враховуючи виклики повномасштабного вторгнення. Окрім того, розглянуто міжнародний досвід кількох країн щодо забезпечення гендерної рівності у військовій сфері та суспільного ставлення до цього питання, а також особливості залучення жінок у військову сферу українського суспільства в історичній ретроспективі.

Міжнародний досвід забезпечення гендерної рівності у військовій сфері та ставлення до цього питання в різних країнах

Забезпечення рівних прав і можливостей стало ключовим аспектом суспільного розвитку в багатьох країнах, враховуючи його важливість для побудови справедливого й відкритого суспільства та подолання гендерної нерівності. Розглянемо досвід інтеграції жінок у військову сферу через вивчення державних політик гендерної рівності та ставлення суспільства до рівних прав і можливостей у військовій сфері таких країн, як Норвегія, Ізраїль, Сполучені Штати Америки та Канада.

За результатами Глобального звіту про гендерний розрив (Global Gender Gap Report), у 2023 р. Норвегія посідала 2 місце, Канада – 30, США – 43, Україна – 66 та Ізраїль – 83 місце в рейтинговому списку серед 146 країн (World Economic Forum, 2023). За рейтингом армій світу «Глобальна сила вогню» (Global Fire Power), у 2024 р. США посідають 1 місце, Ізраїль – 17, Україна – 18, Канада – 27, Норвегія – 41 місце. Для рейтингу аналізують чисельність армії, кількість військової техніки, транспортну інфраструктуру, доступ до енергоресурсів, фінансування військової сфери (Military Strength Ranking, 2024).

¹ На замовлення Незалежної антикорупційної комісії (НАКО), за підтримки Українського ветеранського фонду Міністерства у справах ветеранів.

² Кількість опитаних – 1802 військовослужбовці (1360 чоловіків, 411 жінок і 31 особа статі не вказала).

Норвегія, Ізраїль, Сполучені Штати Америки та Канада досягли значного прогресу в забезпеченні рівних можливостей для всіх громадян щодо залученості у військову сферу (Волобуєва та ін., 2021; Wooten, 2015). Ці країни є прикладами імплементації гендерної рівності і гендерної чутливості у військовій сфері, зокрема в законодавчих політиках, доступі жінок до бойових посад, адаптованих фізичних нормативах та вимогах для жінок.

Норвегія. Норвегія стала першою країною Північноатлантичного альянсу (НАТО) з політичною рівністю у військовій сфері та активно розвиває гендерну рівність у збройних силах. У 2015 р. Норвегія стала першою країною-членкинею НАТО, що зробила військову службу обов'язковою як для чоловіків, так і для жінок (НАТО, 2024, р. 18; Wooten, 2015). Результати опитування в лютому 2008 р. засвідчили, що норвезькі збройні сили мають високий рівень підтримки серед населення незалежно від статі (Skjelsbæk & Tryggestad, 2010). На думку 90 % населення, Норвегії потрібен військовий захист, а 83 % вважали, що Норвегія повинна зберегти свою систему військової служби (гендерно-нейтральний призов). Однак лише 57 % опитаних (56 % жінок і 58 % чоловіків) підтримали поширення військової служби на жінок і чоловіків. Це опитування показує, що норвезькі чоловіки і жінки все ще утримуються від певних гендерних ролей в армії, вважаючи їх більше чоловічими або жіночими. Процес обговорення гендерної рівності та його інтеграції в армії ще досить прив'язаний до самої системи гендерно-нейтрального призову, що вказує на потребу зробити гендерну культуру в армії більш сумісною зі суспільною гендерною рівністю. Підтримка більшої частини населення дала змогу у 2015 р. запровадити обов'язкову військову службу як для чоловіків, так і для жінок (Skjelsbæk & Tryggestad, 2010).

Дослідження в Норвегії також показало, що сексистські настрої зменшуються, коли чоловіки та жінки інтегруються в традиційно чоловіче середовище, зокрема в норвезьку армію. А безперервне перебування у змішаному гендерному середовищі спричинило в чоловіків більш егалітарне ставлення, але ці тенденції часто регресували після завершення впливу (Dahl et al., 2021). Тобто безпосередній досвід співпраці та наявність контактів з жінками в традиційному «чоловічому» середовищі позитивно впливають на ставлення до рівних прав і можливостей у військовій сфері та інтеграції жінок.

Канада. У липні 2024 р. стало відомо, що вперше в історії Канади очільницею Збройних

сил країни стане жінка: керівницею Штабу оборони призначать генерал-лейтенантку Джені Каріньян (Богданюк, 2024). Канада відкрила всі військові професії для жінок у 1989 р., за винятком служби на підводних човнах, яка стала доступною лише у 2001 р. (Government of Canada, 2024; Wooten, 2015, р. 9). У 1990-х роках введення жінок у бойові підрозділи збільшило потенційний пул набору військовослужбовців приблизно на 100 % (Government of Canada, 2024). За результатами більшої інтеграції жінок у військову сферу не було зафіксовано негативного впливу на ефективність операцій або єдність команди (Wooten, 2015). Основні результати Анкети про гендерні питання (Mixed Gender Opinion Questionnaire) показують, що в 1997 р. 47 % складу Збройних сил Канади погоджувалися з тим, що жінки повинні бути зайняті в усіх військових професіях (Davis & Blais, 2019). Підтримка суспільства як один із чинників вплинула на відкриття для жінок з 2001 р. усіх бойових посад.

Сполучені Штати Америки (США). У 2013 р. Міністерство оборони США оголосило про відкриття всіх посад для жінок, зокрема в спеціальних операційних підрозділах, як-от U.S. Army Rangers та U.S. Special Forces. Зміни в армії США спрямовані на підвищення можливостей жінок та гармонізацію зайнятості на різних посадах (Wooten, 2015). У 1980-х роках Загальне соціальне дослідження (General Social Survey) про ставлення населення США до ролі жінок у війську та в бойових діях зокрема показало, що існує зв'язок між такими характеристиками респондентів і респонденток, як молодший вік, краща освіта та низький рівень релігійності, та їхньою підтримкою більшої інтеграції жінок у збройні сили (Wilcox, 1992, як цит. у Collins-Dogrul & Ulrich, 2018). Опитування, проведене після того, як міністр оборони Леон Панетта скасував заборону на службу жінкам у наземних бойових підрозділах у 2013 р., виявило, що більшість американців (58 %) вважають, що ці зміни поліпшать можливості для жінок у війську. Громадськість підтримала рішення військових скасувати обмеження щодо участі жінок у бойових діях. Дві третини (66 %) підтримують дозвіл жінкам в армії служити в наземних підрозділах, які ведуть ближній бій, і лише 26 % виступають проти. Навпаки, меншість вважає, що це рішення негативно вплине на військову ефективність. Майже половина (49 %) зазначили, що дозвіл жінкам служити на бойових позиціях не матиме великого значення для військової ефективності; серед тих, хто каже, що це матиме вплив, майже вдвічі більше стверджують, що це поліпшить

військову ефективність (29 %), а не погіршить (15 %) (Pew Research Center, 2013). Дослідження ставлення населення у 2016 р. показує, що американці здебільшого підтримують (65 %), а не виступають проти (29 %) рішення дозволити жінкам виконувати бойові ролі в армії (Mooge, 2016). Отже, спостерігаємо сталу підтримку населенням США забезпечення та реалізації рівних прав і можливостей у військовій сфері.

Ізраїль. В Ізраїлі військова служба є обов'язковою як для чоловіків, так і для жінок. У 2021 р. жінки становили близько 40 % військовослужбовців строкової служби Армії оборони Ізраїлю та близько 25 % офіцерського складу (Shafran Gittleman, 2021). Ще у 1949 р. Інститут прикладних соціальних досліджень провів опитування громадськості щодо підтримки рівності прав жінок, 92 % висловилися за. Проте щодо того, чи варто призивати жінок у мирний час (тобто чи має бути обов'язковий призов для жінок), думки розділилися: «за» – 52,5 %, «проти» – 47,5 % (Shafran Gittleman, 2021). У різних країн різні потреби в захисті держави. В Ізраїлі з постійною військовою загрозою національна безпека – пріоритетна. Зокрема, в Ізраїлі є потреба в людях, оскільки почалась війна з ХАМАС. У статті «З початку війни з ХАМАС в Армії оборони Ізраїлю відбувається сплеск кількості жінок-призовників, які шукають бойові ролі» зазначено, що критики інтеграції жінок в армію часто засуджують це як небезпечний соціальний експеримент із потенційними наслідками для національної безпеки, тоді як прихильники вважають це заходом, який уже давно потрібно було впровадити, як у багатьох західних країнах (Fabian, 2023).

Отже, у розглянутих країнах спостерігається активний розвиток політики рівних прав і можливостей у військовій сфері. Серед іншого, цей розвиток можливий завдяки підтримці населенням політики гендерної рівності. У цих країнах вивчають громадську думку стосовно питань інтеграції жінок у збройні сили, що є важливим елементом упровадження відповідних політик.

Залучення жінок у військову сферу в Україні

Участь українських жінок у війнах має історичну тяглість і понад столітню традицію (Богачевська, 1993; Грінченко та ін., 2015; Гук, 2020; Khromeychuk, 2018). Однак становище жінок у військовій сфері було маргінальним (Кісь, 2015, с. 15). На думку історикині Оксани Кісь, у феміністичних студіях в історичній науці, які прагнули зробити видимою тематику «жінки і війна», «однією з тих, що найбільше інтригують

і водночас належать до найбільш контроверсійних, стала тема безпосередньої служби жінок у війську та участі у бойових діях» (Кісь, 2015, с. 16). Для кращого розуміння стану цього питання в сучасному українському суспільстві слід розглянути історичну ретроспективу тематики залучення жінок у військову сферу.

Під час Першої світової війни жінки західної України опинилися в зоні бойових дій і пережили окупацію, тоді як жінки з українських губерній російської імперії зіткнулися з голодом, безробіттям та мобілізацією чоловіків на війну (Гук, 2020). Історикиня Марта Богачевська-Хом'як зазначає: «Жінки в Галичині не були такими пацифістами, як значна кількість української інтелігенції на терені України, що була під владою Росії. Навпаки, коли почалася перша світова війна, українці в Галичині вірили, що тільки зі зброєю в руках можна вибороти свої права. Тому-то пропорційно більше жінок із західних земель вступали до війська в порівнянні з жінками із східних земель України» (Богачевська, 1993, с. 60). Дослідниця зауважує, що першою жінкою, яка пішла на військову службу, тобто вступила до війська Українських січових стрільців (УСС), була Олена Степанів. Про Степанів та інших жінок в УСС було складено стрілецьку пісню (Богачевська, 1993, с. 60):

Хто це так іде, аж земля гуде? Це ж українські дівчата;

Личко як мак, кругом козак, душа стрілецька, завзята;

Не цілуйте їх, на війні це гріх, ви приберіть їх квітками.

Слава тим жінкам, славним козачкам, між Січовими Стрільцями.

Щодо сприйняття січовичок зазначено, що героїзували їх чоловіки-командири, використовуючи історії жінок як взірць мужності, честі та патріотизму (Гук, 2019, як цит. у Гук, 2020). А самі жінки здебільшого не підтримували участі на самому фронті, лише в шпиталях, бо в їхніх приватних текстах немає відгуків про усусок, більшість залишалася в сімейному просторі та звичних традиціях як «матір, дружина і господиня» (Байдак, 2016, як цит. у Гук, 2020). Історикиня Марта Богачевська-Хом'як зазначає, що «загалом служба жінок у війську вважалась чимось незвичним, а навіть і дивовижним» (Богачевська, 1993, с. 60).

У дослідженні «Українське жіноцтво в роки Першої світової війни: спектр суспільних ролей» виокремлено два різних погляди чоловіків на стрільчинь: сільські хлопці підтримували

жінок, а от чоловіки з інтелігентного кола, навпаки, засуджували, бачили в жінках конкуренток і визнавали тільки тоді, коли жінки отримували нагороди за бойові заслуги (Байдак & Бежук, 2017). Тобто на них впливали особистий досвід знайомства та відзначення жінок військовими нагородами. Після війни жінки поверталися до звичайного життя, але питання їхнього статусу в суспільстві залишалося не вирішеним.

Світлана Алексієвич у праці «У війни не жіноче обличчя» демонструє проблематику повернення ветеранок до мирного життя після Другої світової війни. З інтерв'ю з ветеранками видно, що суспільство не героїзувало, а радше засуджувало жінок, які воювали на фронті. Колишні бійчині мали складнощі зі сприйняттям у громадах, куди вони повернулися, а також виклики під час працевлаштування та побудови сімейного життя, стикалися з невизнанням їхнього внеску в перемогу.

ЗСУ успадкували від радянської армії інфраструктуру, законодавчу базу та поведінкові норми, які актуальні і в російсько-українській війні (Гриценко, 2019). У радянській історіографії роль жінок під час Другої світової війни була показана доволі обмежено через вплив ідеології та цензури (Баковецька, 2021). Гендерні стратегії радянської влади мали подвійну спрямованість: з одного боку, сприяли емансипації жінок, а з іншого – використовували їх як економічний ресурс у тоталітарному політичному режимі (Кобченко, 2015). Активна участь жінок у Другій світовій війні була, зокрема, результатом попередніх стратегій мобілізації, які залучали жінок до оплачуваної праці у важкій промисловості, спорті та авіації (Кобченко, 2015). Такі заходи входили в загальний проєкт жіночої емансипації. Водночас жінки повинні були вивчити оборонні навички і надання першої медичної допомоги. Останні дві сфери, хоча важливі, були пов'язані з репродуктивною працею, яка переважно зберігалася після війни (Гриценко, 2019).

Тобто бачимо певні подвійні стандарти щодо залучення жінок до військової сфери. А також дослідниці зазначають про подвійне навантаження жінок (Богачевська, 1993; Кобченко, 2015). До того ж «це подвійне навантаження і вважається розв'язкою жіночого питання» (Богачевська, 1993, с. 101). Історикиня Катерина Кобченко підсумовує: «...створений пропагандою образ радянської “успішної жінки” виглядав практично універсальним – працю чи навчання ця жінка успішно поєднувала і з обов'язками дбайливої дружини та матері, і з громадською роботою, результати якої були значущими для розбудови та захисту держави» (Кобченко, 2015, с. 65).

Після років відновлення незалежності України питання рівних прав і можливостей поступово стають складовою частиною політик військової сфери (Волобуєва та ін., 2021; Гриценко, 2019; Марценюк, 2024; Невидимий батальйон 5.0, 2023; Шевчук та ін., 2020; Mathers & Kvit, 2023).

Загалом за 2014–2024 рр. російсько-української війни в Україні чимало зроблено, аби поліпшити ситуацію з гендерною рівністю у ЗСУ (Волобуєва та ін., 2021; Невидимий батальйон 5.0, 2023). Зокрема, йдеться про «забезпечення гендерної рівності у військовій сфері на законодавчому рівні, поступове подолання явища вертикальної (більше жінок мають вищі військові звання) і горизонтальної (більше жінок на бойових спеціальностях) гендерної сегрегації у військовій сфері, відхід від патерналістської гендерної політики, надання формального доступу жінок до всіх бойових спеціальностей і до військової освіти» (Марценюк, 2024, с. 51). Проте залишається низка викликів: боротьба і протидія гендерному насильству у ЗСУ, інфраструктурна інтеграція і більша видимість потреб жінок у ЗСУ (гендерно чутливий підхід) тощо (Марценюк, 2024, с. 51).

Змінюється також і законодавче регулювання залучення жінок у військову сферу. Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях» № 2523-VIII (2018, 6 вересня), зокрема, доповнено статтю 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» абзацом такого змісту: «Жінки виконують військовий обов'язок на рівних засадах із чоловіками (за винятком випадків, передбачених законодавством з питань охорони материнства та дитинства, а також заборони дискримінації за ознакою статі), що включає прийняття в добровільному порядку (за контрактом) та призов на військову службу, проходження військової служби, проходження служби у військовому резерві, виконання військового обов'язку в запасі та дотримання правил військового обліку». Згідно зі статтею 6 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» № 2866-IV (2005, 8 вересня), «обов'язкова строкова військова служба для чоловіків, передбачена законом» не вважається дискримінацією за ознакою статі.

Нижче ми наведемо результати опитування громадської думки щодо того, який варіант служби в ЗСУ доцільно запровадити в Україні.

Методологія опитування громадської думки щодо ставлення до рівних прав і можливостей у військовій сфері в Україні

Дослідження охоплювало аналіз кількісних даних для оцінки громадської думки щодо рівних прав і можливостей у військовій сфері протягом останніх шести років російсько-української війни. Дані отримано в результаті трьох репрезентативних опитувань від КМІС (Київський міжнародний інститут соціології) у 2018 р. та дослідницької агенції «Info Sapiens» у 2023–2024 рр. (див. табл. 1).

Обмеженнями цього дослідження є брак інформації з непідконтрольних Україні територій, а також виїзд значної кількості населення за кордон, масштабні переміщення по Україні після 24 лютого 2022 р. Окрім цього, це не є панельне опитування, де про ставлення запитують у тих самих людей.

З опитувань 2018, 2023, 2024 рр. було обрано тематичні запитання, а також використано запитання із соціально-демографічних блоків: стать, вік, рівень освіти, які найчастіше використовують для перевірки їхнього впливу на ставлення до певного явища.

Віяло відповідей містить відповідь на запитання: «Скажіть, будь ласка, наскільки ви погоджуєтеся чи не погоджуєтеся з таким твердженням: жінкам мають бути надані рівні можливості з чоловіками працювати у Збройних силах України та інших військових формуваннях». Отже, позитивне ставлення виявляють ті, хто тією чи іншою мірою підтримує (повністю погоджується; радше погоджується, ніж не погоджується). Негативне ставлення виявляють ті, хто тією чи іншою мірою не погоджується (радше не погоджується, ніж погоджується; повністю не погоджується). За допомогою

програмного забезпечення SPSS було узагальнено варіанти відповідей до трьох змінних (підтримую, не підтримую, важко сказати / відмова) відповідно до концептуалізації.

Слід зазначити, що ще у 2018 р. було вирішено уникати стереотипних формулювань запитань (на кшталт «жінкам не місце в армії»), а опитувати населення радше з позиції відтворення цінності гендерної рівності (Невидимий батальйон 2.0, 2019, с. 144–149). Це додаткова можливість поширювати в публічному дискурсі егалітарні ідеї забезпечення рівних прав і можливостей для жінок і чоловіків.

Окрім того, доцільно з'ясувати наявність зв'язку між ставленням до рівних прав і можливостей та деякими соціально-демографічними показниками. Було виділено три показники: стать (жінки, чоловіки), вікова група (16–19; 20–29; 30–39; 40–49; 50–59; 60+) та рівень освіти (початкова чи базова середня; повна загальна середня; професійно-технічна; вища). Відповідно до цих показників проведено кореляційний аналіз за роком проведення опитування (2018, 2023, 2024). Встановлено, що статистично значущими показниками у зведених даних за всі роки є всі три змінні (вік, рівень освіти, стать).

Якщо розбирати детальніше за роками, то наявний статистично значущий зв'язок між ставленням до рівних прав і можливостей та рівнем освіти у 2023 і 2024 рр. Статистично значущий зв'язок вікової групи та статі респондентів зі ставленням до рівних прав і можливостей був лише у 2024 р.

В опитниках у 2018, 2023 та 2024 рр. також було питання щодо варіанта армії, який варто впроваджувати в Україні. Після повномасштабного вторгнення в опитуваннях 2023 і 2024 рр. було запитання про особисту готовність чи неготовність чинити збройний опір, щоб зупинити

Таблиця 1. Емпіричні дані дослідження ставлення українського суспільства до рівних прав і можливостей у військовій сфері

Рік	2018	2023	2024
Дослідницька компанія	КМІС	Info Sapiens	Info Sapiens
Дати проведення	8–23 вересня	11–23 січня	11–19 лютого
Генеральна сукупність	Населення України від 18 років, окрім АР Крим та окупованих територій у Донецькій і Луганській областях	Населення України віком від 16 років, за винятком АР Крим, Луганської області та окремих тимчасово окупованих територій Донецької, Херсонської, Запорізької, Миколаївської, Харківської областей, де немає зв'язку	
Вибірка	2026 осіб	1000 осіб	
Гранична теоретична похибка	< 3,3 % з вірогідністю 0,95 %	< 3,1 % з вірогідністю 0,95 %	
Метод	Особисте формалізоване інтерв'ю (face-to-face)	САТІ (computer-assisted telephone interviews – телефонні інтерв'ю з використанням комп'ютера)	

Таблиця 2. Динаміка ставлення українського суспільства до твердження, що жінкам мають бути надані рівні можливості з чоловіками працювати у Збройних силах України та інших військових формуваннях, %

Варіанти відповідей	КМІС, N = 2026, вересень 2018	Info Sapiens, N = 1000, січень 2023	Info Sapiens, N = 1000, лютий 2024
Повністю погоджуюся	24,0	50,0*	26,0
Радше погоджуюся, ніж не погоджуюся	29,3	33,8*	31,6
Радше не погоджуюся, ніж погоджуюся	18,9*	8,4*	22,6*
Повністю не погоджуюся	12,2*	5,8*	16,5*
Важко сказати	14,3	1,6*	2,7
Відмова від відповіді	1,4	0,4	0,6
Загалом	100,0	100,0	100,0

* Відмінність між групами статистично значуща на рівні $p < 0,05$ із 95 % довірчим інтервалом.

російську окупацію України. Результати аналізу відповіді на це питання у 2023 р. продемонстрували, що переважна більшість чоловіків (77 %) і жінок (64 %) зазначили про готовність чинити збройний опір (Марценюк, 2024, с. 51). Доцільно перевірити, якою є ситуація у 2024 р., після близько двох років активної фази російсько-української війни.

Для подальшого опрацювання даних було застосовано програмне забезпечення IBM SPSS Statistics, зокрема, проведено описативний аналіз, тести хі-квадрат на асоціації, коефіцієнти впливу Фі та Крамера, Z-тест для порівняння пропорцій. Оскільки всі три масиви даних є репрезентативними для населення України, то дані було об'єднано в один масив. Змінні з трьох масивів було уніфіковано і зведено в один масив даних для подальшого порівняння, зважено за weight (за віком, статтю, регіоном, розміром населеного пункту та областю).

Динаміка ставлення українського суспільства до рівних прав і можливостей у військовій сфері в Україні

У 2018 р. понад половина опитаних в Україні висловили підтримку ідеї про надання жінкам рівних можливостей з чоловіками для служби в ЗСУ та інших військових підрозділах (див. табл. 2). Проте за чотири з половиною роки підтримка значно зросла. У 2023 р. (після повномасштабного вторгнення) половина опитаних (50 %) вже повністю підтримували цю ідею. За даними на січень 2023 р., лише 6 % опитаних респондентів повністю не погоджувалися з твердженням про те, що жінкам мають бути надані рівні можливості з чоловіками працювати у Збройних силах України та інших військових формуваннях.

Це свідчить про те, що в умовах воєнного конфлікту егалітарні принципи мають більшу

підтримку, оскільки всі людські ресурси вважаються важливими для військової діяльності. Підтримка такої думки зміцнює військову готовність суспільства, одночасно просуваючи військові та демократичні ідеали (Collins-Dogrul & Ulrich, 2018).

У 2024 р. більшість українців (загалом 58 %) продовжують підтримувати рівні права та можливості у військовій сфері, хоч уже меншою мірою, ніж у 2023 р. (84 %). Натомість бачимо, що після повномасштабного вторгнення суттєво зменшується частка тих, кому складно відповісти на це питання. Реалії великої війни та активні публічні дискусії про мобілізацію, зокрема, і жінок спонукають визначитися з цим питанням.

Якщо ж підсумувати і подивитися на об'єднані варіанти відповідей на рис. 1, то спостерігається хвилеподібна тенденція підтримки рівних прав і можливостей у військовій сфері. Якщо через рік після повномасштабного вторгнення (у 2023 р.) підтримка зросла, то через два роки (у 2024 р.) – повернулася до рівня 2018 р. Водночас частка тих, хто не підтримує гендерну рівність, у 2024 р. (39 %) не дуже суттєво, хоча статистично значуще³, перевищила показники 2018 р. (31 %).

Отже, українське суспільство змінює рівень підтримки рівних прав і можливостей у військовій сфері з 53 % у 2018 р. до 84 % у 2023 р. та 58 % у 2024 р. Однак із 2023 до 2024 р. спостерігається зменшення рівня підтримки егалітарних ідей щодо залучення жінок у військову сферу. Це може бути пов'язано з тим, що опитування у 2023 р. проводилося приблизно через рік після повномасштабного вторгнення, коли лють і страх конвертувались у загальний опір і більшість людей були готові боротись за демократію. У 2024 р. спостерігається збільшення страху

³ Відмінність між групами статистично значуща на рівні $p < 0,05$ із 95 % довірчим інтервалом.

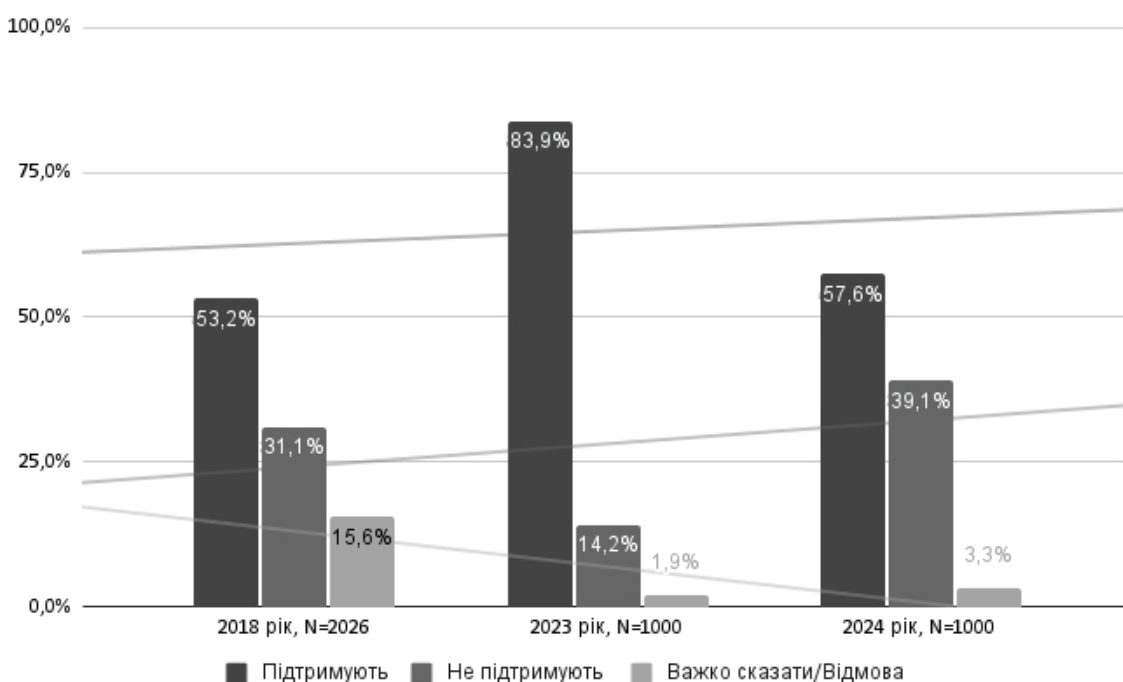

Рис. 1. Динаміка ставлення українського суспільства до твердження, що жінкам мають бути надані рівні можливості з чоловіками працювати у Збройних силах України та інших військових формуваннях

за життя, песимістичність щодо війни і так звана фаза «втоми» від війни. Постійна загроза безпеці, людські втрати, повітряні тривоги, обстріли, відключення електроенергії, перемоги і поразки як у політичній, так і у військовій сфері є чинниками втоми.

Ставлення українців до рівних прав і можливостей у військовій сфері в Україні: гендерні, вікові та освітні особливості

Результати останнього опитування у 2024 р. переконують (див. табл. 3), що **гендерні відмінності** у ставленні до того, що жінкам мають бути надані рівні можливості з чоловіками працювати у Збройних силах України та інших військових

формуваннях, є статистично значущими в позитивному ставленні. Загалом переважна більшість – близько 59 % опитаних чоловіків і 56 % жінок – погоджуються з цим твердженням. Натомість не погоджуються 37 % чоловіків і 41 % жінок. Тобто загалом відмінності у згоді чи незгоді (якщо об'єднати відповіді) не більше ніж 5 %. Найсуттєвіші відмінності видно в тому, що чоловіки на 10 % більшою мірою повністю погоджуються з егалітарним ставленням до залучення жінок у ЗСУ.

Якщо подивитися на дані різних років, то спостерігається трохи більша підтримка рівних прав і можливостей у військовій сфері в динаміці з 2018 р. по 2023 р. від чоловіків, хоча ця різниця не є статистично значущою (див. рис. 2).

Таблиця 3. Ставлення залежно від статі до твердження про те, що жінкам мають бути надані рівні можливості з чоловіками працювати у ЗСУ та інших військових формуваннях (Info Sapiens, N = 1000, лютий 2024), %

Варіанти відповідей	Чоловіки	Жінки	Загалом
Повністю погоджуюся	30,9*	21,7*	26,3
Радше погоджуюся, ніж не погоджуюся	28,2*	34,7*	31,5
Радше не погоджуюся, ніж погоджуюся	19,6*	25,4*	22,5
Повністю не погоджуюся	18,0	15,3	16,7
Складно сказати	2,4	2,6	2,5
Відмовилися від відповіді	0,9	0,4	0,7
Загалом	100,0	100,0	100,0

* Відмінність між групами статистично значуща на рівні $p < 0,05$ із 95 % довірчим інтервалом.

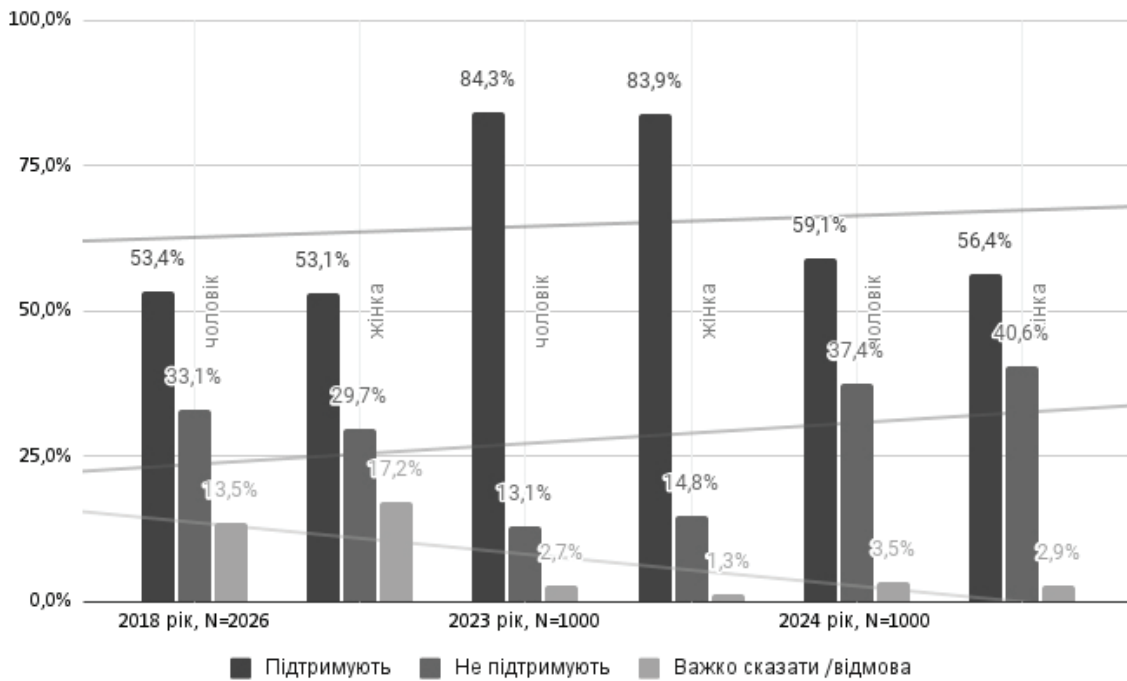

Рис. 2. Динаміка ставлення українського суспільства до рівних прав і можливостей у військовій сфері за статтю, 2018, 2023, 2024 рр.

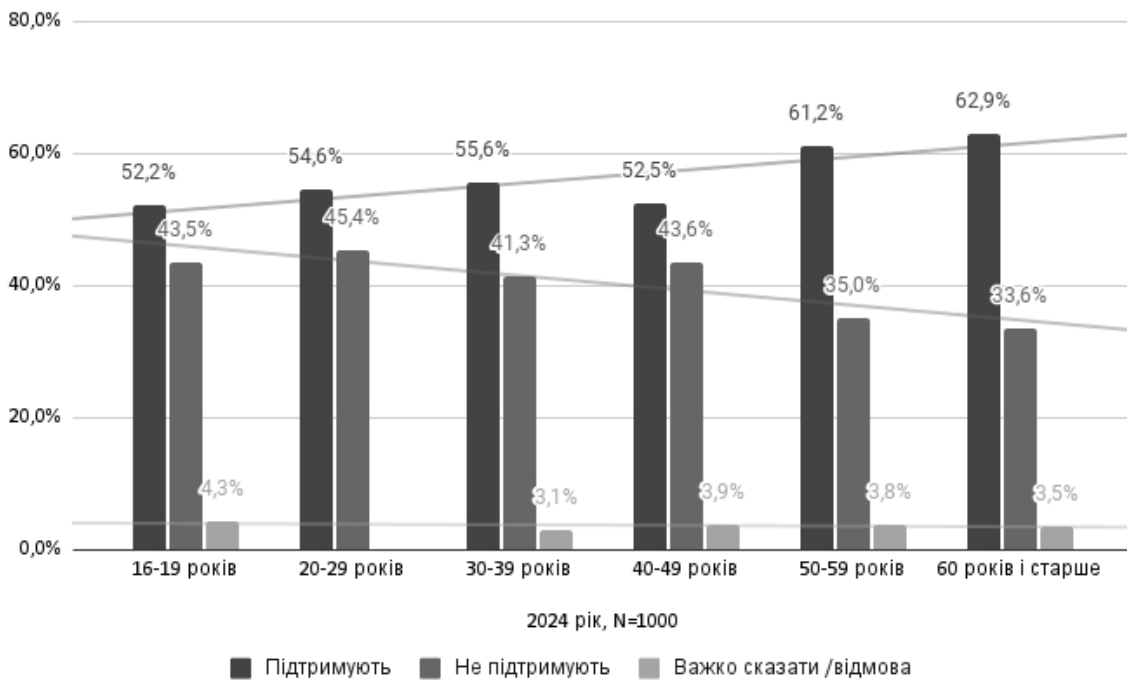

Рис. 3. Ставлення українського суспільства до рівних прав і можливостей у військовій сфері залежно від віку, 2024 р.

У 2023 і 2024 рр. жінки загалом трохи менше підтримують рівні права та можливості у військовій сфері, ніж чоловіки. Статистично значущий зв'язок наявний між статтю та ставленням до рівних прав і можливостей у 2024 р.

Статистично значущий зв'язок між **віковою групою** і ставленням до рівних прав і можливостей у військовій сфері спостерігається лише у 2024 р. Як видно з рис. 3, у 2024 р. відбувається збільшення з віком рівня підтримки твердження про те, що жінкам мають бути надані рівні можливості з чоловіками працювати у ЗСУ та інших військових формуваннях. Підтримка від наймолодшої до найстарших категорій зростає з 52 % до 63 % у 2024 р. Напевно, більший життєвий досвід та обізнаність з історичною тяглістю участі жінок у воєнних діях зумовлюють більш прихильне ставлення до егалітарного підходу стосовно залучення жінок у військову сферу.

Рівень освіти – це єдиний соціально-демографічний чинник, який є значущим у двох роках (2023, 2024) дослідження. Що вищий рівень освіти респондентів, то більший рівень підтримки твердження про те, що жінкам мають бути надані рівні можливості з чоловіками працювати у ЗСУ та інших військових формуваннях. Для респондентів з вищим рівнем освіти більш важливо підтримувати егалітарні цінності щодо рівних прав і можливостей (див. табл. 4). Зокрема, у 2024 р. понад 62 % українців із вищою освітою і близько 50 % з повною загальною середньою освітою підтримували запропоноване твердження.

Ці результати збігаються з результатами дослідження у США: наявність зв'язку між вищим рівнем освіти та підтримкою рівних прав і можливостей у військовій сфері (Wilcox, 1992, як цит. у Collins-Dogrul & Ulrich, 2018).

Динаміка ставлення українського суспільства до варіанта армії, який варто впроваджувати в Україні, та готовність чинити збройний опір

Наявний статистично значущий зв'язок між ставленням до варіанта армії, який варто впроваджувати в Україні, та роком проведення опитування. Відповідно до даних табл. 5, спостерігається позитивна динаміка щодо підтримки рівних прав і можливостей у військовій сфері, а саме: збільшення підтримки призову чоловіків і жінок (за контрактом чи обов'язково) у динаміці з 2018 до 2024 р. (61,90 % – 2018 р.; 65,90 % – 2023 р.; 65,70 % – 2024 р. – підтримка призову і чоловіків, і жінок за контрактом; 1,60 % – 2018 р.; 3,30 % – 2023 р.; 3,80 % – 2024 р. – підтримка українцями обов'язкового призову чоловіків і жінок).

Також спостерігається збільшення удвічі з 2018 до 2023 р. підтримки українським суспільством обов'язкового призову і чоловіків, і жінок, і ця різниця статистично значуща. Проте рівень підтримки є низьким, що показує неготовність суспільства до впровадження обов'язкової служби для обох статей, як, наприклад, гендерно-нейтральний призов у Норвегії і підтримка в суспільстві або обов'язковий гендерно-нейтральний

Таблиця 4. Динаміка ставлення українського суспільства до рівних прав і можливостей у військовій сфері за 2018, 2023 та 2024 рр. залежно від рівня освіти, %

	Загалом	Початкова чи базова середня	Повна загальна середня	Професійно-технічна	Вища
2018, N = 2026					
Підтримують	50,5	42,1	49,4	55,6*	54,8*
Не підтримують	32,6	35,2	35,1	29,0	31,2
Важко сказати / відмова	16,9	22,6	15,5	15,4	14,1*
Загалом	100	100	100	100	100
2023, N = 1000					
Підтримують	76,7	53,30	81,80*	85,7*	86,1*
Не підтримують	20,2	40,00	15,30*	12,5*	12,9*
Важко сказати / відмова	3,1	6,70	2,90	1,8	1,0
Загалом	100	100	100	100	100
2024, N = 1000					
Підтримують	54,0	47,70	49,70*	56,3*	62,3*
Не підтримують	42,3	47,70	45,50*	40,6*	35,2*
Важко сказати / відмова	3,7	4,50	4,80	3,1	2,5
Загалом	100	100	100	100	100

* Відмінність між групами статистично значуща на рівні $p < 0,05$ із 95 % довірчим інтервалом.

Таблиця 5. Динаміка ставлення українського суспільства до варіанта армії, який варто впровадити в Україні, %

	N = 2026, вересень 2018	N = 1000, січень 2023	N = 1000, лютий 2024
Призов і чоловіків, і жінок лише на добровільній основі (за контрактом)	61,9*	65,9	65,7
Призов усіх чоловіків і лише деяких жінок	10,6	12,8	14,2*
Призов лише чоловіків	17,0*	12,0*	8,9*
Призов усіх чоловіків і всіх жінок	1,6*	3,3	3,8
Інше	0,4	4,0*	1,4*
Важко сказати	7,4	1,9*	3,6*
Відмова відповідати	1,1	0,1*	0,9
Призов усіх чоловіків, а жінок за бажанням			1,5
Разом	100	100	100

* Відмінність між групами статистично значуща на рівні $p < 0,05$ із 95 % довірчим інтервалом.

Таблиця 6. На Ваш погляд, який варіант армії варто впроваджувати в Україні? Розподіл відповідей за статтю (Info Sapiens, N = 1000, лютий 2024), %

Варіанти відповідей	Чоловіки	Жінки	Загалом
Призов і чоловіків, і жінок лише на добровільній основі (за контрактом)	62,7	68,1	65,7
Призов усіх чоловіків і лише деяких жінок	14,2	14,3	14,2
Призов лише чоловіків	9,9	8,1	8,9
Призов усіх чоловіків і всіх жінок	5,0	2,9	3,8
Призов усіх чоловіків, а жінок за бажанням	1,9	1,2	1,5
Інше	2,0	0,9	1,4
Складно сказати	3,1	4,0	3,6
Відмовилися відповідати	1,2	0,6	0,9
Разом	100	100	100

Таблиця 7. Відповідь на запитання «Ви особисто готові чи не готові чинити збройний опір, щоб зупинити російську окупацію України?», %

Варіант відповіді	N = 1000, січень 2023			N = 1000, лютий 2024		
	Чоловіки	Жінки	Загалом	Чоловіки	Жінки	Загалом
Готовність ⁴	77,4*	64,3*	70,2	59,7*	44,2*	51,2
Неготовність ⁵	15,8*	30,0*	23,6	27,7*	48,3*	39,0
Я вже чиню опір	5,0*	0,1*	2,3	7,9*	1,4*	4,4
Не знаю / складно сказати	1,8*	5,5*	3,9	4,8	6,1	5,5
Загалом	100	100	100	100	100	100

* Відмінність між групами статистично значуща на рівні $p < 0,05$ із 95 % довірчим інтервалом.

призов в Ізраїлі. Українці не готові до цього, є лише незначна підтримка, хоча після повномасштабного вторгнення вона зросла. Спостерігається зменшення підтримки призову лише чоловіків, що свідчить про збільшення впливу егалітарних цінностей, згідно з якими жінки і чоловіки мають бути залученими у військову сферу на рівних.

У табл. 6 представлено гендерні особливості ставлення до доцільного варіанта армії. Як і в 2023 р. (Невидимий батальйон 5.0, 2023, с. 17), у 2024 р. жінки частіше, ніж чоловіки (68,1 % проти 62,7 %), обирали призов і чоловіків, і жінок

лише на добровільній основі (за контрактом). Українські чоловіки більше схильні обирати призов усіх чоловіків і всіх жінок (5,0 % проти 2,9 %), тобто ізраїльський варіант армії, хоча ці відмінності не є статистично значущими.

Наостанок доцільно дізнатися про динаміку (не)готовності українців та українок чинити збройний опір за час після повномасштабного вторгнення. Як видно з табл. 7, у 2024 р. спостерігається загалом зменшення готовності, причому як серед чоловіків, так і серед жінок.

Якщо у 2023 р. 77 % чоловіків і 64 % жінок виявляли готовність чинити збройний опір, то вже через рік (у 2024 р.) частка готових зменшилася до 60 % чоловіків і 44 % жінок. Хоча важливо зазначити, що і у 2024 р. переважна

⁴ Ідеться про об'єднані варіанти відповідей «Повністю готовий / готова» і «Радше готовий / готова».

⁵ Ідеться про об'єднані варіанти відповідей «Повністю не готовий / не готова» і «Радше не готовий / не готова».

більшість (51 %) опитаних готові до збройного опору. Також зросла частка як чоловіків, так і жінок, які вже чинять опір, у 2024 р. таких загалом понад 4 % опитаних. Зазначимо, що вибір респондентками і респондентами цих відповідей не означає, що вони обов'язково будуть діяти відповідним чином. Однак бачимо зменшення рівня готовності до збройного спротиву ворогу, що також можна вважати проявом «втоми від війни», про що вже згадували вище.

Висновки

Для розуміння ставлення українського суспільства до залучення жінок у військову сферу і до питань рівних прав і можливостей важливо проводити постійний моніторинг громадської думки. Однак недоцільно використовувати гендерно стереотипні судження в запитаннях щодо ставлення суспільства до ролей жінок і чоловіків, зокрема у військовій сфері. Досвід вивчення ставлення населення до питання рівних прав і можливостей у військовій сфері був корисним для політики в розглянутих у цій статті країнах – Норвегії, Ізраїлі, США та Канаді.

Результати опитування українського суспільства за останні шість років російсько-української війни демонструють хвилеподібну підтримку егалітарних ідей щодо політики рівних прав і можливостей у військовій сфері. Через рік після повномасштабного вторгнення (у 2023 р.) підтримка зросла, через два роки (2024 р.) – повернулася

до рівня 2018 р. Загалом більше ніж половина опитаних українців, як чоловіки, так і жінки, підтримують твердження про те, що жінкам мають бути надані рівні можливості з чоловіками працювати у ЗСУ та інших військових формуваннях. Рівень підтримки є більшим серед тих, хто має вищу освіту, а також серед людей старшої вікової групи.

Важливо додати, що серед іншого на громадську думку щодо політики рівних прав і можливостей у військовій сфері має вплив історична тяглість традиції участі жінок у бойових діях, яка простежується ще з часів Першої світової війни.

Українське суспільство стало підтримує ідею радше американської моделі армії – призов і чоловіків, і жінок лише на добровільній основі (за контрактом). Натомість дуже низькою є підтримка ізраїльської моделі – призову всіх чоловіків і всіх жінок. Теперішній варіант армії – призов усіх чоловіків і лише деяких жінок – теж є мало популярним серед українського суспільства.

Беручи до уваги ці результати, варто продовжувати політику залучення жінок до військової сфери України, зробивши її ще більш фаховою та ефективною. У політиці забезпечення гендерної рівності варто взяти до уваги уроки історії щодо участі жінок у бойових діях (зокрема у Другій світовій війні), аби внесок і роль жінок не були маргіналізованими і забутими. У ситуації мобілізаційних викликів слід уважно ставитися не тільки до чоловіків, а й до жінок, які прагнуть працювати у військовій сфері, особливо після повномасштабного вторгнення.

Список використаної літератури

- Алексієвич, С. (2016). *У війни не жіноче обличчя*. Віват.
- Байдак, М. С., & Бежук, О. (2017). Українське жіноцтво в роки Першої світової війни: спектр суспільних ролей. У О. Кісь (Ред.), *Українські жінки у горнилі модернізації* (с. 78–105). Клуб сімейного дозвілля.
- Баковецька, О. (2021). Українські жінки у війнах XX–XXI століть. *Молодий вчений*, 3(91), 152–156. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-33>
- Барсукова, О. (2024, 8 березня). У Міноборони розповіли, скільки жінок служать у ЗСУ станом на 2024 рік. *Українська правда. Життя*. <http://surf.li/tqftr>
- Богачевська, М. (1993). *Дума України – жіночого роду*. Воскресіння.
- Богданюк, О. (2024, 4 липня). Трюдо офіційно підтвердив, що вперше в історії Канади Збройні Сили очолила жінка. *Суспільне новини*. <https://suspilne.media/782951-trudo-oficijno-pidtvrdiv-so-vperse-v-istorii-kanadi-zbrojni-sili-ocolit-zinka/>
- Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» № 2866-IV (2005, 8 вересня). <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>
- Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях» № 2523-VIII (2018, 6 вересня). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2523-19#Text>
- Волобуєва, О., В'яткіна, А., Ганаба, С., Гончаренко, О., та ін. (2021). *Методичні рекомендації з інтеграції гендерних підходів у систему підготовки фахівців для сектору безпеки і оборони України*. ФОП Клименко Ю. Я. https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/18%20-%20Department/18%20-%20PDF/08.2021/hei-web-final.pdf?fbclid=IwAR114hU9YDPqwNgatJ_o6ZJbMeaxSxOW_W8v2CJDh4OTGQaShq_NSKcJsbQ
- Грінченко, Г., Кобченко, К., & Кісь, О. (Ред.). (2015). *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства*. Арт книга.
- Гриценко, Г. (2019, 10 жовтня). Як жінки змінили українську армію. *Гендер в деталях*. <https://genderindetail.org.ua/season-topic/gender-after-euromaidan/yak-zhinki-zminili-ukrainsku-armiyu-1341190.html>
- Гук, М. С. (2020). *Жінки України у Першій світовій війні: історіографія* [Дис. канд. іст. наук за спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни», Київський національний університет імені Тараса Шевченка].
- Кісь, О. (2015). Жіночі обличчя війни: ключові теми і підходи у західній феміністській історіографії. У Г. Грінченко, К. Кобченко та О. Кісь (Ред.), *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства* (с. 15–39). Арт книга.
- Кобченко, К. (2015). Жінки як військовий ресурс тоталітарної влади: радянські гендерні стратегії воєнного часу. У Г. Грінченко, К. Кобченко та О. Кісь (Ред.), *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна*

- специфіка досвіду в часи екстремального насильства (с. 61–78). Арт книга.
- Марценюк, Т. (2024). Забезпечення гендерної рівності у Збройних силах України. *EMPIRIO*, 1(1), 44–54. <https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.44-54>
- Марценюк, Т., & Тишко, І. (2021, 13 травня). Переваги та виклики застосування гендерної квоти під час місцевих виборів 2020 року. *Воєн Україна*. <https://voxukraine.org/perevagy-ta-vykylyku-zastosuvannya-gendernoyi-kvoty-pid-chas-mistsevyyh-vyboriv-2020-roku-v-ukrayini>
- Марценюк, Т. О., & Оксамитна, С. М. (2019). Громадська думка щодо гендерних квот та жінок у політиці в Україні. *Наукові записки НАУКМА. Соціологія*, 2, 3–15. <https://doi.org/10.18523/2617-9067.2019.2.3-15>
- Національний демократичний інститут. (2018, липень). *Національне опитування з питань рівності між чоловіками та жінками в Україні*. Офіс Віце-прем'єр-міністра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України Івонни Климпуш-Цинцадзе. <http://surl.li/ckurpt>
- Національний демократичний інститут. (2019, грудень). *Можливість та перешкоди на шляху демократичного переходу України*. Загальнонаціональне опитування. Київський міжнародний інститут соціології. https://www.ndi.org/sites/default/files/NDI_December%202019%20survey_Public%20UKR%20fin.pdf
- Невидимий батальйон 2.0. (2019). *«Невидимий батальйон 2.0»: повернення ветеранок до мирного життя (соціологічне дослідження)* (Марценюк, Т., Гриценко, Г., Квіт, А., Василенко, Л., & Звягінцева, М.; Т. Марценюк, ред.). ООН Жінки. <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2020-09/invisible%20battalion%2020uk.pdf>
- Невидимий батальйон 5.0. (2023). *НБ 5.0. Моніторинг рекомендацій і результатів досліджень із циклу «Невидимий батальйон»: Міждисциплінарне дослідження, виконане в межах проєкту НАКО «Просування гендерної рівності в ЗСУ»* (Мусіяка, С., Лазаренко, М., Гриценко, Г., Квіт, А., Марценюк, Т., Звягінцева, М., Фацісвич, В.-Н., Белошенко, А.; Т. Марценюк, ред.). НАКО. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/25459>
- Соціологічна група «Рейтинг». (2023). *Дискримінація різних соціальних груп у ЗСУ: погляди військових та цивільних громадян*. Результати комплексного дослідження березень–квітень 2023. https://nako.org.ua/storage/pdf/2023-06-06--07:30:08-for%20print%20UA%20RG_NAKO_ComprehensiveResearch.pdf
- Урядовий портал. (2018, 29 листопада). Івонна Климпуш-Цинцадзе презентувала результати першого національного опитування щодо рівності чоловіків та жінок. <https://www.kmu.gov.ua/news/ivanna-klimpush-cincadze-prezentovala-rezultati-pershogo-nacionalnogo-opituvannya-shchod-rivnosti-cholovikiv-ta-zhinok>
- Шевчук, О. В., Михайлов, В. С., & Дєточка, О. Д. (2020). *Стан реалізації у Збройних Силах України гендерної політики держави: аналітичний звіт за результатами соціологічного дослідження*. Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України. <https://www.mil.gov.ua/content/gender/Hender20.pdf>
- Collins-Dogrul, J., & Ulrich, J. R. (2018). Fighting Stereotypes: Public Discourse About Women in Combat. *Armed Forces & Society*, 44(3), 436–459.
- Dahl, G. B., Kotsadam, A., & Rooth, D. O. (2021). Does integration change gender attitudes? The effect of randomly assigning women to traditionally male teams. *The Quarterly Journal of Economics*, 136(2), 987–1030.
- Davis, K., & Blais, A. R. (2019). *Socio-Cultural Change in Gender and Military Contexts: Measuring Values*. NATO & CI Organisation.
- Fabian, E. (2023, December 6). IDF sees surge in female conscripts seeking combat roles since start of war with Hamas. *The Times of Israel*. <https://www.timesofisrael.com/idf-sees-surge-in-female-conscripts-seeking-combat-roles-since-start-of-war-with-hamas/>
- Government of Canada. (2024). *Women in the armed forces*. <https://forces.ca/en/women-in-caf/>
- Khromeychuk, O. (2018). Experiences of Women at War: Servicewomen during WWII and in the Ukrainian Armed Forces in the Conflict in Donbas. *Baltic Worlds*, 4, 58–70.
- Mathers, J., & Kvit, A. (2023, February 1). Ukraine war: attitudes changing to women soldiers. *Social Europe*. <https://www.socialeurope.eu/ukraine-war-attitudes-changing-to-women-soldiers>
- Military Strength Ranking. (2024). *Global Firepower – 2024 World Military Strength Rankings*. <https://www.globalfirepower.com/countries-listing.php>
- Moore, B. L. (2020). Military women: changes in representation and experiences. In A. Sookermany (Ed.), *Handbook of military sciences* (pp. 1–22). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-02866-4_80-1
- NATO. (2024). *Military Voices on the Gender Perspective: A NATO Anthology*. https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2024/6/pdf/20240614_NU_GENAD_Military-Voices-Anthol.pdf
- Pew Research Center. (2013, January 29). *Broad Support for Combat Roles for Women*. <https://www.pewresearch.org/politics/2013/01/29/broad-support-for-combat-roles-for-women/>
- Shafran Gittleman, I. (2021). *Women's Service in the Israel Defense Forces*. Jewish Women's Archive. <https://jwa.org/encyclopedia/article/israel-defense-forces>
- Skjelsbæk, I., & Tryggstad, T. (2010). Women in the Norwegian Armed Forces. Gender Equality or Operational Imperative. *Minerva Journal of Women and War*, 3(2), 34–51.
- Wooten, J. (2015). *Gender integration into the military: A meta-analysis of Norway, Canada, Israel, and the United States* [Dissertation Presented to the faculty of The Department of Education in the College of Arts and Sciences at the University of New England]. <https://dune.une.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1033&context=theses>
- World Economic Forum. (2023). *Global Gender Gap Report*. <http://surl.li/tqfub>

References

- Aleksievich, S. (2016). *War does not have a female face*. Vivat [in Ukrainian].
- Baidak, M. S., & Bezruk, O. (2017). Ukrainian women during the First World War: spectrum of social roles. In O. Kis (Ed.), *Ukrainian women in the crucible of modernization* (pp. 78–105). Klub Simeinoho Dozovillia [in Ukrainian].
- Bakovetska, O. (2021). Ukrainian women in the wars of the 20th–21st centuries. *Young Scientist*, 3(91), 152–156. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-33> [in Ukrainian].
- Barsukova, O. (2024, March 8). The Ministry of Defense said how many women serve in the Armed Forces as of 2024. *Ukrainska Pravda. Life*. <http://surl.li/tqfrit> [in Ukrainian].
- Bohachevska, M. (1993). *The Duma of Ukraine is female gender*. Resurrection [in Ukrainian].
- Bohdanyok, O. (2024, July 4). Trudeau officially confirmed that for the first time in the history of Canada, a woman will head the Armed Forces. *Suspilne news*. <https://suspilne.media/782951-trudeau-oficijno-pidtvrdyv-so-vperse-v-istorii-kanadi-zbrojnisili-ocolit-zinka/> [in Ukrainian].
- Collins-Dogrul, J., & Ulrich, J. R. (2018). Fighting Stereotypes: Public Discourse About Women in Combat. *Armed Forces & Society*, 44(3), 436–459.
- Dahl, G. B., Kotsadam, A., & Rooth, D. O. (2021). Does integration change gender attitudes? The effect of randomly assigning women to traditionally male teams. *The Quarterly Journal of Economics*, 136(2), 987–1030.
- Davis, K., & Blais, A. R. (2019). *Socio-Cultural Change in Gender and Military Contexts: Measuring Values*. NATO & CI Organisation.

- Fabian, E. (2023, December 6). IDF sees surge in female conscripts seeking combat roles since start of war with Hamas. *The Times of Israel*. <https://www.timesofisrael.com/idf-sees-surge-in-female-conscripts-seeking-combat-roles-since-start-of-war-with-hamas/>
- Government of Canada. (2024). *Women in the armed forces*. <https://forces.ca/en/women-in-caf/>
- Government portal. (2018, November 29). *Ivanna Klympush-Tsintsadze presented the results of the first national survey on the equality of men and women*. <https://www.kmu.gov.ua/news/ivanna-klimpush-cincadze-prezentovala-rezultati-pershogo-nacionalnogo-opituvannya-shchodo-rivnosti-cholovikiv-tazhinok> [in Ukrainian].
- Grinchenko, G., Kobchenko, K., & Kis, O. (Eds.). (2015). *Central and East European Women and the Second World War: Gendered Experiences in a Time of Extreme Violence*. Art book [in Ukrainian].
- Huk, M. (2020). *Women of Ukraine in the First World War: historiography* [Dissertation of Candidate of Historical Sciences in the specialty 07.00.06 "Historiography, Source Studies and Special Historical Disciplines", Taras Shevchenko Kyiv National University] [in Ukrainian].
- Hrytsenko, G. (2019, October 10). How women changed the Ukrainian army. *Gender in detail*. <https://genderindetail.org.ua/season-topic/gender-after-euromaidan/yak-zhinki-zminili-ukrainsku-armiyu-1341190.html> [in Ukrainian].
- Invisible Battalion 2.0. (2019). *"Invisible Battalion 2.0": Women Veterans Returning to Peaceful Life (sociological research)* (Martsenyuk, T., Hrytsenko, G., Kvit, A., Vasylenko, L., & Zvyagintseva, M.; T. Martsenyuk, Ed.). UN Women. <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2020-09/invisible%20battalion%20eng.pdf>
- Invisible Battalion 5.0. (2023). *IB 5.0. Monitoring of recommendations and study results from the "Invisible Battalion" cycle (an interdisciplinary study, conducted as part of the NAKO project "Promotion of Gender Equality in the Ukrainian Armed Forces")* (Musiiaka, S., Lazarenko, M., Hrytsenko, H., Kvit, A., Martsenyuk, T., Zviahintseva, M., Fatsiiievych, V.-N., & Bieloshenko, A.; T. Martsenyuk, Ed.). NAKO. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/25459> [in Ukrainian].
- Khromeychuk, O. (2018). Experiences of Women at War: Servicewomen during WWII and in the Ukrainian Armed Forces in the Conflict in Donbas. *Baltic Worlds*, 4, 58–70.
- Kis, O. (2015). Women's Faces of War: Key Themes and Approaches in Western Feminist Historiography. In G. Grinchenko, K. Kobchenko, & O. Kis (Eds.), *Central and East European Women and the Second World War: Gendered Experiences in a Time of Extreme Violence* (pp. 15–39). Art book [in Ukrainian].
- Kobchenko, K. (2015). Women as a Military Resource of Totalitarian Power: Soviet Wartime Gender Strategies. In G. Grinchenko, K. Kobchenko, & O. Kis (Eds.), *Central and East European Women and the Second World War: Gendered Experiences in a Time of Extreme Violence* (pp. 61–78). Art book [in Ukrainian].
- Law of Ukraine "On Ensuring Equal Rights and Opportunities of Women and Men" No. 2866-IV (2005, September 8). <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2866-15> [in Ukrainian].
- Law of Ukraine "On Amendments to Certain Laws of Ukraine Regarding Ensuring Equal Rights and Opportunities for Women and Men During Military Service in the Armed Forces of Ukraine and Other Military Formations" No. 2523-VIII (2018, September 6). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2523-19#Text> [in Ukrainian].
- Martsenyuk, T. (2024). Ensuring gender equality in the Armed Forces of Ukraine. *EMPIRIO*, 1(1), 44–54. <https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.44-54> [in Ukrainian].
- Martsenyuk, T., & Oksamytna, S. (2019). Public opinion on gender quotas and women in politics in Ukraine. *NaUKMA Research Papers. Sociology*, 2, 3–15. <https://doi.org/10.18523/2617-9067.2019.2.3-15> [in Ukrainian].
- Martsenyuk, T., & Tyshko, I. (2021, May 13). Advantages and challenges of implementing gender quotas in the 2020 local elections. *Vox Ukraine*. <https://voxukraine.org/perevagytavyklyky-zastosuvannya-gendernoyi-kvoty-pid-chas-mistsevhyvyboriv-2020-roku-v-ukrayini> [in Ukrainian].
- Mathers, J., & Kvit, A. (2023, February 1). Ukraine war: attitudes changing to women soldiers. *Social Europe*. <https://www.socialeurope.eu/ukraine-war-attitudes-changing-to-women-soldiers>
- Military Strength Ranking. (2024). *Global Firepower – 2024 World Military Strength Rankings*. <https://www.globalfirepower.com/countries-listing.php>
- Moore, B. L. (2020). Military women: changes in representation and experiences. In A. Sookermary (Ed.), *Handbook of military sciences* (pp. 1–22). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-02866-4_80-1
- NATO. (2024). *Military Voices on the Gender Perspective: A NATO Anthology*. https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2024/6/pdf/20240614_NU_GENAD_Military-Voices-Anthol.pdf
- NDI. (2018, July). *National survey on equality between men and women in Ukraine*. Office of the Vice Prime Minister for European and Euro-Atlantic Integration of Ukraine Ivanna Klympush-Tsintsadze. <http://surl.li/ckupte> [in Ukrainian].
- NDI. (2019, December). *Opportunities and obstacles on the path of democratic transition of Ukraine*. National survey. Kyiv International Institute of Sociology. https://www.ndi.org/sites/default/files/NDI_December%202019%20survey_Public%20UKR%20fin.pdf [in Ukrainian].
- Pew Research Center. (2013, January 29). *Broad Support for Combat Roles for Women*. <https://www.pewresearch.org/politics/2013/01/29/broad-support-for-combat-roles-for-women/>
- Shafran Gittleman, I. (2021). *Women's Service in the Israel Defense Forces*. Jewish Women's Archive. <https://jwa.org/encyclopedia/article/israel-defense-forces>
- Shevchuk, O. V., Mykhaylov, V. S., & Dyotochka, O. D. (2020). *The state of implementation of the state's gender policy in the Armed Forces of Ukraine: an analytical report based on the results of a sociological study*. Research Center for Humanitarian Issues of the Armed Forces of Ukraine <https://www.mil.gov.ua/content/gender/Hender20.pdf> [in Ukrainian].
- Skjelsbæk, I., & Tryggestad, T. (2010). Women in the Norwegian Armed Forces. Gender Equality or Operational Imperative. *Minerva Journal of Women and War*, 3(2), 34–51.
- Sociological group "Rating". (2023). Discrimination of different social groups in the Armed Forces: views of military and civilians. Results of a comprehensive study March-April 2023. https://nako.org.ua/storage/pdf/2023-06-06--07:30:08-for%20print%20UA%20RG_NAKO_ComprehensiveResearch.pdf [in Ukrainian].
- Volobuyeva, O., Vyatkina, A., Ganaba, S., Honcharenko, O., et al. (2021). *Methodological recommendations for the integration of gender approaches in the system of training specialists for the security and defense sector of Ukraine*. FOP Klymenko Yu. Ya. https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/18%20-%20Department/18%20-%20PDF/08.2021/hei-web-final.pdf?fbclid=IwAR114hU9YDPqWNgatJ_o6ZJbMeaxSxOW_W8v2CJDh4OTGQaShq_NSkCjSbQ [in Ukrainian].
- Wooten, J. (2015). *Gender integration into the military: A meta-analysis of Norway, Canada, Israel, and the United States* [Dissertation Presented to the faculty of The Department of Education in the College of Arts and Sciences at the University of New England]. <https://dune.une.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1033&context=theses>
- World Economic Forum. (2023). *Global Gender Gap Report*. <http://surl.li/tqfub>

Daria Kravets, Tamara Martsenyuk

THE ATTITUDE OF UKRAINIAN SOCIETY TOWARD EQUAL RIGHTS AND OPPORTUNITIES IN THE MILITARY SPHERE

Abstract

Ensuring gender equality in general and in the military sphere during wartime is an important component of democratic development, particularly in Ukrainian society. At the beginning of the article, the international and Ukrainian experience of ensuring equal rights and opportunities in the military sphere was studied; the experience of integrating women into the armed forces of such countries as Norway, Israel, the United States of America, and Canada is systematized. The peculiarities of the involvement of women in the military sphere of Ukrainian society from a historical perspective are clarified.

What do Ukrainians think about the involvement of women in the military, especially during the Russian-Ukrainian war and after the full-scale invasion? The empirical part of the work is based on the analysis of quantitative data obtained as a result of three representative surveys from the Kyiv International Institute of Sociology (KIIS) in 2018 and the research agency "Info Sapiens" in 2023 and 2024. Accordingly, the dynamics of Ukrainian society's attitude to gender equality in the military sphere in 2018, 2023, and 2024, including, depending on socio-demographic indicators, were revealed. Finally, the public opinion of the Ukrainian society about the option of the army, which should be introduced in Ukraine, was studied.

The results of a survey of Ukrainian society over the last six years of the Russo-Ukrainian war demonstrate wave-like support for egalitarian ideas regarding the policy of equal rights and opportunities in the military sphere. One year after the full-scale invasion (in 2023), support increased, and two years later (in 2024), it was back to 2018 levels.

In general, more than half of surveyed Ukrainians, both men and women, support the statement that women should be given equal opportunities with men to work in the Armed Forces of Ukraine (AFU) and other military formations. The level of support is higher among those with higher education as well as among people in the older age group.

It is important to add that, among other things, this is influenced by the historical persistence of the tradition of women's participation in combat operations, which has been traced since the First World War.

Ukrainian society supports the idea of a rather American model of the army – the conscription of both men and women only voluntarily (under contract). On the other hand, support for the Israeli model – the conscription of all men and all women – is very low. The current version of the army – the conscription of all men and only some women – is also not very popular in Ukrainian society.

Keywords: gender equality, women, Ukraine, equal rights and opportunities, Russo-Ukrainian war, military sphere, public opinion, attitude, army, Armed Forces of Ukraine (AFU).

Матеріал надійшов 23.07.2024

Кравець Дар'я – бакалавриня соціології, Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Kravets Daria – BA in Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy
daria.kravets@ukma.edu.ua

Марценюк Тамара – кандидатка соціологічних наук, доцентка
кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія»
Martsenyuk Tamara – PhD in Sociology, Associate Professor
at the Department of Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy
<https://orcid.org/0000-0002-4785-5618>
t.martsenyuk@ukma.edu.ua

DOI: 10.18523/2617-9067.2024.7.44-56

УДК 316.346.2:355.1-055.2]:303.62(477)

Вікторія Бондар, Анастасія Селянінова

СТАВЛЕННЯ ПРАВОЗАХИСНИЦЬ ДО ЯВИЩА ФЕМІНІЗАЦІЇ АРМІЇ

Фемінізація армії є частиною об'єктивного процесу фемінізації суспільства. Українські воєнні реалії вказують на необхідність залучення жінок на військову службу як повноправних суб'єктів. Проте на шляху досягнення гендерної рівності та протидії дискримінації в армії існує достатньо перепон та упереджень. У статті подано результати аналізу бачення цієї проблематики представницями жіночих правозахисних організацій. Емпірично дослідження спирається на низку напівструктурованих глибинних інтерв'ю, що дало змогу оцінити перспективи та виклики фемінізації української армії з позиції діючих акторів.

Ключові слова: гендерні відносини, гендерна нерівність, військова сфера, військовослужбовиці, фемінізація української армії, Збройні сили України (ЗСУ), жіночі правозахисні організації, якісна методологія, глибинні інтерв'ю.

У відповідь на російську агресію українці мобілізувалися для захисту своєї держави, зокрема й чимало жінок, яких стереотипно вважають «чужими» у військовій сфері. За інформацією Міністерства оборони України (АрміяInfofm, 2024, 8 червня), в Збройних силах перебуває понад 67 тис. жінок, з яких тільки 19 тис. – це працівниці ЗСУ, а решта – військовослужбовиці. Українське суспільство є свідком того, як дедалі більше жінок беруться за традиційно «чоловічу» справу – оборону держави, і це змінює уявлення про розподіл гендерних ролей. Однак суспільний устрій все ще залишається патріархальним, а стан війни може навіть посилювати домінування чоловіків.

В Україні активізація діяльності в контексті рівності прав та можливостей жінок і чоловіків спостерігається як у громадському секторі, так і на рівні держави. «Військові жінки стали більш видимими і визнаними», – стверджує дослідниця Анна Квіт (Невидимий батальйон 5.0, 2023, с. 6). Вони часто є героїнями як українських, так і міжнародних медіасюжетів, документальних та художніх фільмів, виступають у штаб-квартирі ООН та Конгресі США, беруть

участь у конференціях і наукових проєктах. Зокрема, варто згадати низку соціологічних досліджень, об'єднаних під назвою «Невидимий батальйон» («Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО» (2015), «Невидимий батальйон 2.0: повернення ветеранок до мирного життя» (2019), «Невидимий батальйон 3.0. Сексуальні домагання у військовій сфері в Україні» (2021), «Невидимий батальйон 4.0. Доступ жінок до військової освіти в Україні» (2022), «Невидимий батальйон 5.0. Моніторинг рекомендацій і результатів досліджень із циклу “Невидимий батальйон”» (2023)), які з 2015 р. і до сьогодні привертають увагу суспільства до становища жінок у ЗСУ (Марценюк, 2024).

Як на загальнодержавному рівні, так і в громадському секторі відбуваються зміни в становищі жінок унаслідок російсько-української війни, однак громадські діячі і діячки можуть реагувати на них максимально швидко, відкрито і критично. Тому цікавим і важливим є погляд борчинь за права жінок на такий значний зсув у гендерному балансі у військовій сфері. Також, на відміну від громадської думки щодо фемінізації української армії, ставлення членкинь

громадських, а саме жіночих правозахисних, організацій відображає практичний підхід, більшу обізнаність та глибше розуміння гендерної проблематики. Це дає змогу побачити відносини між такими суб'єктами соціальних змін у гендерному вимірі, як держава, міжнародні та громадські організації; висвітлює моменти консолідованості та розбіжності в українському жіночому правозахисному русі; ілюструє виклики феміністичного руху у воєнний час. Наприклад, збільшення кількості жінок-військових означає для жіночих правозахисних організацій як досягнення, так і нові виклики. Адже зміни в українському суспільстві внаслідок повномасштабного вторгнення, зокрема певні перемоги в боротьбі за гендерну рівність, підкреслюють потребу в подальших кроках у цьому напрямку. Отже, стаття має на меті презентувати ставлення представниць жіночих правозахисних організацій до процесу фемінізації армії України.

Гендерні відносини та чинники гендерної нерівності у військовій сфері

Нерівність чоловіків і жінок ґрунтується на процесах, що беруть початок у дитинстві індивіда. Людина стає частиною суспільства відразу після народження і протягом дорослішання соціалізується, переймаючи знання про ролі й очікування, які згодом сама буде відтворювати, серед них і гендерні ролі, які варіюють залежно від культури. Наприклад, дівчата інтерналізують роль тієї, що потребує захисту і порятунку, їх навчають уникати насилля і приймати своє підлегле становище (Ferguson, 2021). Такі атрибути дитячого життя, як іграшки, також є гендерованими: для хлопців іграшки зосереджені на темі технологій та активностей, а для дівчат – відтворюють стереотипні фемінні ролі і пасивність (Francis, 2010). Яскравим прикладом є іграшкові пістолети або ножі, іграшки-солдатики, які вважаються «хлопчачими». Поведінка дітей також відображає їхні майбутні соціальні ролі як чоловіків або жінок. В іграх хлопці більш схильні проявляти агресію і конфліктну поведінку, а дівчата – уникати конфронтації та насилля (Вітюк, 2008). Отже, ще в дитинстві під час виховання та дозвілля в чоловіків закладаються норми поведінки, які згодом відповідатимуть очікуванням від військових. Жінок виховують за протилежними стандартами, які потім підтверджують їхню непридатність до військової служби і заважають інтеграції в переважно маскулінінній військовій інституції (Goldstein, 2001, як цит. у Ferguson, 2021).

Важливе значення для формування соціальних, зокрема гендерних, відносин має освіта: вона впливає на індивідів з дитинства і до дорослого життя та формує їхні професійні навички. В освітніх закладах діє прихований навчальний план, який транслює наявні в суспільстві гендерні стереотипи (Гайденко & Предборська, 2006). Отже, школи сприяють інтерналізації учнями та ученицями їхніх соціальних ролей як чоловіків і жінок. Хлопці в школі є більш активними, а від дівчат очікують стриманості (Кімел, 2003). Навіть форма учнів – штани, передбачає більшу рухливість, ніж спідниця учениць. Згодом фізична сила і вправність можуть стати плюсом для потенційних чоловіків-військових, а для жінок стриманість і пасивність є потенційними причинами відмови в прийнятті на військову службу. Вищу освіту також розглядають як сферу домінування чоловіків, яка закріплює гендерну нерівність і обмежує доступ жінок до більш статусних спеціальностей (О'Сонног, 2020), серед яких можуть бути військові. Навчальні заклади досі транслюють норми патріархального суспільства та обмежують можливість жінок, що позначається на ставленні до них в армії.

Нерівність в освіті зумовлює нерівність жінок і чоловіків на ринку праці. Спостерігається гендерний розрив у можливостях займати певні робочі місця та доходах (Agénor et al., 2021). Досі є поділ на «чоловічі» і «жіночі» професії, до того ж зовсім не через біологічні відмінності двох статей, а через культуру і розподіл влади (Кімел, 2003). Говорячи про армію як частину ринку праці, потрібно зазначити, що фінансова вигода та престиж професії військових виправдані її ризикованістю та важливістю під час війни. Через таку властивість військової сфери вона належить до групи професій «скляного підвалу», тобто її престиж і фінансова вигода пов'язані з маскулініністю, визначаються ризиком для життя. Також домінування чоловіків в армії можна пояснити «платою за привілеї», тобто соціальним явищем, що пов'язує норми, які сприяють привілеям чоловіків, водночас призводять до зниження якості і тривалості їхнього життя (Марценюк & Плахотнік, 2017).

Важливим чинником нерівності жінок і чоловіків є розподіл влади в суспільстві. На думку дослідників/ниць, гендерна диференціація безпосередньо пов'язана з розподілом влади між чоловіками та жінками (Radtke & Stam, 1994). Гендерна нерівність у можливостях акумулювати владні ресурси спостерігається як на повсякденному, так і на інституційному рівні, а в останньому випадку вона впливає на розрив між жінками і чоловіками

в можливостях кар'єрного зростання (Ragins & Sundstrom, 1989). Усталений нерівний і менш прихильний до жінок розподіл влади в суспільстві відтворюється, перешкоджаючи тому, щоб жінки займали вищі і лідерські посади на рівні інституцій, зокрема в армії.

Аналізуючи особливості військової сфери як сукупності соціальних інституцій, ролей та зв'язків, спрямованих на військовий потенціал і безпеку держави, що формують гендерні відносини в сучасній армії, варто згадати такий аспект соціологічного знання, як соціологія війни. Ця галузь знань вивчає війну не як політичне чи історичне явище, а як суспільне. Війну розглядають як маскулінне явище, наголошуючи на соціально зумовленому гендерному розподілі ролей жінок і чоловіків під час війни на противагу біологічному поясненню (Ferguson, 2021). У соціологічному розгляді чоловіки та жінки мають відмінні ролі під час війни. Чоловіки переважно виконують активну роль захисників, нападників або лідерів, а жінки частіше постають у пасивних ролях та виконують допоміжні функції. Одна з таких ролей – репродуктивна, тобто від жінок очікується догляд за дітьми та/або пораненими та відтворення суспільства під потреби війни (Ferguson, 2021; Hedström, 2022). Репродуктивний характер жіночої праці робить її менш престижною та значущою. Крім цього, в контексті війни жінок часто розглядають як постраждалих, які зазнають викрадення чи звалтування. Жінки є жертвами гендерно зумовленого насилля не тільки від «ворога», його ініціаторами можуть бути військові-побратими або партнери, що повернулися з війни (Ferguson, 2021). Армія як маскулінне середовище транслює відповідні цінності, що часто виключають жінок із цього середовища або закріплюють за ними підлеглий статус.

Гендерна нерівність в українському суспільстві та військовій сфері

У військовій сфері України гендерні відносини формуються під впливом тих самих чинників, що й у суспільстві загалом. Важливою для розуміння гендерної нерівності в українській армії є гендерованість освіти. Тамара Марценюк у праці «Участь чоловіків і жінок у різних галузях і рівнях освіти» пояснює фемінізацію освітніх закладів в Україні тим, що освіта жінок у нашій державі не сприяє вирівнюванню їхніх можливостей на ринку праці з чоловіками, тобто жінки з високим рівнем освіти обіймають посади, на яких працюють чоловіки з нижчим рівнем освіти (Марценюк, 2010). У спеціальній

військовій освіті також можна побачити гендерну нерівність, закладену в основу політики таких навчальних інституцій. У спеціалізованих освітніх закладах для військових навчаються переважно чоловіки, а жінкам може бути відмовлено у вступі через так звану потребу у «спеціальних умовах, продиктованих природою» (Вербовська, 2018). Тобто на рівні освіти в Україні водночас і відтворюється загальносуспільна гендерна нерівність, і закріплюється так, щоб потім спричинити нерівні з чоловіками можливості для жінок мати вищі військові посади.

Говорячи про нерівність на ринку праці як чинник різного становища жінок і чоловіків в українській армії, варто зауважити загальні відмінності щодо їхньої економічної участі. І хоча в Національній економічній стратегії розвитку до 2030 року передбачено зменшення показника гендерного розриву в оплаті праці до 10 % (Національна економічна стратегія, 2021), однак проблема нерівного розподілу в оплаті праці ускладнилася воєнним станом у нашій державі. Для української армії, як і для суспільства загалом, характерний гендерний поділ професій, у результаті якого жінки обіймають менш престижні й оплачувані посади. На початку повномасштабної війни жінки у війську майже не мали бойових посад, а були, наприклад, кухарками, хоча фактично могли обіймати такі посади без офіційного призначення, що й призвело до різниці в оплаті праці жінок і чоловіків військових (Синявська та ін., 2023). Загалом жінки мають витратити більше ресурсів для того, щоб досягти такого самого професійного рівня, як чоловіки (Марценюк & Плахотнік, 2017). У військовій сфері ця тенденція також простежується, адже на посадах в армії, де немає потреби в спеціальній військовій освіті, жінки загалом мають вищий її рівень, ніж чоловіки (Дубчак, 2008). Відсутність доступу жінок до певних військово-облікових спеціальностей, як і до закладів військової освіти в Україні, відповідала патерналістській політиці, закріпленій законодавством. Перед самим початком повномасштабного вторгнення наказом Міністерства оборони України від 10 лютого 2022 р. № 50 було затверджено зміни до Переліку військово-облікових спеціальностей осіб офіцерського складу (2022), і тепер жінки можуть нарівні з чоловіками проходити службу за всіма спеціальностями та займати будь-які військові посади. Тобто нині жінки на законодавчому рівні мають однакові з чоловіками можливості на військово-му ринку праці, однак у реальності він усе одно залишається дуже гендерованим.

Крім цього, нерівний розподіл політичної влади в Україні спричиняє великий гендерний розрив у всіх сферах життя та яскраво проявляється в армії. У звіті Програми розвитку ООН (United Nations Development Programme) щодо гендерних соціальних норм (UNDP, 2023) зазначено, що жінки майже не представлені за столами переговорів у російсько-українській війні. Крім цього, у звіті вказано, що 56,51 % населення України станом на 2023 рік поділяє політичні гендерні упередження. У воєнний час політичне лідерство перебуває в руках чоловіків, і більшість населення поділяє гендерні упередження, що підтримують це становище. Незначна представленість жінок у державній владі сприяє їхній дискримінації в армії через законодавство. Військові закони є андроцентричними і транслують консервативні соціальні норми. Як один із прикладів можна навести військову форму і захист: їх розроблено за стандартами чоловічої фігури, тож вони не враховують жіночих анатомічних особливостей. У структурі армії розподіл влади також переважає на користь чоловіків. За військовою статистикою, у 2023 р. жінки становили 6,6 % від загального офіцерського і 6,6 % від загального сержантського складу (Military Media Center, 2023, як цит. у Павлюк, 2023). Тобто нерівність владного ресурсу між чоловіками і жінками в Україні спричиняє недопредставленість жінок на високих

політичних посадах, що є перепорою для формування егалітарного законодавства та формує «скляну стелю» для жінок-військових.

Тенденції до фемінізації військової сфери України

У нашому суспільстві фемінізація армії простежується в тому, що поступово збільшується кількість жінок-військовослужбовиць, жінки посідають раніше недоступні високі позиції у військовій ієрархії та зростає презентація ролі жінок в армії. Динаміку зростання чисельності жінок в армії, зокрема офіцерак і сержанток, показано на рисунку.

Жінки в українській військовій сфері відіграють все більш значущу роль, отримуючи, наприклад, таке високе військово звання, як генералка (Мазуренко, 2018). Щодо представленості в медіа жінок у військовій сфері, то «українки в армії зображуються більш сильними, зрілими, досвідченими і “не вириваються” із суспільства загалом» (Стребкова & Чжань, 2022, с. 118). Представлення жінок як військових у медіа сприяє боротьбі зі стереотипом, що війна – це не жіноча справа.

Значний внесок у розуміння тенденцій до фемінізації військової сфери в Україні роблять авторки серії досліджень «Невидимий батальйон». Наприклад, дані з «Моніторингу рекомендацій

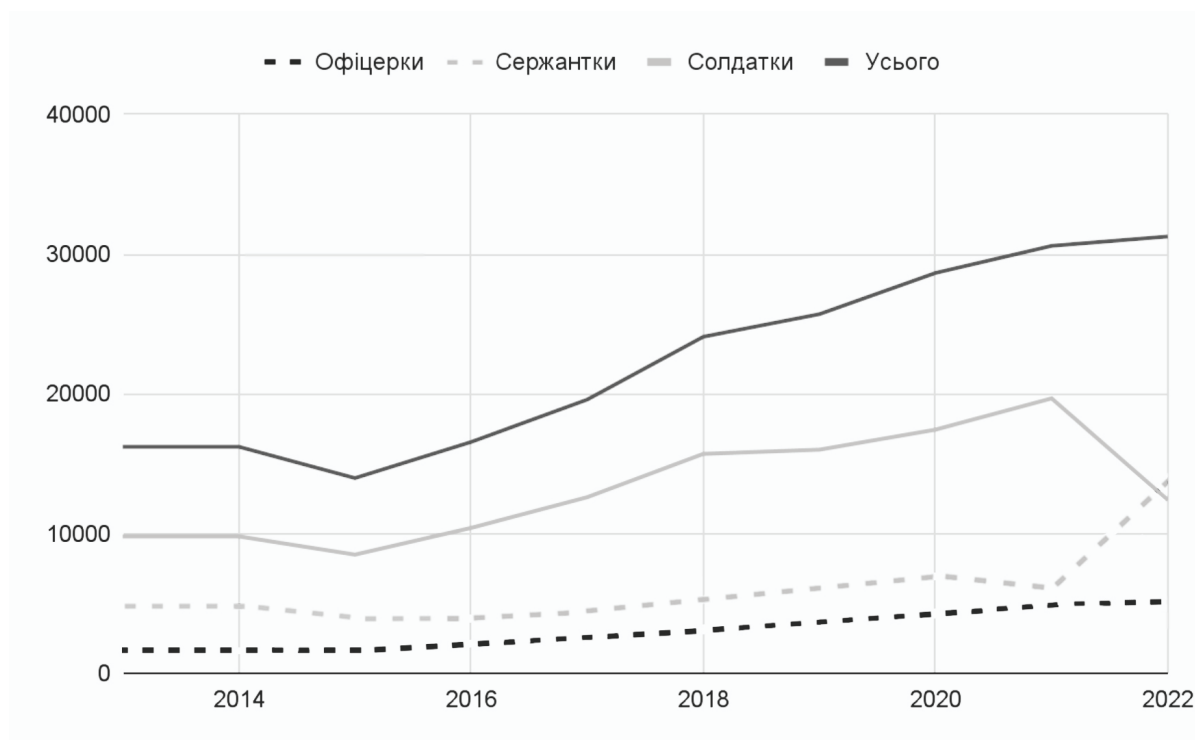

Рисунок. Динаміка кількості жінок у ЗСУ в період з 2013 по 2022 р.
Джерело: дані МОУ на запит на інформацію від 16 січня 2023 р.
 (Невидимий батальйон 5.0, 2023)

і результатів досліджень із циклу “Невидимий батальйон”, виконаного в межах проєкту НАКО “Просування гендерної рівності в ЗСУ”» показують, що завдяки тому, що все більше жінок займають вищі військові посади та отримують звання, відбувається поступове подолання вертикальної гендерної сегрегації (Невидимий батальйон 5.0, 2023). Завдяки усуненню обмежень для жінок на низку військово-облікових спеціальностей жінки можуть долати «скляну стелю», яка обмежує їхнє положення у військовій ієрархії. Крім цього, до більш егалітарного змінюється суспільне сприйняття жінок в армії. Порівняно з 2018 р. зросла кількість українців/ок, які вважають, що «жінкам в Україні мають бути надані рівні можливості із чоловіками працювати в ЗСУ та інших військових формуваннях» (Невидимий батальйон 5.0, 2023, с. 13).

Методологія дослідження

Задля з’ясування ставлення представниць жіночих правозахисних організацій до фемінізації армії України було проведено соціологічне дослідження, яке спиралося на якісну методологію з використанням інтерпретативного підходу. Обрання методології такого типу було зумовлено потребою в ґрунтовній якісній інформації для розуміння досвіду представниць жіночих

правозахисних організацій та сенсів, які вони в нього вкладають (Seidman, 2006). Збір емпіричних даних відбувався методом фокусованих напівструктурованих глибинних інтерв’ю, адже респондентки були учасницями єдиного процесу – громадської діяльності, спрямованої на боротьбу з гендерною нерівністю, а для дослідження важливим був саме їхній відповідний досвід та значення, яке надають йому учасниці.

Для проведення інтерв’ю був розроблений гайд, який, окрім вступної частини, містив два змістові блоки. Перший з них стосувався соціального контексту, в якому відбувається фемінізація сучасної української армії, тобто ролі громадських організацій та інших акторів у боротьбі за гендерну рівність у суспільстві загалом та армії зокрема. Питання другого блоку зосереджували увагу на явищі фемінізації української армії, зокрема в ситуації повномасштабного вторгнення.

Відповідно до зазначеної методології в період з січня по березень 2024 р. було проведено 9 глибинних напівструктурованих фокусованих інтерв’ю з представницями жіночих правозахисних організацій. Для формування вибірки використано базу даних громадських організацій, які працюють з жінками, сформовану в межах дослідження «Становище дівчат і молодих жінок у ситуації гуманітарної кризи: на прикладі війни в Україні» групою студентів/ок за участі однієї

Таблиця. Жіночі правозахисні організації, з представницями яких проведено інтерв’ю

№ з/п	Організація	Напрямок діяльності організації
1	ВІСЬ	Протидія насиллю та дискримінації, гендерна рівність, підтримка дівчат та жінок, організація фемкемпів, підтримка внутрішньо переміщених жінок
2	Громадський Альянс «Політична дія жінок»	Адвокація гендерної рівності, політичних прав жінок, політичні акції, просування гендерних квот
3	Гендер в деталях	Гендерний консалтинг, медіа, спільнота агентів/ок змін, просвітницька діяльність, феміністична діяльність, а також підтримка ЛГБТ-спільноти
4	Жіночий ветеранський рух	Адвокація та захист прав жінок-ветеранок і діючих військовослужбовиць, впровадження рівних прав і можливостей через законотворення та адвокацію професійного та престижного сектору безпеки
5	Асоціація жінок України «ДІЯ»	Захист жіночих прав, інтересів жінок та членів їхніх родин, сприяння просуванню принципів гендерної рівності, розкриття професійних і ділових якостей жінок, підтримка їх підприємницької ініціативи, захист прав дітей та молоді, вирішення питань освіти, культури, духовності
6	Феміністична майстерня	Гендерна та феміністська просвіта; створення, підтримка та розвиток фемспільноти; підтримка жінок та дітей, що постраждали через війну
7	Рада жінок Донеччини	Запобігання та протидія гендерно зумовленому, зокрема домашньому, насильству; протидія гендерній дискримінації та сприяння рівності
8	Центр гендерної культури	Просування гендерної рівності в українському суспільстві через адвокаційні кампанії, неформальну освіту та креативні рішення
9	ЮРФЕМ	Об’єднання жінок-юристок, підтримка для потерпілих від сексуального насильства та всіх видів гендерної дискримінації

з авторок цієї статті – А. Селянінової (Марценюк та ін., 2023). Організаціям у соціальні мережі, на пошту або ж особисто до їхніх очільниць було надіслано запити на проведення інтерв'ю з їхніми представниками/цями. Всього було сконтактовано з 25 організаціями, з яких згоду на інтерв'ю дали 9. Початково гендер не був критерієм відбору респондентів/ок, однак на інтерв'ю погодилися лише жінки, що свідчить про те, що переважно саме вони представляють жіночі правозахисні організації. Напрями діяльності організацій, чії представниці погодилися на участь у дослідженні, наведено в таблиці. Треба зробити застереження, що ставлення респонденток до фемінізації армії не є офіційною позицією організацій, які вони представляють. Зібрану інформацію проаналізовано нарративним методом відповідно до змістових блоків гайду, за яким відбувалося інтерв'ю.

Соціальний контекст фемінізації армії України

Фемінізація армії нашої держави відбувається в контексті гендерних відносин у суспільстві, що змінювались під впливом діяльності різних акторів (громадські та міжнародні організації, держава та ін.). Учасниці дослідження підкреслюють важливість державної підтримки для жінок на фронті. Однак вказують і на недоліки державної політики, наприклад, у сфері спеціалізованої військової освіти, яку наразі вважають сексистською.

Позитивний вплив на сприяння більш егалітарним гендерним відносинам в армії, на думку респонденток, мають міжнародні організації. Наприклад, представниці жіночих правозахисних організацій вважають, що зменшення гендерної нерівності в українській армії відбудеться завдяки переходу на стандарти НАТО. Однак міжнародні організації можуть мати обмеження, що не дозволяють їм безпосередньо формувати гендерні політики в армії. З одного боку, як зазначає Респондентка 7, не всі міжнародні організації, які сприяють встановленню більшої рівності між жінками і чоловіками, можуть працювати у військовій сфері України, оскільки політика організацій може обмежувати таку діяльність. З іншого боку, діяльність міжнародних організацій, які безпосередньо співпрацюють з армією, може не передбачати гендерних політик.

Сприйняття ролі громадських організацій (ГО) у фемінізації української армії відрізняється. Більшість респонденток говорять про важливість ролі ГО у подоланні гендерної нерівності в армії, адже вони матеріально забезпечують жінок в армії, просувають інтереси жінок завдяки дослідженням

і адвокації, проводять тренінги на теми гендерної рівності для військових, а також консультують державних діячів з цих питань. Прикладом впливу ГО на зменшення нерівності жінок і чоловіків в армії респондентки називають цикл досліджень «Невидимий батальйон», заслугою якого вважають відкриття бойових посад для жінок. Також згадують про випуск жіночої військової форми та розробку бронезилета як досягнення організації «Жіночий ветеранський рух». За свідченнями респонденток, на просування інтересів жінок, збільшення їхньої кількості та ролі у військовій сфері впливає діяльність бізнесу, суспільна думка та самі жінки-військові, які не належать до жодних ГО, але діляться в соціальних мережах своїм військовим досвідом.

Важливим чинником у формуванні контексту фемінізації армії в Україні є повномасштабне вторгнення росії 24 лютого 2022 р. У загальносуспільному розрізі це, на думку респонденток, спричинило зміни в гендерних відносинах. Деякі представниці жіночих правозахисних організацій наголошують на негативних для становища жінок у суспільстві наслідках. Респондентка 7, наприклад, стверджує, що суспільство «відкотилось назад» у питаннях гендерної рівності, і хоча точково можна спостерігати прогрес, глобально нерівність між чоловіками і жінками поглибилась. За словами Респондентки 1, воєнний стан використовується як виправдання для відкладання питань про жіночі права. Війна в Україні актуалізувала нові соціальні ролі, однак вони відображають патріархат і закріплюють підлегле і слабе становище жінок:

«Війна сприяла поглибленню патріархального дискурсу, усе більшому проявленню таких двох ролей: захисника і жертви» (Респондентка 2).

Для чоловіків війна, навпаки, означає закріплення владних позицій і навіть посилення нерівності у владних відносинах із жінками. Це, за словами Респондентки 8, ілюструє майже повна відсутність жінок у військових адміністраціях. Хоча і в бізнесі, і в державних структурах на керівні посади, які до мобілізації займали чоловіки, все частіше призначають жінок і вони можуть проявити себе як лідерки, зберегти це становище після повернення чоловіків-військових є великим викликом, на думку Респондентки 9. Вона також зазначає, що під час війни жінки мають більше психологічне навантаження, а після війни для них збільшиться і репродуктивне навантаження. Щодо негативних наслідків повномасштабної війни для становища жінок Респондентка 3 згадує

про зростання рівня домашнього насилля, а Респондентка 2 – про збільшення впливу чоловіків і зменшення впливовості образу жінки, оскільки зростає кількість чоловіків серед тих осіб, які «*формують порядок денний*». Респондентка 8 констатує, що до розмов про післявоєнне відновлення не долучають жіночі організації, а отже, не беруть до уваги думку жінок і їхні потреби.

Водночас деякі явища, викликані воєнним станом, навпаки, викривають негативні для чоловіків наслідки патріархату і навіть трактуються як зворотна гендерна дискримінація. Прикладом є заборона виїзду для чоловіків за кордон. Учасниці дослідження вважають, що деякі зміни внаслідок війни можуть сприяти більшій рівності між жінками і чоловіками. Респондентка 2 говорить про те, що з'являються нові можливості для жінок проявити себе після початку повномасштабної війни. Зокрема, вже згадану заборону виїзду за кордон для чоловіків також можна розглядати як можливість для жінок бути більш видимими та для кар'єрного зростання. Нові соціальні ролі жінок та позиції, які вони займають унаслідок повномасштабної війни, Респондентка 6 вважає можливістю для них переосмислити своє положення в соціальній структурі:

«Я думаю, що це зараз активний такий процес, який відбувається. Що є більша потреба від жінок у тому, що їм зараз дає фемінізм. І велика кількість жінок проходить через свої нові ролі, через саморефлексію щодо свого життя до цього і зараз» (Респондентка 6).

Повномасштабна війна також змінює сприйняття українських феміністичних рухів у міжнародних феміністичних колах, що може сприяти налагодженню зв'язків між відповідними закордонними і вітчизняними організаціями, а відтак і більшій допомозі в просуванні інтересів жінок в українській армії.

Власне самі жіночі правозахисні організації, членкинями і очільницями яких є респондентки, зазнали змін у своїй діяльності, спрямованій на зменшення гендерного розриву. Більшість учасниць дослідження зазначили, що після початку повномасштабної війни фокус їхньої роботи змістився на гуманітарну допомогу. Гуманітарна діяльність жіночих правозахисних організацій вплинула на їхній імідж серед інших ГО та місцевої влади. Респондентка 6 поділилась досвідом, як організації, які «*боялись фемінізму*», змінили враження про її організацію на більш позитивне після спостережень за їхньою допомогою постраждалим від війни.

Досягнення та виклики на шляху фемінізації армії України

Представниці жіночих правозахисних організацій зазначають, що, незважаючи на перепони, в українській армії збільшується кількість жінок, підвищується їхній статус та все більше враховуються їхні потреби, що свідчить про фемінізацію армії.

Порівнюючи процес подолання гендерного розриву, який є підґрунтям фемінізації, на рівні військової сфери і суспільства загалом, учасниці дослідження вказують як на їхню подібність, так і на певні відмінності. Наприклад, Респондентка 3 зазначає, що просування ідей гендерної рівності в суспільстві та в армії є дуже подібним, а Респондентка 6 наголошує на спільній основі нерівності між чоловіками і жінками на обох рівнях:

«На ідейному рівні, мені здається, нічого різного нема, тому що гендерність, гендерна нерівність, вона є, вона може набувати різних ознак, але її причини і її прояви більшість однакові в усіх сферах, просто залежно від сфери вона буде набувати нових якихось форм» (Респондентка 6).

Зазначають також про поступове просування інтересів жінок і в армії, і в суспільстві загалом. Однак, наприклад, на думку Респондентки 8, в армії гендерні стереотипи є більш поширеними, що ускладнює фемінізацію цієї інституції. Крім цього, вказують, що суспільство менше регульоване патріархальними нормами, тоді як армія гегемонно маскулінна, а фемінність там неприйнятна. Незважаючи на це, в армії існують можливості для зменшення гендерної нерівності завдяки більшій урегульованості цієї інституції. Тобто в армії, як коментує Респондентка 9, є можливість прийняти відповідні документи і сформувати легальну основу для подолання дискримінації жінок. А в суспільстві таке регулювання ускладнене. Спільним явищем для цивільної та військової сфер є гендерно зумовлене насилля як один із проявів гендерної нерівності. Однак наслідки його для жінок в армії можуть бути важчими, ніж для цивільних, адже методи запобігання та покарання за насилля є нерозвинутими або недоступними. Здебільшого представниці жіночих правозахисних організацій вказують на спільні аспекти боротьби за гендерну рівність в армії і в цивільному суспільстві, проте Респондентка 4, яка має досвід перебування на службі і спілкування з військовими, наголошує на значній відмінності в просуванні інтересів жінок на цих двох рівнях:

«Та все відмінно, тому що це різні структури, це різні взагалі сфери життя, існування, виживання і так далі <...> Тому що, наприклад, якщо ми йдемо до військовослужбовців, ми ніколи не скажемо там слова “гендерна рівність”, бо їх всіх вхопить грець, і вони не будуть тебе слухати» (Респондентка 4).

Всі опитані представниці жіночих правозахисних організацій згадували про виклики, які постають у процесі фемінізації армії України. Зокрема, називали ставлення самих військових до своїх колег-жінок. Респондентки зазначають про сексизм щодо жінок в армії, сексуалізацію та патерналізм з боку побратимів. Респондентка 2 наводить приклад останнього:

«Вони навіть не те щоб принижують, кажучи, що жінка там якась не така, вони кажуть, що ми своїх дівчат бережемо і не пускаємо на передову. Ну, тобто вони не запитують, чи хочуть жінки на передову, чи вони не хочуть, а вони просто їм забороняють» (Респондентка 2).

Обмежують можливості підвищення статусу жінок в армії також перепони на шляху до кар'єрного просування в цій інституції. Відсутність можливості розвивати кар'єру у військовій сфері та займати керівні посади є викликом для жінок в армії, що підкріплюється і ставленням керівництва, і суспільною думкою.

Крім цього, викликом для фемінізації армії є внутрішня мізогінія. Так, не лише чоловіки можуть дискримінувати жінок-військових, а й самі жінки в патріархальній системі також долучаються до цього процесу. Респондентка 4 зазначає, що ця проблема особливо характерна для військової сфери:

«... Тут потрібно не забувати, що найбільше дискримінують жінок самі жінки. Тобто ця мізогінія, вона завжди присутня, особливо в такій структурі, як Збройні сили, тому що в кожного чоловіка є або дружина, або мама, яка дуже переживає за свого синочка, або за свого гулящого чоловіка. <...>. Тобто дуже багато дискримінують, хейтять і так далі жінок-військовослужбовиць дружини цих військовослужбовчиків, які не дуже порядні люди, наприклад» (Респондентка 4).

Головним викликом для збільшення кількості жінок у лавах військовослужбовців є сексуальне насилля, яке може загрожувати як з боку ворога,

так і з боку українських військових. Хоча деякі жінки-військові мають змогу без перепон служити і не зазнають дискримінації, інші зазначають, що подвійна загроза для жінок в армії збільшує тиск на них, що змушує «воювати на два фронти». Досвід домагань і насилля в армії спонукає жінок залишити її, а загроза потенційного сексуального насилля від військових-чоловіків може бути причиною відмови жінок від військової служби. Крім цього, учасниці дослідження зазначають про те, що випадки домагань і насилля над жінками-військовими мало висвітлюють у медіа, а також про малу ймовірність судових рішень на користь жінок у справах гендерно зумовленого насилля в армії. Вирішення цієї проблеми ускладнене консервативністю суспільства, табуваннями теми та інертністю державного апарату.

Однією з причин ускладнення роботи щодо подолання сексуального насилля в армії є ідеалізація армії та військових під час війни, що також є викликом для змін у військовій сфері щодо більшої інклюзивності для жінок:

«Багато хто ідеалізує армію, військових, говорячи про те, що там всі побратими і по-сестри і не може бути жодної дискримінації, але це все ще люди зі своїми якимись світглядними позиціями, ставленнями тощо» (Респондентка 3).

Також ускладнює прийняття змін на користь фемінізації армії, за словами респонденток, небажання командування їх запроваджувати (наприклад, ідеться про ініціативу щодо введення позиції гендерних радниць). Бракує якісної системи зворотного зв'язку з керівництвом армії, що також є значним викликом. Замість того, щоб дослухатись до проблем жінок-військових і впроваджувати відповідні зміни, системи працюють як демотиватори щодо критики наявного устрою.

Незважаючи на велику кількість викликів щодо фемінізації армії України, учасниці дослідження помічають і позитивні тенденції. Збільшення кількості жінок у військовій сфері, яке сприймають як факт фемінізації армії, вважають важливим кроком для поліпшення умов їхнього перебування в цій структурі. Крім цього, мобілізація жінок до армії сприяє їхній більшій видимості та поширенню дискурсу щодо їхніх потреб. Наприклад, завдяки розголосу про потреби жінок у спеціальній військовій формі їй було розроблено і зараз вона доступна, хоч поки що нешироко. Агентність жінок, що долучилися до лав військових, на думку респонденток, також є важливим чинником, що сприяє просуванню їхніх інтересів

і боротьбі з гендерною нерівністю на локальному рівні. Потрапляючи до підрозділів, де переважають чоловіки, жінки, обізнані з темами, що стосуються гендерних ролей, сексизму та насилля, здатні протистояти дискримінації і надавати розголосу відповідним проблемам:

«І я дуже щиро радію, що дуже багато військовослужбовиць ідентифікують стереотипи, знають, що таке насильство. Вони говорять про це, бо я знаю випадки, коли чиновники армійські кажуть: “У нас сексизму немає”, – бо вони навіть не знають, що це таке, що це означає» (Респондентка 2).

Крім цього, екстремальні умови військової служби змушують військових жінок і чоловіків відкидати стандартні гендерні ролі і таким чином позбавляти стереотипів та формувати більш егалітарні відносини. Про це зазначає Респондентка 4, яка має особистий бойовий досвід.

У деяких випадках бачення фемінізації армії поєднується з біологічним детермінізмом щодо меншої придатності жінок до служби. У такому аспекті збільшення кількості та ролі жінок-військових розглядають не як тенденцію, що супроводжується зменшенням відмінностей між маскулінними і фемінними ролями, а як явище, що нашаровується на ці відмінності. Прикладом є коментар Респондентки 5, яка вбачає потенціал для залучення жінок в армію на небойові посади, пояснюючи це біологічними відмінностями між жінками та чоловіками:

«Але, звісно, я бачу, що чоловіків там буде більше, вони більш мужні, витривалі і так далі. У жінок за їхніми, як то скажемо, біологічними якимись... і народження, і ментуація, і все інше. Ось це на жінках, хвороб у них більше, знаєте» (Респондентка 5).

Аналізуючи тенденції до фемінізації армії України та виклики на шляху цього процесу, учасниці дослідження роблять різні прогнози щодо майбутнього жінок-військових. Деякі вважають, що становлення жінок в армії відбуватиметься вже після перемоги (наприклад, Респондентка 7). Інші передбачають зростання чисельності жінок на певних спеціальностях завдяки розвитку військових технологій, які не потребуватимуть великих фізичних навантажень, водночас стереотипний поділ військових спеціальностей все одно зберігатиметься. Проте, зважаючи на сучасні патріархальні наративи в суспільстві, фемінізація очікується до межі певної «скляної стелі». Деякі

представниці жіночих правозахисних організацій таки розраховують на егалітарний підхід у прийнятті на військову службу жінок і чоловіків, зокрема на реформу в системі мобілізації на користь її більшої гендерної інклюзивності. Щодо сексуального насилля в армії, то, на думку Респондентки 2, його рівень не зменшиться, але зросте розголос цієї проблеми і більш розвиненою буде система законних покарань за нього.

У фемінізації армії також убачають потенціал для суспільних змін на користь більшої гендерної рівності, адже жінки-військові долають гендерні стереотипи та займають нетрадиційні для жінок соціальні позиції, що дає змогу переосмислити рольові очікування для всіх жінок загалом:

«Потім про армію і жінок в армії, і те, що жінки тепер виглядають як хтось, хто може мати якусь іншу роль, якусь чоловічу роль у суспільстві. І я думаю, що це дозволяє також переглядати й інші ролі для жінок, які раніше були табуйованими» (Респондентка 6).

Загалом прогнози учасниць дослідження щодо майбутнього жінок в українській армії відображають дві тенденції: по-перше, врахування всіх перепон і викликів для зменшення гендерної нерівності в нашому патріархальному суспільстві і, по-друге, оптимізм, зумовлений досягненнями в цьому напрямку та прагненням до подальших змін.

Висновки

Серед соціальних чинників, що зумовлюють гендерну нерівність у військовій сфері, передовсім варто зазначити соціалізацію, в процесі якої хлопчики та дівчата засвоюють гендерні ролі та відповідні очікування до інших жінок і чоловіків. Цей процес спрямований на здобуття чоловіками маскулінних рис, відповідних військовій діяльності, а жінками – фемінних рис, небажаних в армії. Освіта, виконуючи свою латентну функцію, закріплює гендерний розподіл характеристик та привілеїв між учнями та ученицями. Водночас спеціалізовані військові освітні заклади сприяють гендерному розриву в доступі до фахових знань для майбутніх військових, коли обмежують доступ жінок до навчання. Гендерованість ринку праці також слугує вагомим чинником нерівності у військовій сфері, адже чоловіки в результаті засвоєння маскулінної ролі більш схильні обирати професії «скляного підвалу», до яких належить і служба в армії, так «платою за привілеїв» стає їхня залученість до цієї небезпечної

для життя діяльності. Тим часом жінки на ринку праці стикаються зі «скляною стелею», яка обмежує їхній доступ до більш престижних і керівних посад, зокрема в армії. Нерівність у розподілі владного ресурсу також призводить до меншого представництва жінок на лідерських позиціях у суспільстві, в результаті цього політики держави та окремих інституцій часто не враховують інтересів жінок. Прикладом цього є патерналізм: жінок не допускають до військової справи загалом або до деяких бойових посад як до надто ризикованих для «слабкої статі». Сама ж армія як маскулінна та патріархальна інституція спричиняє маргіналізацію жінок, а отже, жінки менш мотивовані долучатися до неї або зазнають утисків, вже перебуваючи в армії.

Такі чинники формування нерівності у військовій сфері, як гендерна соціалізація, гендерована освіта, ринок праці та політична сфера, вкрай актуальні для України. Нерівність жінок і чоловіків спостерігається у відповідних вимірах нашого суспільства, тож ці чинники формують гендерні відносини в армії і тому наразі в нашій військовій сфері кількісно та якісно переважають чоловіки.

Результати досліджень, дотичних до цієї проблематики, показують прогрес у фемінізації військової сфери в освіті, нормалізації образів жінок-військових, більшій доступності жінок до військової служби та бойових посад. В Україні відбувається поступ у напрямку більш гендерно інклюзивного законодавства, адже власна законодавча база та прийняті міжнародні документи формують основу для поліпшення становища жінок в армії. Також громадські організації, зокрема жіночі правозахисні, активно сприяють як реформам у військовій сфері на рівні держави, так і змінам завдяки своїй громадській діяльності. Поступово зростає кількість жінок в армії, представленість жінок-військових на керівних і бойових посадах та висвітлення діяльності військовослужбовиць у медіа.

Вивчення ставлення представниць жіночих правозахисних організацій до фемінізації армії України дає змогу окреслити аспекти цього важливого процесу. Збільшення кількості і значущості ролі жінок в армії відбувається в контексті, який формується діяльністю державних органів, міжнародних організацій, громадського сектору, бізнесу, медіа та соціально-політичних подій. Представниці жіночих правозахисних організацій наголошують, що саме держава має відігравати ключову роль у реалізації гендерних політик, однак наразі її залученість є недостатньою або в деяких аспектах її взагалі немає. Міжнародні організації

можуть чинити вплив на державу для виконання домовленостей чи відповідності вимогам щодо гендерних політик (наприклад, стандартам армії НАТО). Також такі організації безпосередньо фінансують проекти, спрямовані на підтримку цивільних і військових жінок. Учасниці дослідження високо оцінюють роль громадських організацій у боротьбі з гендерною нерівністю, адже, зокрема, жіночі правозахисні організації досліджують досвід жінок в армії, популяризують їхній внесок у військову справу, проводять освітні заходи, просувають законодавчі зміни, займаються адвокацією та навіть матеріальним забезпеченням. Однак не всі громадські організації можуть сприяти фемінізації армії безпосередньо, адже робота з армією ускладнена через закритість структури. Також багато організацій після повномасштабного вторгнення росії в Україну 24 лютого 2022 р. переорієнтувалися на більш гуманітарну діяльність або гендерна рівність перестала бути їхньою пріоритетною метою. Повномасштабне російське вторгнення спричинило соціальні зміни, які неоднозначно впливають на становище жінок. З одного боку, жінки отримали змогу проявити себе в традиційно «чоловічих» сферах діяльності, якою є військова служба. А з іншого боку, війна посилила патріархальний дискурс, який поглиблює нерівність жінок і чоловіків у суспільстві.

Щодо досягнень та викликів на шляху фемінізації української армії представниці жіночих правозахисних організацій зазначають, що армія поступово фемінізується і становище жінок у військовій сфері поліпшується. Досягненням респондентки вважають збільшення кількості жінок в армії, зокрема на бойових і керівних посадах, наявність суспільного дискурсу щодо жінок у війську, відсутність обмежень для жінок в армії на законодавчому рівні, все більше врахування потреб жінок-військових, прикладом чого є прийняття анатомічної військової форми і розробка спеціального захисту для жінок. Однак ще є багато викликів, які перешкоджають залученню жінок до армії або ускладнюють їхню службу: осуд жінок-військових та ветеранок певними членами суспільства, в самій армії – сексизм у різних проявах, патерналізм, насилля та дискримінація, брак ефективних механізмів протидії їм, а також консервативність військового керівництва у сприйнятті і введенні змін. Утім, попри всі перепони на шляху фемінізації армії, представниці жіночих правозахисних організацій висловлюють сподівання на продовження розпочатого процесу і передбачають, що активна робота в цьому напрямі забезпечить збільшення кількості жінок-військовослужбовиць і поліпшення умов їхньої служби.

Список використаної літератури

- АрміяInform. (2024, 8 червня). У Міністерстві оборони розповіли, скільки жінок служить у лавах ЗСУ. <https://armyinform.com.ua/2024/06/08/u-ministerstvi-oborony-rozpovily-skilky-zhinok-sluzhyt-u-lavah-zsu/>
- Вербовська, М. (2018, 9 серпня). Щонайменше трьом жінкам відмовили у вступі на курси офіцерів через статі. *Повага*. <http://povaha.org.ua/schonaймenshetrom-zhinkam-vidmovylyu-vstupi-nakursy-ofitseriv-cherez-stat/>
- Вітюк, Н. Р. (2008). Гендерні особливості поведінки учасників конфліктних ситуацій. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія*, 13, ч. 1, 73–83. <http://lib.pnu.edu.ua:8080/handle/123456789/3763>
- Гайденко, В., & Предборська, І. (2006). Українські підручники початкової школи: прихований навчальний план і гендерні стереотипи. У *Гендерна педагогіка: Хрестоматія* (с. 223–238). ВТД «Університетська книга».
- Дубчак, Н. І. (2008). Жінки у Збройних Силах України: проблеми гендерної політики. *Стратегічні пріоритети*, 4(9), 187–192. https://www.lib.dp.ua/text/sp_2008_4_22.pdf
- Зміни до Переліку військово-облікових спеціальностей осіб офіцерського складу. (2022). Наказ Міністерства оборони України 10 лютого 2022 року № 50. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0355-22#Text>
- Кімел, М. С. (2003). Гендерована навчальна аудиторія. У *Гендероване суспільство* (с. 230–264). Сфера.
- Мазуренко, А. (2018, 6 вересня). Рада дала можливість жінкам ставати генералами. *Українська правда*. <https://www.pravda.com.ua/news/2018/09/6/7191250/>
- Марценюк, Т. (2010). Участь чоловіків і жінок у різних галузях і рівнях освіти. У С. Оксамитна (Ред.), *Молодь України: від освіти до праці* (с. 27–40). ВПЦ НАУКМА.
- Марценюк, Т. (2024). Забезпечення гендерної рівності у Збройних силах України. *EMPIRIO*, 1(1), 44–54. <https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.44-54>
- Марценюк, Т., & Плахотнік, О. (2017). Гендерована робота: як ринок праці та хатня робота конструюють гендер (Розділ 5). У М. Маєрчик, О. Плахотнік, Г. Ярманова (Ред.), *Гендер для медій: підручник із гендерної теорії для журналістики та інших соціогуманітарних спеціальностей* (3 вид., випр. і допов., с. 77–96). Критика.
- Марценюк, Т., Дудко, О., Солодченко, О., Кравець, Д., Трофіменко, С., Македон, Д., ... & Соколова, А. (2023). *Становище дівчат і молодих жінок у ситуації гуманітарної кризи: на прикладі війни в Україні*. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/25636>
- Національна економічна стратегія на період до 2030 року. (2021). Постанова Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 р. № 179. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2021-%D0%BF#n25>
- Невидимий батальйон 5.0. (2023). *НБ 5.0. Моніторинг рекомендацій і результатів досліджень із циклу «Невидимий батальйон»: Міждисциплінарне дослідження, виконане в межах проєкту НАКО «Промування гендерної рівності в ЗСУ»* (Мусіяка, С., Лазаренко, М., Гриценко, Г., Квіт, А., Марценюк, Т., Звягінцева, М., Фацісвич, В.-Н., Блошенко, А.; Т. Марценюк, ред.). НАКО. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/25459>
- Павлюк, А. (2023, 20 листопада). У зоні бойових дій перебувають понад 5 тисяч жінок-військових – статистика. *Українська правда*. <https://life.pravda.com.ua/society/2023/11/20/257804/>
- Синявська, О. Ю., Тимченко, Н. С., & Тимошенко, Л. В. (2023). Щодо захисту прав жінок військовослужбовиць в умовах російсько-української війни. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична*, (38), 109–115. <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/936c00f1-b2d8-4838-89ad-d652afa7ed46/content>
- Стребкова, Ю. В., & Чжань, Н. (2022). Аналіз візуальних образів жінок-військових у китайських та українських інтернет-виданнях 2020 – початку 2022 років. *Українознавчий альманах*, 30, 114–119. <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.30.16>
- Agénor, P. R., Ozdemir, K. K., & Pinto Moreira, E. (2021). Gender gaps in the labour market and economic growth. *Economica*, 88(350), 235–270. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/379881543853975376/pdf/WPS8661.pdf>
- Ferguson, R. B. (2021). Masculinity and war. *Current Anthropology*, 62(S23), S108–S120. <https://www.journals.uchicago.edu/doi/pdf/10.1086/711622>
- Francis, B. (2010). Gender, toys and learning. *Oxford Review of Education*, 36(3), 325–344.
- Hedström, J. (2022). Militarized social reproduction: women's labour and parastate armed conflict. *Critical Military Studies*, 8(1), 58–76. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/23337486.2020.171505>
- O'Connor, P. (2020). Why is it so difficult to reduce gender inequality in male-dominated higher educational organizations? A feminist institutional perspective. *Interdisciplinary Science Reviews*, 45(2), 207–228. <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1080/03080188.2020.1737903>
- Radtke, H. L., & Stam, H. J. (1994). Part I: Feminist Theorizing of Power and Gender. In H. L. Radtke, H. J. Stam, & H. J. Stam (Eds.), *Power/gender: Social relations in theory and practice* (Vol. 13). Sage. https://www.researchgate.net/profile/Henderikus-Stam/publication/232567758_Powergender_Social_relations_in_theory_and_practice_inquiries_in_social_construction/links/5f2727dd458515b729fe36ea/Power-gender-Social-relations-in-theory-and-practice-Inquiries-in-social-construction.pdf
- Ragins, B. R., & Sundstrom, E. (1989). Gender and power in organizations: A longitudinal perspective. *Psychological Bulletin*, 105(1), 51. <https://psycnet.apa.org/record/1989-17412-001>
- Seidman, I. (2006). *Interviewing as qualitative research: A guide for researchers in education and the social sciences*. Teachers College Press.
- UNDP. (2023, June 12). *Gender social norms index*. <https://hdr.undp.org/content/2023-gender-social-norms-index-gsni#indicies/GSNI>
- World Economic Forum. (2022). *Global Gender Gap Report 2022*. https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2022.pdf

References

- Agénor, P. R., Ozdemir, K. K., & Pinto Moreira, E. (2021). Gender gaps in the labour market and economic growth. *Economica*, 88(350), 235–270. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/379881543853975376/pdf/WPS8661.pdf>
- ArmyInform. (2024, June 8). U Ministerstvi oborony rozpovily, skilky zhinok sluzhyt u lavakh ZSU. <https://armyinform.com.ua/2024/06/08/u-ministerstvi-oborony-rozpovily-skilky-zhinok-sluzhyt-u-lavah-zsu/> [in Ukrainian].
- Dubchak, N. (2008). Zhynky u Zbroinykh Sylakh Ukrainy: problemy hendernoї polityky. *Stratehichni priorytety*, 4(9), 187–192. https://www.lib.dp.ua/text/sp_2008_4_22.pdf [in Ukrainian].
- Ferguson, R. B. (2021). Masculinity and war. *Current Anthropology*, 62(S23), S108–S120. <https://www.journals.uchicago.edu/doi/pdf/10.1086/711622>
- Francis, B. (2010). Gender, toys and learning. *Oxford Review of Education*, 36(3), 325–344.
- Haidenko, V., & Predborska, I. (2006). Ukrainski pidruchnyky pochatkovoї shkoly: prykhovanyi navchalnyi plan i henderni stereotypy. In *Henderna pedahohika: Khrestomatia* (pp. 223–238). Universytetska knyha [in Ukrainian].
- Hedström, J. (2022). Militarized social reproduction: women's labour and parastate armed conflict. *Critical Military Studies*,

- 8(1), 58–76. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/23337486.2020.171505>
- Invisible Battalion 5.0. (2023). *IB 5.0. Monitoring of recommendations and study results from the “Invisible Battalion” cycle (an interdisciplinary study, conducted as part of the NAKO project “Promotion of Gender Equality in the Ukrainian Armed Forces”)* (Musiiaka, S., Lazarenko, M., Hrytsenko, H., Kvit, A., Martsenyuk, T., Zviahintseva, M., Fatsiievych, V.-N., & Bieloshenko, A.; T. Martsenyuk, Ed.). NAKO. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/25459> [in Ukrainian].
- Kimmel, M. S. (2003). The gendered classroom. In *The Gendered Society* (S. Aleshkina, Trans.) (pp. 230–264). Sphere [in Ukrainian].
- Martsenyuk, T. (2010). Uchast cholovikiv i zhinok u riznykh haluziakh i rivniakh osvity. In S. Oksamytna (Ed.), *Molod Ukrainy: vid osvity do pratsi* (pp. 27–40). NaUKMA [in Ukrainian].
- Martsenyuk, T. (2024). Ensuring Gender Equality in the Armed Forces of Ukraine. *EMPIRIO*, 1(1), 44–54. <https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.44-54> [in Ukrainian].
- Martsenyuk, T., & Plakhotnik, O. (2017). Henderovana robota: yak rynok pratsi ta khatnia robota konstruiuiut hender (Rozdil 5). In M. Maierchuk, O. Plakhotnik, & H. Yarmanova (Eds.), *Hender dlia medii: pidruchnyk iz hendernoi teorii dlia zhurnalistyky ta inshykh sotsiohumanitarnykh spetsialnostei* (pp. 77–96). Krytyka [in Ukrainian].
- Martsenyuk, T., Dudko, O., Solodchenko, O., Kravets, D., Trofymenko, Ye., Makedon, D., ... & Sokolova, A. (2023). *Stanovyshche divchat i molodykh zhinok u sytuatsii humanitarnoi kryzy: na prykladi viiny v Ukraini*. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/25636> [in Ukrainian].
- Mazurenko, A. (2018, September 6). Rada dala mozhlyvist zhinkam stavaty heneralamy. *Ukrainska Pravda*. <https://www.pravda.com.ua/news/2018/09/6/7191250/> [in Ukrainian].
- Natsionalna ekonomichna stratehiia na period do 2030 roku. (2021, March 3). Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 179. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2021-%D0%BF#n25> [in Ukrainian].
- O’Connor, P. (2020). Why is it so difficult to reduce gender inequality in male-dominated higher educational organizations? A feminist institutional perspective. *Interdisciplinary Science Reviews*, 45(2), 207–228. <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1080/03080188.2020.1737903>
- Pavliuk, A. (2023, November 20). U zoni boiovykh dii perebuvauiut ponad 5 tysiach zhinok-viiskovykh – statystyka. *Ukrainska Pravda*. <https://life.pravda.com.ua/society/2023/11/20/257804/> [in Ukrainian].
- Radtke, H. L., & Stam, H. J. (1994). Part I: Feminist Theorizing of Power and Gender. In H. L. Radtke, H. J. Stam, & H. J. Stam (Eds.), *Power/gender: Social relations in theory and practice* (Vol. 13). Sage. https://www.researchgate.net/profile/Henderikus-Stam/publication/232567758_Powergender_Social_relations_in_theory_and_practice_Inquiries_in_social_construction/links/5f2727dd458515b729fe36ea/Power-gender-Social-relations-in-theory-and-practice-Inquiries-in-social-construction.pdf
- Ragins, B. R., & Sundstrom, E. (1989). Gender and power in organizations: A longitudinal perspective. *Psychological Bulletin*, 105(1), 51. <https://psycnet.apa.org/record/1989-17412-001>
- Seidman, I. (2006). *Interviewing as qualitative research: A guide for researchers in education and the social sciences*. Teachers College Press.
- Strebkova, Ju., & Zhan, N. (2022). Analysis of visual images of women in the military in Chinese and Ukrainian online media in the years 2020 – early 2022. *Almanac of Ukrainian Studies*, 30, 114–119. <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.30.16> [in Ukrainian].
- Syniavska, O., Tymchenko, N., & Tymoshenko, L. (2023). Shchodo zakhystu prav zhinok viiskovosluzhbovyts v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny. *Scientific Notes of Lviv University of Business and Law*, (38), 109–115. <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/936c00f1-b2d8-4838-89ad-d652afa7ed46/content> [in Ukrainian].
- UNDP. (2023, June 12). *Gender social norms index*. <https://hdr.undp.org/content/2023-gender-social-norms-index-gsni#/indicies/GSNI>
- Verbovska, M. (2018, August 9). Shchonaimenshe trom zhinkam vidmovyly u vstupi na kursy ofitseriv cherez stat. *Povaha*. <http://povaha.org.ua/schonajmenschetrom-zhinkam-vidmovyly-u-vstupi-nakursy-ofitseriv-cherez-stat/> [in Ukrainian].
- Vitiuk, N. (2008). Henderni osoblyvosti povedinky uchasnykh konfliktnykh sytuatsii. *Zbirnyk naukovykh prats: filozofia, sotsiologhiia, psykhologhiia*, 13(1), 73–83. <http://lib.pnu.edu.ua:8080/handle/123456789/3763> [in Ukrainian].
- World Economic Forum. (2022). *Global Gender Gap Report 2022*. https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2022.pdf
- Zminy do Pereliku viiskovo-oblikovykh spetsialnostei osib ofitserkoho skladu. Order of the Ministry of Defense of Ukraine No. 50 (2022, February 10). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0355-22#Text> [in Ukrainian].

Viktoria Bondar, Anastasiia Selianinova

ATTITUDE OF HUMAN RIGHTS DEFENDERS TO THE PHENOMENON OF FEMINIZATION OF THE ARMY

Abstract

The feminization of the army is part of the objective process of feminization of society. The military realities of Ukrainian society point to the need to involve women in military service as full-fledged subjects of military activity. However, there are many obstacles and prejudices on the way to achieving gender equality and combating discrimination in the army. Therefore, the article presents the results of considering this issue from the perspective of representatives of women's human rights organizations. Empirically, the study is based on a series of semi-structured depth interviews, which made it possible to assess the prospects and challenges on the way to feminization of the Ukrainian army from the perspective of actors.

The results of the study have shown that the increase in the number and importance of the role of women in the army takes place in a context shaped by the activities of government agencies, international organizations, the public sector, business, media and socio-political events. Representatives of women's human rights organizations note that the state should play a key role in implementing gender policies, but currently, its involvement is insufficient or, in some aspects, absent altogether. The participants of the study also highly appreciate the role of civil society organizations in combating gender inequality; as such, organizations study the experience of women in the army, promote their contribution to military affairs, conduct educational activities, promote legislative changes, engage in advocacy and even provide material support.

Ukraine's army is gradually feminizing and the situation of women in the military is improving: the number of women in the army, including in combat and leadership positions, the existence of public discourse on women in the army, the absence of restrictions for women in the army at the legislative level, and the consideration of the needs of women in the military, as exemplified by the adoption of anatomical uniforms and the development of special protection for women. However, there are also many challenges that prevent women from joining the army or complicate their service: the condemnation of women soldiers and veterans by certain members of society, sexism in various forms, paternalism, violence and discrimination in the army itself, the lack of effective mechanisms to counteract them, and the conservatism of the military leadership, which is reluctant to make changes.

Keywords: gender relations, gender inequality, military sphere, female servicewomen, feminization of the Ukrainian army, Armed Forces of Ukraine (AFU), women's human rights organizations, qualitative methodology, depth interviews.

Матеріал надійшов 28.08.2024

Бондар Вікторія – кандидатка соціологічних наук,
доцентка кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Bondar Viktoria – PhD in Sociology, Associate Professor
at the Department of Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy
<https://orcid.org/0009-0006-2561-609X>
viktoria.bondar@ukma.edu.ua

Селянінова Анастасія – бакалавриня соціології, Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

Selianinova Anastasiia – BA in Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy
anastasiia.selianinova@ukma.edu.ua

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

DOI: 10.18523/2617-9067.2024.7.57-69

УДК 316.346.2:355.311.1-055.2(477)

Сніжана Коломієць, Анна Прохорова

ГЕНДЕРОВАНІСТЬ ДОСВІДУ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ В ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ ВІЙСЬКОВОЇ ЧАСТИНИ Х 0000)

У цій статті армію визначено як гендеровану інституцію, яка формує різні умови військової служби для військовослужбовиць та військовослужбовців. Емпіричною основою дослідження стало вивчення досвіду військової служби методом кейс-стаді у військовій частині Х 0000. Грунтуючись на емпіричному дослідженні та аналізі вторинних джерел, виокремлено такі гендеровані виклики: вертикальна та горизонтальна гендерні сегрегації; необхідність відповідати маскулінним стандартам, рольовий конфлікт; подвійне навантаження; стереотипи про військовослужбовиць, які існують в армії та поза її межами; сексизм і насилля, специфічні для досвіду військовослужбовиць, які служать у ЗСУ, зокрема, і під час російсько-української війни.

Ключові слова: гендерованість, армія, військовослужбовиці, Збройні сили України, військова служба, гендерні ролі, гендерні стереотипи, російсько-українська війна.

Євромайдан 2014 року, коли жінки стали на рівних із чоловіками у визвольному русі за українську свободу, можна вважати початком «гендерного розпаду» у Збройних силах України, занепаду старих патріархальних моделей та формування нових емансипованих моделей жіночності (Марценюк, 2024). За ним слідувала Анти-терористична операція на сході України, у якій жінки взяли активну участь як доброволіці (Гриценко, 2019). Залучення жінок у сферу оборони вимагало активних заходів, включно із законодавчими ініціативами, покликаними забезпечити рівні права для жінок і чоловіків, які служать у Збройних силах України та беруть участь у бойових діях. Значних результатів у ліквідації дискримінації на основі гендеру, зокрема в ЗСУ, було досягнуто завдяки адвокаційній кампанії «Невидимий батальйон» (Невидимий батальйон, б. д.).

У лютому 2016 р. Україна прийняла Національний план дій з виконання Резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека», що активізувало реформи щодо інтеграції жінок у сектор безпеки й оборони та їх залучення до мирних процесів (Martsenyuk, 2016, р. 11).

Того ж року за наказом Міністерства оборони України № 292 жінки отримали доступ до певних бойових посад (2016). Згідно з положенням Закону України № 2523-VIII «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях» (2018), жінки виконують військовий обов'язок на рівних засадах із чоловіками. Обмеження, що стосувались військових посад офіцерського складу для військовослужбовиць у військових частинах спецпризначення, було скасовано у 2020 р. Відтоді жінки можуть обіймати посади, пов'язані з вибуховими речовинами, водолазними роботами, а також усі посади протипожежної охорони (Зміни до Переліку військових посад осіб офіцерського складу, які можуть бути заміщені військовослужбовцями-жінками, 2020). У 2022 р. військовослужбовицям стали доступні всі військові посади офіцерського складу (Про внесення змін до наказу Міністерства оборони України від 20 червня 2012 р. № 412/ДСК).

Окрім законодавчих трансформацій, в українській армії збільшилась кількість жінок-військових. З 2016 р. простежується позитивна динаміка збільшення кількості військовослужбовиць на посадах різного складу, поступово долається явище вертикальної гендерної сегрегації (Невидимий батальйон 5.0, 2023, с. 12). Станом на січень 2024 р. в ЗСУ служило 45 587 військовослужбовиць, серед яких понад 4000 перебували на передовій (Military Media Center, 2024). Хоча станом на 2023 р. лише 9 % офіцерських посад обіймали жінки (Український Жіночий Конгрес, 2023). З 2021 р. єдиною жінкою в ЗСУ, що має генеральське звання, є Тетяна Остащенко (Головін, 2023).

Зросло й позитивне ставлення до жінок у ЗСУ. З 2018 до 2023 р. відсоток тих, хто погодився із твердженням «Жінкам повинні бути надані рівні з чоловіками можливості для роботи в Збройних силах України та інших військових формуваннях», зріс з 53 % до 80 % (Martsenyuk, 2022). Також, за даними дослідження Соціологічної групи «Рейтинг» (2023), 85 % опитаних українців ставляться до жінок, що проходять службу в Збройних силах України, позитивно.

У результаті цих та інших змін жінки отримали більше прав, зокрема можливість долучатися до сфери оборони нарівні з чоловіками та обіймати бойові посади. Та, попри позитивні зміни, жінки, інтегруючись у соціальні інституції, які протягом довгого часу були закритими для них, досі стикаються з труднощами, пов'язаними з маскулінними нормами та патріархальними цінностями всередині цих інституцій: відсутність жіночої форми та білизни, сексистські стереотипи, гендерна дискримінація, бар'єри кар'єрного зростання, сексуальні домагання тощо (Цебрій, 2021). Про невирішеність гендерного питання в цій сфері свідчить і звіт Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок: «жінки й досі недостатньо представлені у секторі безпеки та оборони, зокрема на рівні прийняття рішень, у тому числі на військових та цивільних посадах у Збройних силах України...» (ООН, 2022, с. 4).

Отже, дослідження гендерованості досвіду військової служби, зокрема визначення тих елементів, що досі відтворюють нерівність у військовій сфері, є актуальним і важливим для розвитку інституції армії в часи повномасштабної війни.

Армія як гендерована інституція

Соціальні інституції або інститути¹ – «впорядковані й відносно усталені соціальні утворення, що охоплюють соціальні організації,

які підтримують офіційно або конвенційно прийняті правила, що регулюють соціальну поведінку в певній сфері суспільного життя на основі вимушеної чи добровільної згоди більшості членів суспільства з наявністю цих соціальних організацій і правил» (Головаха, 2011, с. 37). Армія як соціальна інституція забезпечує специфічні базові потреби (національну безпеку), складається з груп та організацій, наділяє індивідів соціальними ролями, має певний набір цінностей та норм, необхідний для функціонування військової сфери (Morten, 2022).

Вивчення інституцій не обмежується лише напрацюваннями класиків соціології (О. Конт, Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, К. Маркс, М. Вебер, Т. Парсонс та ін.). Серед нових методологічних підходів – феміністичний інституціоналізм, що критикує та прагне подолати гендерну сліпоту (нечутливість) у науці, залучити жінок у науковий дискурс та дослідити питання нерівного розподілу влади (Maskay et al., 2010, p. 574). Інституції, своєю чергою, легітимізують офіційні та неформальні правила, норми та практики, визначаючи прийнятні чоловічі та жіночі форми поведінки (Chappell, 2006, pp. 223–225). Тож армія, як і решта соціальних інституцій, є гендерованою: у її межах відбувається розподіл влади та встановлюється ієрархія між статями. Домінування чоловіків у військовій сфері існує з моменту заснування та розвитку професійних армій (Гіденс, 1999, с. 75–77).

Жінок як активних учасниць регулярної армії до XX століття майже не згадували, вони залишались невидимими. У XX столітті, під час світових воєн, жінки все частіше висвітлюються у військовому дискурсі. Наприклад, упродовж Першої світової війни через брак чоловіків і довготривалість конфлікту понад 1 мільйон жінок були залучені для виконання бойових завдань (Carreiras, 2006, p. 8). Під час Другої світової війни до лав Червоної армії, за різними оцінками, було призвано від 490 тисяч до 900 тисяч жінок, третина з яких була на фронті (Khromeychuk, 2017, p. 60).

Отже, протягом XX століття зріс масштаб участі жінок у війнах та розширився перелік виконуваних ними обов'язків, що сприяло подальшій інтеграції жінок до армій різних країн світу. Та, незважаючи на процеси залучення жінок до військової сфери, чоловіки в армії більше представлені на бойових посадах, тоді як жінки зосереджені на виконанні більш фемінної роботи. Португальська соціологиня Хелена Каррейрас (Helena Carreiras) зазначає, що на межі століть у тринадцяти країнах НАТО «понад 70 %

¹ Авторки статті вважають ці поняття синонімічними.

військовослужбовиць були зосереджені на допоміжних (персонал, адміністрація, логістика) і медичних функціях, 17,5 % у технічних сферах (інженерія, комунікації), і лише 7 % обіймали позиції в артилерії, піхоті та кавалерії» (Carreiras, 2006, p. 105).

Гендерна нерівність, що лишається характерною для армії, підкріплюється культом маскулінності в армійській культурі. Явище гегемонної маскулінності, конструкт гендерної практики, легітимізує патріархат і гарантує домінантне становище чоловіків і підпорядкованість жінок та фемінності (Connell, 2005, p. 77). «Гегемонним ідеалом», рисами, якими має володіти боєць, вважають активність, фізичну силу та витривалість, самодисципліну, ризиковість та агресивність, на відміну від фемінних рис: пасивності, емпатії, турботи, емоційності та миролюбності, яким не місце в армії (Hinojosa, 2010, p. 181). Обмеження участі жінок у військовій справі також аргументують не лише «слабкістю характеру», а й фізичними та фізіологічними відмінностями між чоловіками та жінками. Та, попри те, що середньостатистичний чоловік дійсно сильніший за середньостатистичну жінку, жінки можуть бути такими ж сильними, як і чоловіки, або навіть сильнішими за них, адже виконання фізичних вправ більше залежить не від статі людини, а від розміру тіла (Roberts et al., 2016, p. 118).

Отже, протягом століть жінки були повністю або частково вилучені з військової сфери. Сьогодні жінки мають право виходити на військовий ринок праці, що є не лише важливою умовою для досягнення повноцінних громадянських прав для жінок, а й, за словами Анніки Кронселл (Annica Cronsell), професорки політології Лундського університету у Швеції, необхідним кроком для видимості чоловічої влади та домінантної маскулінності у військовому секторі, де жінки стикаються з нерівним розподілом праці, стереотипами та дискримінацією (Cronsell, 2005).

Прояви гендерованості в збройних силах

Гендерованість військової служби передбачає здобуття жінками та чоловіками різного досвіду під час служби в армії. Жінки, що інтегруються в традиційно чоловічу сферу життя, можуть зіткнутися з викликами.

Попри відсутність законодавчих обмежень, у Збройних силах України наявна і вертикальна, і горизонтальна гендерна сегрегація. Нині в Україні законодавчо всі військові посади є доступними для жінок, але вони стикаються з труднощами в професійному зростанні через свою

стать. Чоловіки-військові частіше мають службові позиції в піхоті, тактичних операціях та ремонті обладнання, тоді як більшість жінок зосереджені на адміністративних, медичних та інших допоміжних посадах (Moore, 2020, p. 13).

Окрім того, в армії панує культ фізичної сили, що зростає паралельно зі збільшенням можливостей для жінок у війську і є одним з інструментів для того, щоб відгородити жінок від служби (Nagel et al., 2021, pp. 18–19). Точаться дебати про те, чи повинні жінки відповідати тим самим фізичним стандартам і проходити ті самі випробування, що й чоловіки, аби вважатися хорошими військовими. Прихильники цієї думки вважають, що жінки мають на рівних виконувати завдання на військовій службі, щоб їх поважали. Інші ж стверджують, що «жінки не є такими ж фізіологічно, як чоловіки, і не прагнуть бути біологічно рівними з чоловіками», усе, чого потребують жінки, – це рівності в розподілі обов'язків та гідної оцінки їхнього внеску в роботу (Moore, 2020, p. 16).

Опитування ветеранок армії Великої Британії продемонструвало, що найпоширенішими викликами серед жінок-військових під час служби є усвідомлення, що про них робили сексистські припущення (42,7 %); що вони повинні бути кращими за своїх колег-чоловіків, щоб отримати таке ж визнання (40,1 %); що жіночі якості менше цінуються, ніж чоловічі (36,1 %) (Baumann et al., 2021, pp. 74–76). Українські дослідження серед військовослужбовиць також фіксують частий досвід дискримінації. За результатами дослідження, проведеного в межах проекту «Невидимий батальйон 3.0. Сексуальні домагання у військовій сфері в Україні», 84 % жінок-військових стикалися з випадками дискримінації (Невидимий батальйон 3.0, 2021, с. 81–83).

Важливі етапи в розвитку військової кар'єри часто відбуваються паралельно з етапами сімейного життя, що призводить до тиску на жінок. Вони стикаються з проблемою поєднання репродуктивної та продуктивної праці (явище подвійного навантаження), адже більша частина неоплачуваної праці (прибирання, догляд за дітьми) є фемінізованою (Бардіна & Марценюк, 2014, с. 252). Отже, «жіночі обов'язки» можуть ускладнювати проходження служби військовослужбовицями та відтворювати нерівність.

Щодо шлюбу, то в дослідженні Стефані К. Ервін (Stephanie K. Erwin) «Планування сім'ї у збройних силах США: Гендерований досвід військовослужбовиць» (2022) жінки збройних сил США мали різні погляди на шлюб та його вплив на військову кар'єру. Одна з учасниць дослідження зауважила, що її, як незаміжно,

відправляли на службу частіше, ніж її заміжніх колеги. Окрім цього, вона стикалася з припущенням з боку, що її досягнення в кар'єрі пояснюються виключно відсутністю особистих сімейних зобов'язань. Одним респонденткам шлюб заважав у службі, що призводило до розлучення, а іншим бракувало партнерської підтримки. Окрім того, робота в збройних силах стримувала учасниць дослідження від рішення мати дітей (Erwin, 2022, pp. 104–105). Отже, конкуруючі ролі статусів військовослужбовиці, з одного боку, і дружини та матері, з іншого, створюють для жінок нерозв'язну дилему, коли й військова служба, і сім'я вимагають від них повної віддачі.

Окрім того, жінки через розлуку з сім'єю під час служби можуть відчувати тривогу. Це почуття спричинене занепокоєнням через добробут сім'ї під час їхньої відсутності, адже в такому разі ставиться під сумнів належний догляд за дітьми або літніми чи хворими батьками, або надання належної підтримки їхнім партнерам, які залишилися вдома (Feldman & Hanlon, 2012, pp. 213–214).

Серед проявів гендерованості широко досліджуваною темою є насилля та демонстрація сили в армії. Згідно з американськими дослідженнями, 9–13 % жінок та 1–2 % чоловіків на службі зазнають сексуального насилля щорічно під час служби в армії (Holland et al., 2014, p. 289).

В Україні також проводять дослідження проблеми насилля серед військових жінок. Респондентки та респонденти дослідження «Невидимий батальйон 3.0» найчастіше стикалися (один раз і більше) з такими видами сексуальних домагань та сексуального насильства на робочому місці: 65 % опитаних відповіли, що їх розглядали таким чином, щоб це їх бентежило; 62 % опитаним показували сексистські чи двозначні матеріали; 62 % зазнавали небажаних спроб залучити їх до розмов про секс; 60 % опитаним присвистували чи сексуально окликували; 52 % зазнавали дотиків так, щоб їх це бентежило. Щодо запитання про небажані спроби зайнятися сексом без явної згоди, то такий досвід мають 11 % респондентів-чоловіків та 31 % жінок, що свідчить про гендерованість насилля у сфері оборони (Невидимий батальйон 3.0, 2021, с. 84–86). До того ж найчастіше кривдниками є особи, вищі за рангом: 41 % респондентів і респонденток зазнавали сексуального домагання від свого керівництва та 38 % – від вищих за рангом осіб, які не є їхніми безпосередніми керівниками. Ніхто з опитаних не звертався до поліції чи до працівників гарячої лінії для жертв насилля з приводу домагання (Невидимий батальйон 3.0, 2021, с. 88–89).

З досліджень щодо насилля у військовій сфері виокремлено також такі різновиди заподіяння шкоди, як фізичне насилля (*physical assault*) та психологічне насилля (*psychological abuse / emotional bullying*) (Hendrikx et al., 2021; Collette et al., 2022).

Гендерованість військової служби є наслідком панівної маскуліної культури у сфері оборони. Поки чоловіки становлять більшість особового складу збройних сил та обіймають найвищі військові посади, жінки стикаються з низкою викликів у процесі служби. Завдяки опрацьованій літературі було виокремлено **5 проявів гендерованості військової служби**, які ускладнюють роботу жінок: **гендерна сегрегація у військовій сфері, домінування чоловічих стандартів, сексизм** (гендерні упередження та дискримінація), **необхідність поєднання військової служби та сімейних обов'язків, насилля та сексуальні домагання**.

Гендеровані виклики проходження військової служби в ЗСУ

Методологія дослідження гендерованості досвіду військової служби в ЗСУ ґрунтувалася на методі кейс-стаді в межах однієї з організаційних одиниць армії України, а саме військової частини Х 0000 (номер частини закодовано для гарантування повної безпеки та конфіденційності респонденток).

Метод кейс-стаді передбачає використання різних технік збору інформації про певну соціальну одиницю та характеризується можливістю фіксувати детальну та глибоку інформацію в межах предмета дослідження (Berg, 2000, p. 225). Дослідження передбачало вивчення сенситивних тематик, тож для збору інформації було застосовано метод глибинних інтерв'ю, а для валідизації даних та порівняння досвіду чоловіків і жінок – кількісне опитування. Така методологічна триангуляція даних дає змогу отримати широку вибірку можливих відповідей, врахувати погляди різних респондентів та підвищити валідність результатів (Condomines & Hennequin, 2014, pp. 13–15).

У межах дослідження досвіду військової служби серед військовослужбовців військової частини Х 0000 було здійснено два етапи збору даних.

На першому етапі збору якісних даних з 1 квітня по 3 квітня 2024 р. проведено 9 напівструктурованих глибинних інтерв'ю з військовослужбовицями. Обов'язковим критерієм відбору респонденток була служба у військовій частині Х 0000, також передбачалось створення різноманітної вибірки за принципом максимальної

варіації за віком, тривалістю служби в ЗСУ, військовим званням та сімейним статусом. Процес рекрутингу був опосередкований військовослужбовицею військової частини Х 0000, яка надала контакти 9 військових жінок, які погодились на інтерв'ю. Інтерв'ю було транскрибовано, а аналіз транскриптів здійснювався за допомогою програмного забезпечення MAXQDA. Кодування відбувалось на основі методу дедуктивного кодування: перед аналізом даних було сформовано тематичні категорії, які селективно заповнювались у процесі аналізу (Medelyan, 2019).

На етапі збору кількісних даних, що проходив з 29 квітня по 8 травня 2024 р., було проведено опитування в Google Forms серед 95 військових тієї ж частини (66 чоловіків і 29 жінок). Більшість респондентів (38,9 %) – військові від 18 до 29 років; 32,6 % – від 30 до 39 років; 23,2 % – від 40 до 49 років; 5,3 % – від 50 до 59 років. Кількісна компонента дослідження не є репрезентативною, адже (1) похибка вибірки не могла бути вимірною через недоступність інформації про генеральну сукупність під час воєнного стану, (2) опитування поширювалось через робочі групи, тож вибірка була сформована на основі самовідбору респондентів. Для підвищення якості вибірки та компенсації процесу відбору було проведено процедуру постстратифікаційного зважування за змінною «стать» (W жінки = 0,28, W чоловіки = 1,32). Аналіз кількісних даних здійснювався за допомогою програми IBM SPSS Statistics 29.0.2.0. Результати кількісного етапу в деяких випадках не було включено до аналізу результатів дослідження через відсутність статистично значущої різниці між досліджуваними групами.

Аналіз отриманих емпіричних даних у цій статті сфокусований на гендерно зумовлених викликах, через які військовослужбовиці можуть переживати додаткове навантаження і які демонструють різні прояви гендерованості армії як інституції.

Гендерна (не)рівність у війську

Поширеною думкою серед респонденток є те, що в армії панує гендерна рівність. Вони визнають, що військове середовище часто вимагає від обох статей однакового рівня готовності та продуктивності під час роботи. Жінки та чоловіки працюють і оцінюються за однаковими критеріями. Військовослужбовиці говорять про певні **фізичні стандарти**, необхідні в армії, і висловлюють зобов'язання відповідати їм, адже, хоч би як складно було, фізична підготовка

є іноді життєво необхідною для безпеки військових. Крім того, фізичні навантаження розраховуються з огляду на індивідуальний стан здоров'я, вік та стать людини, тож усі вимоги є доступними до виконання. Про фізичні труднощі під час проходження служби зазначають 55 % опитаних чоловіків та 50 % жінок.

Певні думки респонденток все ж підкреслюють фізичні відмінності між чоловіками та жінками. Військова 3 згадує про труднощі, пов'язані з менструальним циклом. Менструація може викликати дискомфорт під час польових виїздів, коли жінки відчувають болі, виснаження, тому важко носити спорядження чи немає умов, щоб замінити засоби гігієни.

Згідно з відповідями, у деяких випадках жінкам може знадобитися допомога у виконанні фізично важких завдань. Жінки сприймають це позитивно, хоч іноді військовослужбовиці мають наполегливо відмовлятися від допомоги:

«Ти несеш там бронік, каску, автомат, і це все на тобі <...> чоловіки пропонують допомогу, і ти, наприклад, кажеш, що не потрібно, але вони кажуть: “Тобі ще дітей народжувати”. Це дуже приємно, що є турбота зі сторони чоловіків. Але оскільки я захотіла то все пройти сама, то я не просила допомоги і старалася проходити все те, що проходять і вони. Щоб не було так, що я дівчинка і я не можу, тому що я знала, куди я йду, і я знала, чого я хочу» (Військова 3).

Тема (не)рівності охоплює й тематику **гендерної сегрегації у війську**. Деякі жінки повідомляють про рівність кар'єрних можливостей для жінок і чоловіків у ЗСУ. Проте, наприклад, Військова 9 каже, що чоловіки є більш успішними у виконанні певних обов'язків на вищих посадах. А Респондентка 1, попри законодавчу відсутність обмежень жінок обіймати усі посади нарівні з чоловіками, зазначає про те, що на практиці є обмеження:

«Є особливість, наприклад, по посадах навіть деяких, так що не на всіх посадах можуть бути жінки» (Військова 1).

Іноді респондентки стикалися з проявами нерівності. Вони мали виконувати додаткову роботу, яка сприймається як традиційно жіноча (наприклад, прибирання), відчували на собі дію **сексизму**. Їх відсторонювали від виконання бойових завдань або не допускали до певних посад:

«У мене є бажання проявити себе в іншому напрямку при виконанні бойових завдань, але нас, жінок, зараз не допускають до цього. Нас бережуть. Це рішення командира» (Військова 7);

«У нас була вакантна посада командира цієї машини. Мене не ставили тільки тому, що я жінка. Нікого не цікавило те, що я її знаю ідеально» (Військова 8).

Аналіз інтерв'ю свідчить про те, що деякі жінки не прагнуть до вищих посад з різних причин. Кар'єрне зростання вимагає від них великої відповідальності та зусиль, які неможливо поєднати, наприклад, з побутом. Таку позицію можна розглядати як зразок того, як соціальна структура та гендерованість інституцій впливає на вибір жінок. Від жінок очікують пріоритизації сімейних і домашніх обов'язків над професійними амбіціями. Виконання традиційних ролей матері, дружини та домогосподарки йдуть у розріз з керівними посадами, які потребують багато часу й енергії.

Інший приклад самообмеження власних кар'єрних прагнень з боку жінок ґрунтується на стереотипному баченні фемінних ролей. Респондентки вважають, що вони як жінки мають бути втіленням духовної підтримки для військових та проявляти емоційну стійкість:

«У нас цінується, що жінка – це як берегиня. Вона теж є захисницею, але вона більш десь духовно підтримує, духовно десь надихає, духовно супроводжує хлопців» (Військова 1).

Отже, військовослужбовиці можуть відтворювати засвоєні ними традиційні уявлення про жінок та їхні ролі в суспільстві, що перешкоджає досягненню гендерної рівності.

Та, попри збереження стереотипів, жінки вважають себе бійчинями. Вони намагаються докласти багато зусиль, аби самоствердитись та досягти визнання в переважно чоловічому середовищі. Респондентки зазначають про відчуття необхідності підлаштовуватись під **маскулінні стандарти та культуру армії**. Через вимоги високого рівня здібностей та стійкості жінки відчувають, що стають витривалішими, втрачають притаманну раніше м'якість:

«Приходиш білий, пухнастий, крила ці ламають. Ти багато чого почнеш розуміти. Спочатку важко, образливо, плачеш. Потім у тебе з'являється замість білого пуху чешуя» (Військова 5).

Існує також певна солідарність у колі жінок щодо того, що жінки працюють абсолютно нарівні з чоловіками, а іноді є більш вправними та успішними у військовій справі. Поєднання цих переконань та інтерналізованих стереотипів про традиційні гендерні ролі у свідомості військовослужбовиць може свідчити про **рольовий конфлікт** між стагусами жінки (дружини, дочки, матері) та військової. Традиційно суспільство очікує від жінок демонстрації фемінних рис (м'якість, спокій, виваженість, жіночність, турботливість) та фемінного зовнішнього вигляду, проте водночас вони мають бути військовими, яким ці риси часто не притаманні. Жінки або відповідають маскулітним стандартам армії, або намагаються зберегти свою жіночність у традиційно чоловічій сфері, компенсуючи це прагненням перевершити своїх колег та виконати роботу на найвищому рівні.

Колеги-чоловіки часто підтримують жінок, виявляють знаки уваги та галантність – допомагають з перенесенням важких речей чи відчиняють двері. Кілька респонденток згадують і про привітання в Міжнародний жіночий день. За словами жінок-військових, колеги-чоловіки докладають зусиль, щоб жінки відчули, що їх цінують і відзначають:

«Стараються ще й прикрасити життя нам. На восьме березня привітали, чи там ще День фармацевта був. Я йду на роботу, а мене зустрічають з таким обережком квітів. Це для мене так було приємно. Вони так мені дух підняли» (Військова 4).

Бажання жінок бути визнаними в переважно чоловічому колективі дає їм відчуття безпеки та важливості. Та способи, за допомогою яких чоловіки виявляють свою турботу й увагу, є гендерованими. Вони відтворюють наратив про ніжність, красу та слабкість жінок. Військовослужбовці фліртують, дарують квіти, подарунки, роблять компліменти, пригощають, пропонують допомогу та поступаються жінкам, відтворюючи патріархальні уявлення про спілкування жінок і чоловіків з явним романтичним підтекстом. Очевидним є те, що подібна взаємодія не відбувається між колегами-чоловіками.

Попри загальну тенденцію зазначати про почуття комфорту в колективі, іноді респондентки не відчувають повної інтегрованості в колектив чоловіків-колег:

«Чоловіки можуть пожартувати, я іноді не розумію їхніх жартів. Я просто промовчу. Самі розумієте, це ж чоловіки. Вони про своє щось думають, у них свої уявлення» (Військова 6).

Але таке відчуття ізоляції та непорозуміння долається завдяки іншим жінкам. Жінки ставляться одна до одної по-різному: хтось має доволі близькі стосунки, з деякими обмежені контакти або взагалі відсутні, а іноді виникають конфлікти. Військова 6 зазначає, що жінки в колективі дуже допомагають у проходженні служби, до них можна звернутися за порадою чи отримати підтримку, тоді як Військова 8 наголошує на тому, що напруга між жінками-колегами з'являється доволі часто через нестачу мотивації та відповідального виконання своїх обов'язків, що призводить до сварок. Так, 63 % чоловіків і 50 % жінок мали конфліктні ситуації з колегами та 24 % і 63 % з колежанками відповідно ($p < 0,05$). Такі результати свідчать про те, що жінки більше конфліктують зі своїми колежанками, аніж чоловіки, і навпаки. Поясненням цього може бути не лише те, що непорозуміння виникають всередині гомогенних груп, а й те, що жінки намагаються уникати конфліктів з чоловіками, які можуть мати більшу владу.

Отже, деякі респондентки рішуче виступають за гендерну рівність, тоді як інші висловлюють опозицію до неї. Жінки можуть бути проти гендерної рівності, бо (1) некоректно інтерпретують це поняття, (2) дотримуються думки, що жінки та чоловіки мають виконувати різні ролі через фізіологічні відмінності або через нерівність в інших сферах. Наприклад, жінки можуть виконувати основну частину роботи вдома, тож на службі чоловіки мають нести більшу відповідальність.

Поєднання цивільного та військового життя

Окремим блоком глибинних інтерв'ю були запитання про родину, побут та поєднання сімейних обов'язків з військовою кар'єрою. Більшість респонденток мають партнера-військового і зазначають, що це є перевагою. Попри малу кількість спільно проведеного часу, у таких парах більше порозуміння та спільних тем для обговорення. Збереження стосунків у таких умовах вимагає неабияких зусиль і роботи партнерів. Щодо **побуту**, то більшість жінок зазначили, що ділять обов'язки порівну або мають значну підтримку від партнера. Однак деякі військовослужбовиці мають інший досвід поєднання побуту та роботи. Вони звикли брати на себе більшу частку **обов'язків щодо дому та виховання дітей**, що додатково виснажує їх:

«Майже ніяк [побутові обов'язки] не ділю. Така штука – побут. Все мамі дістається. Майже весь побут, звичайно, на мені. Прибирання та готовка. Звичайно, жіноча справа. Хоча я не погоджуюсь, що це жіноча справа» (Військова 5).

До того ж у сім'ях респонденток наявний традиційний поділ праці. Жінки займаються приготуванням їжі, прибиранням, доглядом за дітьми, а чоловіки відповідальні за хатню роботу, що потребує фізичної сили (Бардіна & Марценюк, 2014, с. 235):

«Чоловік – на ньому закупівля продуктів, готуємо ми іноді разом. Звичайно, якщо там якісь ремонтні роботи, якісь поломки, це все чоловіча робота. Винести банки, занести банки, консервацію, картоплю» (Військова 5).

Військове життя ускладнює питання планування сім'ї, тому деякі респондентки відкладають народження дітей через нестабільність і вимоги своєї кар'єри. Військові жінки також зазначають про емоційне навантаження та занепокоєння через добробут членів своєї сім'ї в умовах війни, поки вони на службі. Щоб визначити, чи військові потенційно мають труднощі з поєднанням роботи та сім'ї (*work-family conflict*) та чи жінки виконують більшу частину сімейних обов'язків, респондентам було запропоновано оцінити свою відповідальність за виконання обов'язків щодо побуту та догляду за дітьми. Так, 55 % чоловіків і 63 % жінок визнали, що їм важко поєднувати сім'ю та роботу. Серед респондентів, що мають партнера, з яким вони спільно проживають ($n = 76$), 50 % жінок зазначили про те, що вони або повністю відповідальні, або несуть більшу відповідальність за побут, аніж інші члени родини, тоді як частка чоловіків з такими відповідями становила 22 %. Серед респондентів, що мають чи мали неповнолітніх дітей під час проходження служби ($n = 49$), про повну чи частково повну відповідальність за догляд за дітьми зазначили 68 % жінок і 23 % чоловіків. Такий розрив між чоловіками та жінками свідчить про те, що жінки радше мають за обов'язок виконувати більшу частину роботи по дому та нести відповідальність за піклування про дітей. Водночас чоловіки-респонденти схильні стверджувати, що в їхніх родинях відповідальність за виконання обов'язків розділена порівну. Така тенденція свідчить або про те, що жінки переоцінюють свій внесок у виконання сімейних обов'язків, або, ймовірніше,

чоловіки недооцінюють працю своїх партнерів/партнерок та схильні думати, що виконання роботи вдома дійсно розподілено порівну. Однак проблемою аналізу залишається відсутність статистично значущої різниці між групами через недостатню величину вибірки.

Найближче коло спілкування військовослужбовиць має різне ставлення до їхньої діяльності. Частина військових жінок розповідають про гордість і підтримку з боку сім'ї та друзів, але бувають випадки, коли родина ставиться до військової сфери як виключно до чоловічої справи, тому може не підтримувати вибір жінки:

«Це в 2010 році, коли я прийшла, у мене батьки дізналися за день до відправки мене в учебку, що я йду в армію. На що мама сказала: "Ти все-таки з головою не дружиш?"» (Військова 8).

Військовослужбовиці також залучені до взаємодії з ширшим колом цивільного населення, ставлення якого до військових видається більш неоднозначним або невизначеним. Жінки відчувають повагу та увагу з боку громадськості, це свідчить про високу видимість і певний престиж жінок-військових у суспільстві. Проте, видається, існує значний розрив у світосприйнятті та непорозуміння між цивільними та військовослужбовцями. Хибні уявлення про військові обов'язки, коли цивільні часто недооцінюють складність і вимоги військових ролей, призводять до напруженості у стосунках та бажанні обмежити свої контакти з цивільними особами:

«І люди, які не знають нашої роботи, специфіки нашої роботи, у них може скластися враження, що люди просто сидять п'ють каву. Ти ж не будеш всім розказувати, як ти ніч чергувала. Як там летять шахеди зі зброєю» (Військова 4).

Ба більше, військовослужбовці стикаються з унікальними викликами, зокрема зі **стереотипами та дискримінацією за гендером**, які ставлять під сумнів користь їхньої служби в армії. Незважаючи на зростання поваги до військовослужбовців, на думку респонденток, деякі цивільні все ще дотримуються застарілих поглядів, які применшують роль жінок у Збройних силах:

«У нашому суспільстві досі є розуміння, що жінка в армії – це безтолкова і безкорисна людина, котра може тільки сидіти та папірці перевертати» (Військова 8).

Військова 9 зазначає, що цивільні мають певний образ військовослужбовиці як «жінки легкої поведінки». Можна висловити припущення, що це через те, що частка жінок-військових менша порівняно з чоловіками, вони отримують особливо багато уваги з боку колег.

Насилля та сексуальні домагання

Опитування серед військових частини Х 0000 демонструє, що 24 % військовослужбовців та 38 % військовослужбовиць відчували колинебудь дискомфорт поруч із колегами чи колежанками. Іноді військовослужбовиці відчують небажану та неприємну увагу з боку чоловіків. Військові не ідентифікують **залицання та непристойні пропозиції** як сексуальні домагання. Це можна пояснити нормалізацією такої поведінки як частини культури збройних сил або загрозою кар'єрі. Жертвуючи власним комфортом і безпекою, жінки мали реагувати на залицання «обережно», «тендітно» та «необразливо», особливо з чоловіками на керівних посадах, щоб не зазнавати від них утисків чи помсти в майбутньому. Така непрохана увага та зловживання своїм доміантним становищем з боку чоловіків підкреслює, як гендер і влада взаємодіють у збройних силах, ставлячи жінок у підпорядкування чоловікам:

«Ти приходиш, молода дівчина, у військовий колектив, де дуже багато чоловіків різних, різного віку, різного статусу, різних посад, і, можливо, він собі там вважає, що він має право, наприклад, якусь непристойну пропозицію запропонувати» (Військова 5).

Також жінки, які потрапляють у переважно чоловічий простір, можуть бути **об'єктивізованими**:

«Є такі чоловіки, які дивляться на тебе як на... Не знаю, як навіть виразитися. Коли жінка приходить у чоловічий колектив і на тебе так дивиться, наче на м'ясо якесь. Там оглядають тебе з ніг до голови. Є такі чоловіки. То це неприємно» (Військова 6).

Загалом усі жінки стверджують, що не ставали жертвами **насилля чи сексуальних домагань**. Більшість жінок лише читали в медіа про такі випадки, але у військовій частині таких випадків, зі слів респонденток, не було. Якщо сексуальні контакти й трапляються, то тільки за згодою жінок:

«На мій погляд, жінки самі того прагнуть і дозволяють. Коли там йде якість просування по кар'єрній такій драбині, все ж таки, через якісь стосунки» (Військова 2).

Водночас Військова 6 розповідає про те, що зазнавала насилля в ліцеї з боку керівників:

«[Старшина] міг просто зайти в кімнату, де дівчата перевдягаються, і стояти собі, спокійно дивитися. І ти йому кажеш: "Вийди!", а він не виходить. Він ще може тебе навалити двоповерховими матами» (Військова 6).

Внаслідок жорстокого ставлення старшини одну з курсанток знайшли в туалеті з порізаними венами та сильною кровотечею.

Про насилля зазначає й інша військова:

«Дівчина – це ж теж насильство. І вона відстежується на всіх рівнях, навіть офіцерство. Як би я можу сказати, однозначно, це є. Серед жінок теж, можливо, але більше воно, напевно, йде вербальне» (Військова 9).

На її попередньому місці роботи стався інцидент, коли один із військових згвалтував кухарку:

«Ось він її згвалтував і кинув. Але вона вижила. За весь час це один випадок, про який я не читала, а саме відбувся ось так» (Військова 9).

Анонімне онлайн-опитування з більшою кількістю військових мало на меті підвищити щирість респондентів у відповідях щодо таких чутливих питань. Серед 95 респондентів 8 чоловіків та 4 жінки зазначили про досвід психологічного насилля з боку колег/керівництва, 4 чоловіків зазначали фізичного насилля та 4 жінки – сексуальних домагань ($p < 0,01$). У межах цього дослідження оцінити точне поширення такої поведінки неможливо серед генеральної сукупності, та, попри це, підтвердженням є факт випадків прояву насильницької поведінки стосовно обох статей у військовій частині Х 0000. Отже, на основі поєднання кількісних та якісницьких методів було проаналізовано досвід військової служби на прикладі військовослужбовців та військовослужбовиць, які проходять службу у військовій частині Х 0000. На рисунку представлено результати систематизації викликів, специфічних саме для досвіду військовослужбовиць досліджуваної частини.

У підсумку дослідження було виявлено, що нині в армії наявна як вертикальна, так і горизонтальна гендерна сегрегація, жінки стикаються зі стереотипами та дискримінацією. Серед перешкод для досягнення повної рівності можна зазначити й відтворення жінками традиційних гендерних ролей та намагання відповідати гендерним очікуванням у гендерованій інституції армії та загалом у гендерованому суспільстві. Серйозною проблемою у військовій сфері, яку повністю не усвідомлюють самі жінки, є насилля, яке безпосередньо впливає на досвід служби військових.

Гендерна сегрегація	«Мені не подобалося на початку те, що я прийшла і я була одна-єдина дівчина в підрозділі, і мені було незвично, некомфортно»
Дискримінація за гендером	«У нас була вакантна посада командира цієї машини. Мене не ставили тільки тому, що я жінка»
Домінування чоловічих стандартів	«Ми тренуємося та стараємося, як хлопці»
Рольовий конфлікт	«Не дивлячись на обов'язок військовий, який ти зараз маєш, все одно у тебе лишається родина, якій ти не можеш відмовити, яким ти мусиш у певний момент допомогти»
Подвійне навантаження	«Ну, в більшості я відповідальна за побут, бо я ж жінка»
Стереотипи	«Стереотипи в нас стандартні, однакові, все як звичайно. Жінка - ніхто, твоя справа вдома сидіти, не морочити голову і не йти в армію»
Сексуальні домагання	«Була некомфортна ситуація, коли військовослужбовець керівної посади проявляв певні моменти уваги, тобто залицяння»

Рисунок. Прояви гендерованості військової служби на основі досвіду військовослужбовиць військової частини Х 0000, квітень 2024 р.

Висновки

Грунтуючись на вторинних джерелах, армію було визначено як гендеровану інституцію, у якій домінують чоловіки. З моменту появи армій доступ до військової справи мали лише чоловіки, але під час війн минулого століття жінки стали активно брати участь у бойових діях, що збільшило участь жінок у військовій сфері та зробило їх видимими. Феміністична боротьба за гендерну рівність сприяла тому, що нині багато країн світу інтегрують жінок у регулярну армію.

У лавах армії України стає дедалі більше жінок. З 2022 р. вони мають право обіймати посади всіх спеціальностей. Попри поступове подолання нерівності в армії, військовослужбовиці можуть зіткнутися з викликами через свою стать. Грунтуючись на вторинних джерелах, було виокремлено та систематизовано основні прояви гендерованості в збройних силах на основі попередніх досліджень: гендерна сегрегація у військовій сфері, домінування чоловічих стандартів, сексизм (гендерні упередження та дискримінація), необхідність поєднання військової служби та сімейних обов'язків, насилля (психологічне, фізичне та сексуальне).

У результаті проведеного дослідження за допомогою методу кейс-стаді гендерованих викликів служби, з якими стикаються військові в частині Х 0000, вдалося підтвердити емпірично, проілюструвати прикладами та уточнити спектр проявів гендерованості в армії, окреслений за підсумками аналізу вторинних джерел. Серед проявів гендерованості досвіду військовослужбовиць в/ч Х 0000 найбільш помітні: вертикальна

та горизонтальна гендерні сегрегації; необхідність відповідати маскулініним стандартам, поєднувати статуси військової зі статусами жінки, дружини, матері, які мають часом протилежні рольові очікування, що може призвести до рольового конфлікту; необхідність поєднання догляду за дітьми та хатніх обов'язків з роботою; стереотипи про військовослужбовиць, які існують в армії та поза нею; сексизм та насилля (психологічне насилля та сексуальні домагання).

Окремі прояви гендерованості в армії спостерігаються під час повномасштабного вторгнення російських військ. Військовослужбовиці, порівняно з чоловіками-військовими, мають вибір щодо виконання бойових завдань, та попри це вони стикаються з перешкодами, коли їх обєрігають та не допускають до роботи на «чоловічих» посадах. Військовослужбовці через війну мають виконувати більше роботи чи від'їздити у відрядження, тож основна відповідальність за піклування в родині та виконання домашніх справ лягає на їхніх дружин-військовослужбовиць. До того ж загострюються стереотипи та осуд з боку цивільних людей стосовно жінок, що приєдналися до ЗСУ.

Самі військовослужбовиці можуть підтримувати традиційні гендерні ролі, намагатися відповідати патріархальним нормам та виступати проти гендерної рівності. Тому пояснення причин різниці досвідів чоловіків і жінок в армії є доволі комплексним – від історичної маскулінізації збройних сил до відтворення самими військовими стереотипних наративів про те, що війна та армія є чоловічою царинною, де домінують сила та мужність.

Список використаної літератури

- Бардіна, М., & Марценюк, Т. (2014). Гендерний розподіл праці в українському суспільстві на прикладі подвійного навантаження. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*, (20), 231–242. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mtpsa_2014_20_40
- Гайдук, Ю. (2024, 8 березня). Скільки жінок служить у ЗСУ: Статистика. *ФАКТИ ICTV*. <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20240308-skilky-zhinok-sluzhyt-u-zsu-statystyka/>
- Головаха, Є. (2011). Інституціональні зміни в Україні: шлях до кризи і шляхи виходу з неї. У *Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг* (с. 36–54). Інститут соціології НАН України.
- Головін, В. (2023, 13 червня). Залізна леді ЗСУ або єдина жінка-генерал. Як Тетяна Остащенко підвищує ефективність військової медицини в ситуації щоденного краш-тесту. *Forbes.ua*. <https://forbes.ua/war-in-ukraine/zalizna-ledi-zsu-abo-edina-zhinka-general-yak-tetyana-ostashchenko-kozhnogo-dnyaproyavlyae-zhinoche-liderstvo-na-linii-frontu-04072023-14275>
- Гриценко, Г. (2019, 10 жовтня). Як жінки змінили українську армію. *Гендер в деталях*. https://genderindetail.org.ua/season-topic/gender-after-euromaidan/yak-zhinki-zminili-ukrainsku-armiyu-1341190.html#_ftn1
- Гіденс, Е. (1999). *Соціологія*. Основи.
- Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях» № 2523-VIII (2018). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2523-19#Text>
- Марценюк, Т. (2024, 4 червня). Інтерв'ю з Тамарою Злобіною про популяризацію фемінізму і гендерний розпад. *Гендер в деталях*. <https://genderindetail.org.ua/spetsialni-rubriki/bezstrashni/tamara-zlobina-pro-hendernyi-rozpad.html>
- Мороз, Т. (2019). Кількість жінок у нашому війську за десять років збільшилась у 15 разів. *АрміяInform*. <https://armyinform.com.ua/2019/09/16/kilkist-zhinok-u-nashomu-vijsku-za-desyat-rokiv-zbilshylyas-u-15-raziv/>
- Наказ Міністерства оборони України «Зміни до Переліку військових посад осіб офіцерського складу, які можуть бути заміщені військовослужбовцями-жінками» № 26 (2020). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0189-20#Text>
- Наказ Міністерства оборони України «Про затвердження змін до тимчасових переліків військово-облікових спеціальностей і штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу та військовослужбовців-жінок і тарифних переліків посад вищезазначених військовослужбовців» № 292 (2016). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0880-16#Text>

- Невидимий батальйон. (б. д.). Invisible battalion. <https://invisible-battalion.org>
- Невидимий батальйон 3.0. (2021). *Невидимий батальйон 3.0. Сексуальні домагання у військовій сфері в Україні: соціологічне дослідження* (Берлінська, М., Лазаренко, М., Гриценко, Г., Квіт, А., Марценюк, Т., Газзеро-Микитин, О.). <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/1e35f997-c7f3-464e-91ab-23b379fd311d/content>
- Невидимий батальйон 5.0. (2023). *Моніторинг рекомендацій і результатів досліджень із циклу «Невидимий батальйон»: Міждисциплінарне дослідження, виконане в межах проєкту НАКО «Просування гендерної рівності в ЗСУ»* (Мусіяка, С., Лазаренко, М., Гриценко, Г., Квіт, А., Марценюк, Т., Звягінцева, М., Фацієвич, В.-Н., Белошенко, А.; Т. Марценюк, ред.). НАКО. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ec3915a1-273a-4358-833d-0e93739ce4b9/content>
- ООН. Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок. (2022). *Заключні зауваження до дев'ятої періодичної доповіді України*. https://ukraine.unwomen.org/sites/default/files/2023-09/cedaw_co.pdf.pdf
- Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку спеціальностей, за якими жінки, що мають відповідну підготовку, можуть бути взяті на військовий облік» № 711 (1994). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/711-94-п#Text>
- Соціологічна група «Рейтинг». (2023). *Дискримінація різних соціальних груп у ЗСУ: Погляди військових та цивільних громадян*. https://nako.org.ua/storage/pdf/2023-06-06--07:30:08-for%20print%20UA%20RG_NAKO_ComprehensiveResearch.pdf
- Український Жіночий Конгрес. (2023, 4 травня). *Спеціальна Подія Українського Жіночого Конгресу* [Відео]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=6L_IUAys2Kk
- Цебрій, Є. (2021). Жінка у війську: Які проблеми доводиться долати захисницям? *Повага*. <https://povaha.org.ua/zhinka-u-vijsku-yaki-problemy-dovodytsya-dolaty-zahysnytsyam/>
- Baumann, J., Williamson, C., & Murphy, D. (2021). Exploring the impact of gender-specific challenges during and after military service on female UK Veterans. *Journal of Military, Veteran and Family Health*. <https://doi.org/10.3138/jmvfh-2021-0065>
- Carreiras, H. (2006). *Gender and the Military: Women in the Armed Forces of Western Democracies*. Taylor & Francis Group.
- Collette, T. L., von Esenwein, S. A., Sprague-Jones, J., Moore, K. E., & Sterling, E. (2022). Incidence rates of emotional, sexual, and physical abuse in active-duty military service members, 1997–2015. *Aggression and Violent Behavior*, 101745. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2022.101745>
- Connell, R. W. (2005). *Masculinities*. University of California Press. <https://doi.org/10.4324/9781003116479-10>
- Erwin, S. K. (2022). Family planning in the U.S. military: The gendered experiences of servicewomen. *Journal of Military, Veteran and Family Health*, 8(1), 102–109. <https://doi.org/10.3138/jmvfh-2021-0015>
- European Organisation of Military Associations and Trade Unions. (2023). *EUROMIL survey – gender equality/women in the armed forces*. https://euromil.org/wp-content/uploads/2023/06/2306_Survey-Gender-Equality-in-the-Armed-Forces.pdf
- Feldman, S., & Hanlon, C. (2012). Count Us In: The Experiences of Female War, Peacemaking, and Peacekeeping Veterans. *Armed Forces & Society*, 38(2), 205–224. <https://doi.org/10.1177/0095327x11410859>
- Hendriks, L. J., Williamson, V., & Murphy, D. (2021). Adversity during military service: the impact of military sexual trauma, emotional bullying and physical assault on the mental health and well-being of women veterans. *BMJ Military Health*, bmjmilitary—2021–001948. <https://doi.org/10.1136/bmjilitary-2021-001948>
- Hinojosa, R. (2010). Doing Hegemony: Military, Men, and Constructing a Hegemonic Masculinity. *The Journal of Men's Studies*, 18(2), 179–194. <https://doi.org/10.3149/jms.1802.179>
- Holland, K. J., Rabelo, V. C., & Cortina, L. M. (2014). Sexual Assault Training in the Military: Evaluating Efforts to End the “Invisible War”. *American Journal of Community Psychology*, 54(3–4), 289–303. <https://doi.org/10.1007/s10464-014-9672-0>
- Khromeychuk, O. (2017). Experiences of Women at War: Servicewomen during WWII and in the Ukrainian Armed Forces in the Conflict in Donbas. *Baltic Worlds*, X(4), 58–70.
- King, A. (2015). Women in combat. *The Three Swords Magazine*, 29, 22–26. https://www.jwc.nato.int/images/stories/_news_items/_2015/womenincombat_dec2015.pdf
- Martsenyuk, T. (2016). Ukrainian women at war: From Women's Sotnya to Invisible Battalion. Presented at the 12th Annual Danyliw Seminar on Contemporary Ukraine, November 10–12, University of Ottawa, Ottawa, Canada. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c2c599e5-1215-4ed0-b75d-5b68b101407f/content>
- Martsenyuk, T. (2022). To be or not to be: Attitudes of Ukrainian society about gender equality and diversity after Russia's invasion of Ukraine. *Forum for Ukrainian Studies*. <https://ukrainian-studies.ca/2022/09/06/to-be-or-not-to-be-attitudes-of-ukrainian-society-about-gender-equality-and-diversity-after-russias-invasion-of-ukraine/>
- Military Media Center. (2024, 8 березня). Жінки в Збройних силах України. *Military Media Center*. <https://t.me/militarymediacenter/3768>
- Moore, B. L. (2020). Military Women: Changes in Representation and Experiences. In *Handbook of Military Sciences* (pp. 1–22). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-02866-4_80-1
- Morten, G. E. (2022). *The Military Is a Social Institution*. McGraw Hill. <https://www.mheducation.com/highered/ideas/sociology-in-the-news-2/the-military-is-a-social-institution-sept-2022>
- Nagel, R. U., Spears, K., & Maenza, J. (2021). *Culture, gender, and women in the military: Implications for International Humanitarian Law Compliance* (Georgetown Institute for Women, Peace and Security). <https://giwps.georgetown.edu/resource/culture-gender-and-women-in-the-military/>
- Roberts, D., Gebhardt, D. L., Gaskill, S. E., Roy, T. C., & Sharp, M. A. (2016). Current considerations related to physiological differences between the sexes and physical employment standards. *Applied Physiology, Nutrition, and Metabolism*, 41(6(Suppl. 2)), 108–120. <https://doi.org/10.1139/apnm-2015-0540>

References

- Bardina, M., & Martsenyuk, T. (2014). Hendernyi rozpodil pratsi v ukrainskomu suspilstvi na prykladi podviinoho navantazhennia. *Metodolohia, teoriia ta praktyka sotsiologichnoho analizu suchasnoho suspilstva*, (20), 231–242. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mtpsa_2014_20_40 [in Ukrainian].
- Baumann, J., Williamson, C., & Murphy, D. (2021). Exploring the impact of gender-specific challenges during and after military service on female UK Veterans. *Journal of Military, Veteran and Family Health*. <https://doi.org/10.3138/jmvfh-2021-0065>
- Carreiras, H. (2006). *Gender and the Military: Women in the Armed Forces of Western Democracies*. Taylor & Francis Group.
- Collette, T. L., von Esenwein, S. A., Sprague-Jones, J., Moore, K. E., & Sterling, E. (2022). Incidence rates of emotional, sexual, and physical abuse in active-duty military service members, 1997–2015. *Aggression and Violent Behavior*, 101745. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2022.101745>
- Committee on the Elimination of Discrimination against Women. (2022). *Concluding observations on the ninth periodic report of Ukraine*. https://ukraine.unwomen.org/sites/default/files/2023-09/cedaw_co.pdf.pdf [in Ukrainian].
- Connell, R. W. (2005). *Masculinities*. University of California Press. <https://doi.org/10.4324/9781003116479-10>

- Erwin, S. K. (2022). Family planning in the U.S. military: The gendered experiences of servicewomen. *Journal of Military, Veteran and Family Health*, 8(1), 102–109. <https://doi.org/10.3138/jmvfh-2021-0015>
- European Organisation of Military Associations and Trade Unions. (2023). *EUROMIL survey – gender equality/ women in the armed forces*. https://euromil.org/wp-content/uploads/2023/06/2306_Survey-Gender-Equality-in-the-Armed-Forces.pdf
- Feldman, S., & Hanlon, C. (2012). Count Us In: The Experiences of Female War, Peacemaking, and Peacekeeping Veterans. *Armed Forces & Society*, 38(2), 205–224. <https://doi.org/10.1177/0095327x11410859>
- Giddens, A. (1999). *Sociology*. Osnovy [in Ukrainian].
- Haiduk, Yu. (2024, March 8). Skilky zhinok sluzhyt u ZSU: Statystyka. *FAKTY ICTV*. <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20240308-skilky-zhinok-sluzhyt-u-zsu-statystyka/> [in Ukrainian].
- Hendriks, L. J., Williamson, V., & Murphy, D. (2021). Adversity during military service: the impact of military sexual trauma, emotional bullying and physical assault on the mental health and well-being of women veterans. *BMJ Military Health*, bmjmilitary—2021–001948. <https://doi.org/10.1136/bmjilitary-2021-001948>
- Hinojosa, R. (2010). Doing Hegemony: Military, Men, and Constructing a Hegemonic Masculinity. *The Journal of Men's Studies*, 18(2), 179–194. <https://doi.org/10.3149/jms.1802.179>
- Holland, K. J., Rabelo, V. C., & Cortina, L. M. (2014). Sexual Assault Training in the Military: Evaluating Efforts to End the “Invisible War”. *American Journal of Community Psychology*, 54(3–4), 289–303. <https://doi.org/10.1007/s10464-014-9672-0>
- Holovakha, Ye. (2011). Instyutsionalni zminy v Ukraini: shliakh do kryzy i shliakhy vykhodu z nei. In *Ukrainske suspilstvo. Dvadsyat rokiv nezalezhnosti. Sotsiologichnyi monitorynh* (pp. 36–54). NASU Institute of Sociology [in Ukrainian].
- Holovin, V. (2023, June 13). Zalizna ledi ZSU abo yedyna zhinka-general. Yak Tetiana Ostashchenko pidvyshchuie efektyvnist viiskovoi medytsyny v sytuatsii shchodennoho krash-testu. *Forbes.ua*. <https://forbes.ua/war-in-ukraine/zalizna-ledi-zsu-abo-edina-zhinka-general-yak-tetyana-ostashchenko-kozhnogo-dnya-proyavlyae-zhinoche-liderstvo-na-linii-frontu-04072023-14275> [in Ukrainian].
- Hrytsenko, H. (2019, October 10). Yak zhinky zminyly ukrainsku armiiu. *Gender in detail*. https://genderindetail.org.ua/season-topic/gender-after-euromaidan/yak-zhinki-zminili-ukrainsku-armiyu-1341190.html#_ftn1 [in Ukrainian].
- Invisible Battalion. (n. d.). <https://invisiblebattalion.org>
- Invisible Battalion 3.0. (2021). *Invisible Battalion 3.0. Sexual harassment in the military sphere in Ukraine: Sociological research* (Berlinska, M., Lazarenko, M., Hrytsenko, H., Kvit, A., Martsenyuk, T., & Gazzero-Mykytyn, O.). <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/1e35f997-c7f3-464e-91ab-23b379fd311d/content> [in Ukrainian].
- Invisible Battalion 5.0. (2023). *IB 5.0. Monitoring of recommendations and study results from the “Invisible Battalion” cycle (an interdisciplinary study, conducted as part of the NAKO project “Promotion of Gender Equality in the Ukrainian Armed Forces”)* (Musiiaka, S., Lazarenko, M., Hrytsenko, H., Kvit, A., Martsenyuk, T., Zviahintseva, M., Fatsiievych, V.-N., & Bieloshenko, A.; T. Martsenyuk, Ed.). NAKO. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/25459> [in Ukrainian].
- Khromeychuk, O. (2017). Experiences of Women at War: Servicewomen during WWII and in the Ukrainian Armed Forces in the Conflict in Donbas. *Baltic Worlds*, X(4), 58–70.
- King, A. (2015). Women in combat. *The Three Swords Magazine*, 29, 22–26. https://www.jwc.nato.int/images/stories/_news_items_/2015/womenincombat_dec2015.pdf
- Law of Ukraine “Pro vnesennia zmin do deiaknykh zakoniv Ukrainy shchodo zabezpechennia rivnykh prav i mozhlyvosti zhinok i cholovikiv pid chas prokhodzhennia viiskovoi sluzhby u Zbroinykh Sylakh Ukrainy ta inshykh viiskovykh formuvanniakh” No. 2523-VIII (2018). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2523-19#Text> [in Ukrainian].
- Martsenyuk, T. (2016). Ukrainian women at war: From Women's Lot to Invisible Battalion. Presented at the 12th Annual Danyliw Seminar on Contemporary Ukraine, November 10-12, University of Ottawa, Ottawa, Canada. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c2c599e5-1215-4ed0-b75d-5b68b101407f/content>
- Martsenyuk, T. (2022). To be or not to be: Attitudes of Ukrainian society about gender equality and diversity after Russia's invasion of Ukraine. *Forum for Ukrainian Studies*. <https://ukrainian-studies.ca/2022/09/06/to-be-or-not-to-be-attitudes-of-ukrainian-society-about-gender-equality-and-diversity-after-russias-invasion-of-ukraine/>
- Martsenyuk, T. (2024, June 4). Interviu z Tamaroiu Zlobinoiu pro populiaryzatsiiu feminizmu i hendernyi rozpad. *Gender in detail*. <https://genderindetail.org.ua/spetsialni-rubriki/bezstrashni/tamara-zlobina-pro-hendernyi-rozpad.html> [in Ukrainian].
- Military Media Center. (2024, March 8). Zhinky v Zbroinykh sylakh Ukrainy. *Military Media Center*. <https://t.me/militarymediacenter/3768>
- Moore, B. L. (2020). Military Women: Changes in Representation and Experiences. In *Handbook of Military Sciences* (pp. 1–22). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-02866-4_80-1
- Moroz, T. (2019). Kilkist zhinok u nashomu viisku za desiat rokiv zbilshylas u 15 raziv. *ArmiiaInform*. <https://armyinform.com.ua/2019/09/16/kilkist-zhinok-u-nashomu-vijsku-za-desyat-rokiv-zbilshylas-u-15-raziv/> [in Ukrainian].
- Morten, G. E. (2022, September). *The Military Is a Social Institution*. McGraw Hill. <https://www.mheducation.com/highered/ideas/sociology-in-the-news-2/the-military-is-a-social-institution-sept-2022>
- Nagel, R. U., Spears, K., & Maenza, J. (2021). *Culture, gender, and women in the military: Implications for International Humanitarian Law Compliance* (Georgetown Institute for Women, Peace and Security). <https://giwps.georgetown.edu/resource/culture-gender-and-women-in-the-military/>
- Order of the Ministry of Defense of Ukraine “Pro zatverdzhennia zmin do tymchasovykh perelikiv viiskovo-oblikovykh spetsialnostei i shtatnykh posad riadovoho, serzhantskoho i starshynskoho skladu ta viiskovosluzhbovtiv-zhinok i taryfnykh perelikiv posad vshchchezaznachenykh viiskovosluzhbovtiv” No. 292 (2016). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0880-16#Text> [in Ukrainian].
- Order of the Ministry of Defense of Ukraine “Zminy do Pereliku viiskovykh posad osib ofiterskoho skladu, yaki mozhtu buty zamishcheni viiskovosluzhbovtiv-zhinkamy” No. 26 (2020). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0189-20#Text> [in Ukrainian].
- Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine “Pro zatverdzhennia pereliku spetsialnostei, za yakymy zhinky, shcho maiut vidpovidnu pidhotovku, mozhtu buty vziati na viskovyi oblik” No. 711 (1994). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/711-94-p#Text> [in Ukrainian].
- Roberts, D., Gebhardt, D. L., Gaskill, S. E., Roy, T. C., & Sharp, M. A. (2016). Current considerations related to physiological differences between the sexes and physical employment standards. *Applied Physiology, Nutrition, and Metabolism*, 41(6(Suppl. 2)), 108–120. <https://doi.org/10.1139/apnm-2015-0540>
- Sociological group “Rating”. (2023). *Dyskryminatsiia riznykh sotsialnykh hrup u ZSU: Pohliady viiskovykh ta tsyvilnykh hromadian*. https://nako.org.ua/storage/pdf/2023-06-06-07:30:08-for%20print%20UA%20RG_NAKO_ComprehensiveResearch.pdf [in Ukrainian].
- Tsebrii, Ye. (2021). Zhinka u viisku: Yaki problemy dovodytsia dolaty zakhysnytsiam? *Povaha*. <https://povaha.org.ua/zhinka-u-vijsku-yaki-problemy-dovodytsya-dolaty-zahysnytsyam/> [in Ukrainian].
- Ukrainian Women's Congress. (2023, May 4). Spetsialna Podiia Ukrainskoho Zhinochoho Konhresu [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=6L_IUAys2Kk [in Ukrainian].

Snizhana Kolomiets, Anna Prokhorova

**GENDERED EXPERIENCE OF MILITARY SERVICE
IN THE ARMED FORCES OF UKRAINE
(ON THE EXAMPLE OF A MILITARY UNIT X 0000)**

Abstract

Over the past 10 years, the Ukrainian state has provided opportunities for women to serve in the army on an equal basis with men at the legislative level. Meanwhile, the army may still be identified as a male-dominated institution, as Ukrainian servicewomen still face challenges during their service because of their sex.

The empirical frame of the study was a case study (containing qualitative and quantitative components) of the experience of military service in the military unit X 0000. Based on the analysis of secondary sources and our own empirical research, we managed to identify gendered challenges specific to the experience of servicewomen in the Armed Forces, including during the Russian-Ukrainian war.

The key gendered challenges of serving in the military unit X 0000 for women were vertical and horizontal gender segregation; the need to correspond with masculine standards and to combine the status of a military with the status of a woman, wife, and mother that sometimes have opposite role expectations, which can lead to role conflict; the need to combine childcare and household duties with work; stereotypes about servicewomen that exist within and outside the army; sexism and violence (psychological abuse and sexual harassment). The case study results allowed us to confirm empirically, illustrate with examples, and clarify the range of gendered challenges in the army, outlined in the analysis of secondary sources.

The study highlights the special challenges for military women that arise during the period of Russia's full-scale invasion of Ukraine. For example, women, unlike men, may be protected and prevented from working in 'male' positions. The article also shows that servicewomen may themselves uphold traditional gender roles, try to conform to patriarchal norms, and oppose gender equality. All this leads to the reproduction of gender inequality in the army.

Keywords: gendered, army, servicewomen, Armed Forces of Ukraine, military service, masculinity, gender roles, gender stereotypes.

Матеріал надійшов 18.07.2024

Коломієць Сніжана – бакалавриня соціології, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Kolomiets Snizhana – BA in Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy
snizhana.kolomiets@ukma.edu.ua

Прохорова Анна – кандидатка соціологічних наук, старша викладачка кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Prokhorova Anna – PhD in Sociology, Senior Lecturer of Sociology Department, National University of Kyiv-Mohyla Academy

<https://orcid.org/0009-0006-5407-8286>

anna.prokhorova@ukma.edu.ua

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

DOI: 10.18523/2617-9067.2024.7.70-83

УДК 316.442:37.014]:355.01

Артем Закотюк, Світлана Оксамитна

ОСНОВНІ КАНАЛИ ТА НАСЛІДКИ ВПЛИВУ ВІЙНИ НА ОСВІТНЮ НЕРІВНІСТЬ У СУСПІЛЬСТВІ

У вітчизняній соціології відкривається нова, тяжка і трагічна дослідницька сторінка – детальне вивчення різноманітних за суттю, проявом, інтенсивністю та тривалістю впливів російсько-української війни на всі сфери життя українського суспільства, його соціальну структуру, інституційні трансформації, економічні спроможності, політичну організацію, а також повсякденне життя громадян. Невіддільною складовою частиною як інституційного устрою суспільства, так і повсякденного життя громадян є сфера освіти з притаманною їй та постійно відтворюваною освітньою нерівністю. Широкомасштабна війна за своїм потенціалом здатна швидко та на довгий період часу порушити соціальний порядок і змінити усталені форми соціальної нерівності в суспільстві, зокрема в освіті, нерівномірно розподіляючи стратифіковані негативні ефекти. У статті узагальнено результати досліджень у різних країнах, які пережили коротко- чи довготривалі періоди міжнародних чи громадянських війн. На підставі аналізу цих досліджень ідентифіковано основні канали впливу війни на освітню нерівність та відповідні коротко- й довгострокові ефекти війни. Виокремлено сім основних прямих і непрямих каналів впливу війни на освітню нерівність. Через канали впливу формуються коротко- та довгострокові ефекти на освітні здобутки дітей, які набувають форми стратифікованих освітніх втрат, зменшення сімейних видатків на освіту, а також втрат у майбутніх позитивних доходах індивідів.

Ключові слова: соціальна нерівність, освітня нерівність, освітні втрати, війна, канали впливу, ефекти війни, гендерна диференціація ефектів.

Повномасштабна військова агресія Росії проти України триває вже третій рік, спричиняючи жахливі руйнування наших міст і сіл, окупацію значної території країни, численні жертви серед військових і цивільних, мільйони внутрішньо і зовнішньо переміщених людей. З початком широкомасштабних бойових дій освітня інфраструктура України зазнала чи не найбільших руйнувань з часів Другої світової війни. Найбільше постраждали заклади шкільної та дошкільної освіти, багато з них було пошкоджено або знищено. Велика частка сімей разом з дітьми була змушена здійснити внутрішнє або зовнішнє переміщення, тим самим на якийсь час перервавши й можливості для навчання дітей. Відновлення навчального процесу відбувалося у змішаному форматі, однак вже в умовах систематичних обстрілів, повітряних тривог, тривалого перебування в укриттях,

а отже більшого стресу. Воєнні дії та регулярні обстріли всієї території країни позбавили понад 25 % дітей можливості повноцінно навчатися (Павленко & Дроздова, 2024). Війна не лише посилила попередню кризу в українській системі освіти, яка утворилася через пандемію COVID-19, а й сформувала абсолютно нові, не схожі на попередні, виклики, пов'язані з організацією та забезпеченням навчального процесу в умовах бойових дій, обстрілів та знищення освітньої інфраструктури.

Результати попередніх досліджень впливу війни та військових конфліктів на освітню нерівність у різних країнах свідчать, що через різноманітні канали війна здатна суттєво поглиблювати освітні втрати та нерівність в освіті, здійснюючи коротко- та довгострокові ефекти на освітні здобутки, а також на тривалість

та умови навчання дітей. Зауважимо, що термін «освітні втрати» означає «поєднання погіршення знань, які з часом забуваються, та втрачених знань, які учні могли б здобути за звичайний рік навчання, якби закриття шкіл не відбулося» (Angrist et al., 2021). Вітчизняна соціологія не має досвіду дослідження подібних явищ і процесів. Друга світова війна та її наслідки залишилися в далекому минулому, а сама соціологія в Україні набула повноцінного розвитку тільки в період мирної незалежності.

На основі статистичних даних і результатів емпіричних досліджень протягом останніх десятиліть склалось уявлення про стан освітньої нерівності в українському суспільстві як нерівності результатів, тобто розподілу дорослого населення між різними рівнями освіти, та нерівності можливостей, тобто залежності освітніх здобутків від чинників соціального походження (соціально-класової належності батьків, їхнього освітнього статусу), місця проживання, типу освітнього закладу тощо (Оксамитна, 2011, 2014, 2015; Оксамитна & Хоменко, 2017; Oksamytna, 2020; Самохін & Когут, 2017). Приєднання України до міжнародного дослідницького проекту PISA (Programme for International Student Assessment) щодо читацької, математичної та природничої грамотності 15-річних школярів дало змогу виявити ґрунтовні емпіричні підтвердження наявності суттєвої нерівності освітніх здобутків школярів залежно від низки чинників, як-от соціальне походження, місце проживання, тип освітнього закладу тощо (Національний звіт, 2019). Проведення другого дослідження PISA восени 2022 року уможливило виявлення тенденцій освітньої нерівності після повномасштабного вторгнення. За отриманими даними, освітні втрати серед дітей із 17 регіонів України та м. Києва становлять 0,5 року з математики, 0,8 року з природничо-наукових дисциплін та 1,8 року з читання (Національний звіт, 2023).

Попри те що вже вдалося виявити певні освітні втрати завдяки цим даним, ми перебуваємо тільки на початку тривалого шляху розуміння того, як і наскільки глибоко повномасштабна війна здатна змінювати ті чи інші форми соціальної нерівності в суспільстві, зокрема нерівності освітньої. Почати варто з виявлення та узагальнення досвіду й результатів тих нечисленних досліджень у різних країнах, які пережили коротко- чи довготривалі періоди міжнародних чи громадянських війн. Ці дослідження уможливили ідентифікацію основних каналів впливу війни на освітню нерівність та відповідних коротко- й довгострокових ефектів війни.

Мета цієї статті полягає в представленні узагальненого аналітичного бачення того, як саме і наскільки війна може поглиблювати освітню нерівність у суспільстві, відповівши на питання щодо ідентифікації прямих і непрямих каналів впливу війни та емпірично підтверджених коротко- й довгострокових ефектів війни на освітню нерівність.

Визначення та типізація каналів впливу війни на освітню нерівність у суспільстві

Будь-яка війна призводить до низки негативних соціально-економічних наслідків, до загибелі великої кількості людей, як військових, так і цивільних, різкого погіршення демографічних показників, зокрема суттєвого перевищення смертності над народжуваністю (Опендабот, 2024, 5 серпня), руйнування соціальної, житлової та економічної інфраструктури, вимушеного внутрішнього та зовнішнього переміщення мільйонів людей тощо. У контексті з'ясування причин та наслідків війни дослідники насамперед намагалися відповісти на питання, яку роль відіграє соціальна нерівність у збільшенні чи зменшенні ймовірності початку війни в країні. Оскільки міжнародні війни після закінчення Другої світової – це доволі рідкісні явища, подібні дослідження проводилися здебільшого в контексті громадянських війн. Зазвичай попередні дослідження фокусувалися на перевірці такої гіпотези: що вищий рівень економічної нерівності в суспільстві, то вища ймовірність початку війни в країні. Цю гіпотезу загалом наразі не підтверджено (Fearon & Laitin, 2003; Collier & Hoeffler, 2004; Bircan et al., 2010). Однак було виявлено значущі ефекти глибини нерівності в суспільстві на ризики початку громадянської війни, зокрема рівня економічної, етнічної чи освітньої поляризації окремих соціальних груп та прошарків суспільства (Østby, 2008; Bircan et al., 2010; Omoeva & Buckner, 2015).

Це дослідження базується на оберненій перспективі трактування зв'язку між нерівністю і війною, яка полягає в аналізі того, як явище війни посилює нерівність у суспільстві, у нашому випадку – нерівність в освіті. У статті вжито термін «війна», який охоплює як громадянські, так і міжнародні війни. Ґрунтовна емпірична перевірка подібного зв'язку стала можлива завдяки поступовій появі з кінця ХХ століття так званих мікрорівня, які збирали за допомогою окремих досліджень чи переписів населення серед індивідів та домогосподарств, які мали досвід життя під час та після війни в різних країнах

світу. Збирати подібні дані в охоплених війною країнах під час розгортання бойових дій та різкого порушення соціального порядку дуже складно або неможливо, тому це ускладнює для соціологів завдання емпірично верифікувати гіпотетичні зв'язки між війною та освітньою нерівністю.

До появи достатньої кількості подібних даних дослідники поклалися здебільшого на макrorівневі дані, які збираються в межах таких проєктів, як UCDP/PRIO Armed Conflict Dataset, Uppsala Conflict Data Program, The Correlates of War Dataset та ін. (Lai & Thyne, 2007; Bircan et al., 2010; Omoeva et al., 2016). На основі цих та інших баз даних макrorівня, особливо поєднуючи їх із базами даних мікрорівня, дослідники мали змогу перевірити залежність макропоказників нерівності (наприклад, коефіцієнт Джині) від того, чи була в цих країнах війна, скільки вона тривала, якої інтенсивності тощо. Дослідження впливу війни на освітню нерівність залишається доволі новою та малодослідженою тематикою в соціології загалом і зовсім невідомим дослідницьким аспектом вітчизняної соціології.

Війна – це явище, яке повністю перериває узвичаєний процес здобуття різних рівнів освіти в суспільстві. Спричинені війною насильство та руйнування зумовлюють переривання освіти (*disruption of education*) – будь-які процеси та чинники, які перешкоджають організації та підтримці узвичаєного навчального процесу і негативно впливають на освітні здобутки дітей. Процеси переривання освіти дуже сильно варіюються за своєю інтенсивністю залежно від регіону країни, типу місцевості (сільська чи міська), характеру бойових дій, військової тактики воюючих сторін та низки інших чинників. Унаслідок цього вплив війни на освіту нерівномірно розподіляється серед населення: «руйнівний характер війни часто змінює соціальну структуру країни, і ці зміни можуть систематично впливати на одних більше, ніж на інших» (Omoeva et al., 2016, p. 6; Justino, 2016). Основне теоретичне припущення, на якому базуються дослідження впливу війни на освітню нерівність, полягає в тому, що негативні наслідки війни «непропорційно лягають на плечі й без того неблагополучних соціальних груп, і як наслідок нерівність зростає» (Omoeva et al., 2016, p. 6).

З основних знахідок попередніх досліджень того, як війна впливає на освітні здобутки та траєкторії дітей, можна виокремити такі: 1) війна призводить до зменшення відвідуваності шкіл; 2) скорочується кількість років навчання, проведених у школі серед дітей; 3) діти

з охоплених війною територій здійснюють переходи між шкільними класами повільніше і з меншою ймовірністю завершують своє навчання (Justino, 2016). Окрім цих ефектів, дослідники Інституту статистики ЮНЕСКО додатково констатують, що в охоплених війною країнах зменшується частка населення із завершеною формальною шкільною освітою; знижується рівень грамотності населення, який відтворюється протягом тривалого часу, а також у багатьох країнах під час війни збільшуються попередні розриви між неблагополучними соціальними групами й прошарками та іншим населенням (UNESCO Institute for Statistics, 2011). Ці та інші ефекти, про які детальніше йтиметься нижче, переважно призводять до збільшення освітньої нерівності між дітьми, які походять з більш та менш забезпечених прошарків суспільства.

З огляду на згадану вище багатомірність явища війни, в соціології одним із підходів до дослідження впливу війни на освітню нерівність є виокремлення каналів впливу війни та їх поділ на прямі й непрямі. Одне з основних теоретичних припущень щодо відтворення освітньої нерівності в суспільстві сформульоване в межах підходу соціального та культурного відтворення (Bourdieu, 1986; Бурдьє & Пассрон, 2007): діти з непривілейованих прошарків суспільства, тобто невисокого соціально-економічного походження, мають у своєму розпорядженні менше економічного, соціального та насамперед культурного капіталів, які б дали їм змогу компенсувати освітні втрати, спричинені перериванням освіти, порівняно з іншими дітьми, що позначається на їхніх освітніх траєкторіях. Більші освітні втрати зазвичай накопичуються в дітей низького соціально-економічного походження, як уже демонструє досвід закриття шкіл під час пандемії (Бичко та ін., 2022; Engzell et al., 2021; Hevia et al., 2021; Moscoviz & Evans, 2022), і в подальшому з короткострокових ефектів можуть трансформуватися в довгострокові в контексті зменшення позитивних доходів, ймовірності працевлаштування, а також потенційного зменшення шансів здійснити висхідну освітню та класову мобільність (як приклад див. Maas & Settersten, 1999).

Прямі канали. Як прямі канали впливу війни на освіту розглядають безпосередній вплив через спричинені бойовими діями руйнування та насильство.

1. *Заклади освіти та інша соціальна інфраструктура під час війни зазнають руйнувань через прицільні або випадкові обстріли з артилерії чи авіації, що може бути елементом тактики ведення бойових дій противника.*

За даними Міністерства освіти і науки України, на кінець 2023/2024 навчального року через обстріли російськими військами було пошкоджено 3798 закладів освіти, з яких 365 було повністю зруйновано. Відновлення пошкоджених або зруйнованих закладів освіти є довготривалим процесом і потребує значних фінансових ресурсів, яких зазвичай недостатньо в охопленій війною країні. Цей аспект, а також небезпека для життя дітей та педагогів через перебування в школі суттєво обмежують доступ дітей до повноцінного навчання.

2. *Можлива загибель, переміщення педагогів або їхній рекрутинг до збройних сил країни.*

Докази з різних країн, охоплених війною, свідчать про те, що дуже часто вчителів розстрілюють або викрадають, адже «вчителі та школи є видимими символами присутності держави, і вчителів часто сприймають як лідерів у своїй громаді, що робить їх легкими і видимими мішенями для насильства з боку озброєних груп, які прагнуть контролювати населення і території» (Justino, 2016, p. 79; UNESCO Institute for Statistics, 2011). Деякі педагоги долучаються до збройних сил або ж переміщуються в межах країни чи за кордон (UNESCO Institute for Statistics, 2011).

Відомо про численні випадки залякування та викрадення російськими військами та спеціальними службами педагогів на окупованих територіях України. Також у різних, особливо прифронтових, регіонах загострюється потреба в педагогічних працівниках. Як наслідок, нестача кваліфікованих педагогічних працівників впливає як на якість, так і на тривалість навчання дітей, особливо в наближених до фронту регіонах країни.

3. *З початком війни зменшуються державні видатки на освіту.*

Під час війни найбільшу частку видатків із бюджету держава виділяє на підтримку інституту армії та ведення бойових дій. Збільшення видатків на армію інколи відбувається за рахунок інших соціальних сфер, як-от освіта та охорона здоров'я. Зменшення величини державних видатків на освіту характерне для менш економічно розвинених країн, охоплених війною (Lai & Thune, 2007). У макроекономіці подібне явище називають моделлю «зброя або масло» (*Guns or butter model*), де зброя означає видатки на армію, а масло – на соціальні сфери, і останнє суттєво скорочується під час війни як елемент економічної політики уряду. Оскільки війна супроводжується суттєвими прямими та непрямыми економічними збитками для країни та підриває спроможність держави надавати соціальні послуги, недофінансування

послаблює ефективність освітньої інституції в реагуванні на руйнування освітньої інфраструктури і загалом в організації та підтримці навчального процесу в умовах війни.

4. *Прямим каналом посилення нерівності в освіті через війну є масове внутрішнє та зовнішнє переміщення людей із регіонів, де відбуваються бойові зіткнення, які були окуповані чи є високий ризик окупації території, або навіть з регіонів, не охоплених війною.*

Негативний вплив переміщення на рівень освіти та зменшення сімейних видатків на освіту дітей емпірично підтверджено, наприклад, у контексті Боснійської війни 1991–1995 рр. (Eder, 2014; Efendic et al., 2022). Через обмежене фінансування освіти та руйнування інфраструктури масове внутрішнє переміщення людей може створити надмірне навантаження на систему освіти регіонів, які приймають біженців, що також може вплинути на якість і частоту навчання дітей.

В Україні, за даними ООН на лютий 2023 р., кількість внутрішньо переміщених осіб становила 5,4 млн людей, тоді як зовнішньо переміщених осіб – 8,1 млн людей (United Nations, 2023). Велика кількість переміщених осіб в Україні – це поки що малодосліджена категорія, яка потребує окремих досліджень щодо впливу переміщення на освітні здобутки та траєкторії дітей, а також на сімейні видатки на освіту тощо.

5. *Перерозподіл влади та багатства в економіці й державі внаслідок війни.*

Механізми перерозподілу в економіці через війну детальніше розглядає К. Біркан з колегами (Bircan et al., 2010), однак у контексті радше економічної нерівності, а не освітньої, тоді як П. Юстіно вказує на те, як «військові конфлікти можуть призвести до появи нових форм суспільного устрою та політичних структур, які неодмінно принесуть користь одним групам на шкоду іншим» у контексті надання освіти населенню (Justino, 2016, p. 79; 2012). На загарбаних росіянами територіях України окупаційна адміністрація реорганізувала систему освіти громад на основі російської освітньої програми та унеможливила використання української мови в навчальному процесі. Це є поширеним прикладом перерозподілу влади внаслідок війни та встановлення горизонтальної освітньої поляризації певних соціальних груп чи прошарків, які можуть становити загрозу для сторони, що захопила територію. Найяскравіший вияв освітньої поляризації має під час війн, коли протистоять декілька етнічних груп, для яких освіта є інструментом власного етнічного відтворення та контролю за населенням.

Отже, війна через прямі канали впливу за допомогою руйнувань і насильства підриває спроможність інституту освіти виконувати свої функції так званого великого вирівнювача можливостей (*great equalizer*) у суспільстві на противагу функції відтворення і закріплення нерівності (*great perpetuator*). Внаслідок стратифікації негативних ефектів війни на освітні здобутки, можливості та траєкторії дітей і підлітків, а також повного або суттєвого обмеження доступу до повноцінної освіти відбувається поглиблення освітньої нерівності в суспільстві. Однак прямі канали можуть бути лише вершиною айсберга процесу посилення нерівності в освіті через війну, який базується на прихованих, опосередкованих, або ж непрямих каналах.

Непрямі канали. Прямі канали здебільшого уможливають опис процесів поглиблення нерівності з погляду макровпливів війни на систему освіти країни (руйнування інфраструктури, брак педагогів, зменшення видатків на освіту, масове переміщення людей, перерозподіл влади і багатства). Непрямі канали дають змогу описати процеси, які відбуваються переважно на мікрорівні та безпосередньо стосуються освіти дітей.

1. *Війна погіршує економічне становище сімей, збільшує рівень бідності серед населення, і це впливає на участь домогосподарств в освітньому процесі.*

Війна суттєво або повністю обмежує можливість для економічної діяльності людей, знижує їхню купівельну спроможність, обмежує доступ до соціальних благ та послуг, руйнує матеріальні активи домогосподарств, що погіршує їхнє матеріальне становище (Justino, 2012, 2016). У сім'ях змінюються пріоритети, освіта дітей може відійти на другий план порівняно, наприклад, із фізичним виживанням та задоволенням базових потреб сім'ї. За даними Світового банку, кількість українців, які живуть за межею бідності, зросла на 1,8 млн осіб з 2020 р. і нині становить близько 29 % від усього населення країни (Слово і діло, 2024, 31 травня).

Процес зміни пріоритетів можна пояснити теорією раціональної дії, за якою «батьки і діти діють раціонально, вибираючи між різними варіантами здобуття освіти, доступними для них на основі оцінювання затрат і вигод, наявних ресурсів та ймовірності досягнення успіху» (Оксамитна, 2011, с. 62). З огляду на припущення про раціональність, одним із проявів процесу зміни пріоритетів є повне або часткове переривання освіти дітей та залучення їх до економічної діяльності для здобуття ресурсів для прожиття сім'ї. Перебуваючи у скрутному становищі, сім'ї можуть переосмислювати економічну

цінність повернень інвестицій в освіту дітей в умовах, коли під час війни економіка, зокрема ринок, зазнають руйнувань; зменшуються можливості працевлаштування на кваліфіковані позиції, які потребують вищих рівнів освіти; у батьків немає ресурсів для сімейних видатків на освіту дітей та часу для участі в навчанні своєї дитини (Justino, 2012; Eder, 2014). У результаті переоцінки затрат і вигод в умовах невизначеності та матеріальної скрути для сім'ї може виявитися набагато кращим зменшити інвестиції або взагалі не інвестувати в освіту дітей, а допомогти їм якнайшвидше вийти на ринок праці. Особливо це стає релевантним, коли гине або помирає один із основних годувальників у сім'ї.

2. *Негативні ефекти, пов'язані з погіршенням фізичного та психічного здоров'я дітей, недоїданням, переживанням стресу, травми та відчуття незахищеності.*

В умовах обмеженого доступу до соціальних послуг і закладів охорони здоров'я негативні чинники здоров'я можуть опосередковано впливати на погіршення освітніх здобутків дітей та збільшення освітніх втрат. Адже хворі діти, які переживають стрес і недоїдають, мають гіршу концентрацію уваги та обмежену когнітивну спроможність, частіше пропускають заняття, вибувають зі школи тощо (Justino, 2016). Ці короткострокові ефекти, як уже зазначено вище, можуть перерости в довгострокові ефекти, пов'язані з майбутніми доходами та працевлаштуванням. Наприклад, А. Ічіно (Ichino) та Р. Вінтер-Ебмер (Winter-Ebmer) не відкидають один із потенційних каналів зменшення через 40 років після закінчення війни позитивних доходів покоління дітей з Німеччини та Австрії, навчання яких припало на Другу світову війну, причиною чого були освітні втрати, які додатково могли збільшуватися через психічні розлади та недоїдання дітей (Ichino & Winter-Ebmer, 2004). Однак у соціології емпіричні докази, які вказують на опосередкований зв'язок між війною, поганим здоров'ям та освітніми здобутками, поки що є доволі обмеженими, щоб підтвердити значущість і систематичність цього зв'язку.

П. Юстіно пропонує застосовувати інший допоміжний підхід і аналізувати канали в розрізі пропозиції та попиту на освіту, які підриваються війною (Justino, 2016). Прямі канали впливають на зменшення ефективності інститутів освіти та держави виконувати свої основні функції (пропозиція), а непрямі канали зменшують попит на освіту в межах домогосподарства, яке зазнало негативного впливу війни. Як наслідок, взаємно посилюючи один одного, прямі та непрямі канали

призводять до негативних ефектів, які стратифікуються та нерівномірно розподіляються серед населення, що в результаті призводить до поглиблення освітньої та потенційно до економічної нерівності в суспільстві.

Канали впливу можуть мати різну значущість у різних контекстах, деякі з них за певних умов можуть бути повністю нерелевантними. Тому з аналітичного погляду некоректно та складно наразі виокремити, які з цих каналів є більш або менш значущими в контексті поглиблення освітньої нерівності через війну. Дослідники зазначають, що значущість каналів переважно залежить від типу війни (громадянська чи міжнародна); регіону країни (чи охоплений бойовими діями); типу місцевості (сільська чи міська); тривалості

війни; інтенсивності війни (за кількістю жертв і руйнувань); характеру бойових дій; військової тактики воюючих сторін, а також від інших макро- та мікрочинників. На третьому році російсько-української війни в українському суспільстві повною мірою виявляються всі прямі канали поглиблення освітньої нерівності. Непрямі канали поки що важко достеменно верифікувати через відсутність достатньої кількості даних мікрорівня, але потенційно їх можна вважати такими, що роблять певний внесок у процес стратифікації в українському контексті.

Для наочного узагальнення на рисунку схематично подано описані вище канали впливу та інші згадані механізми процесу поглиблення освітньої нерівності через війну.

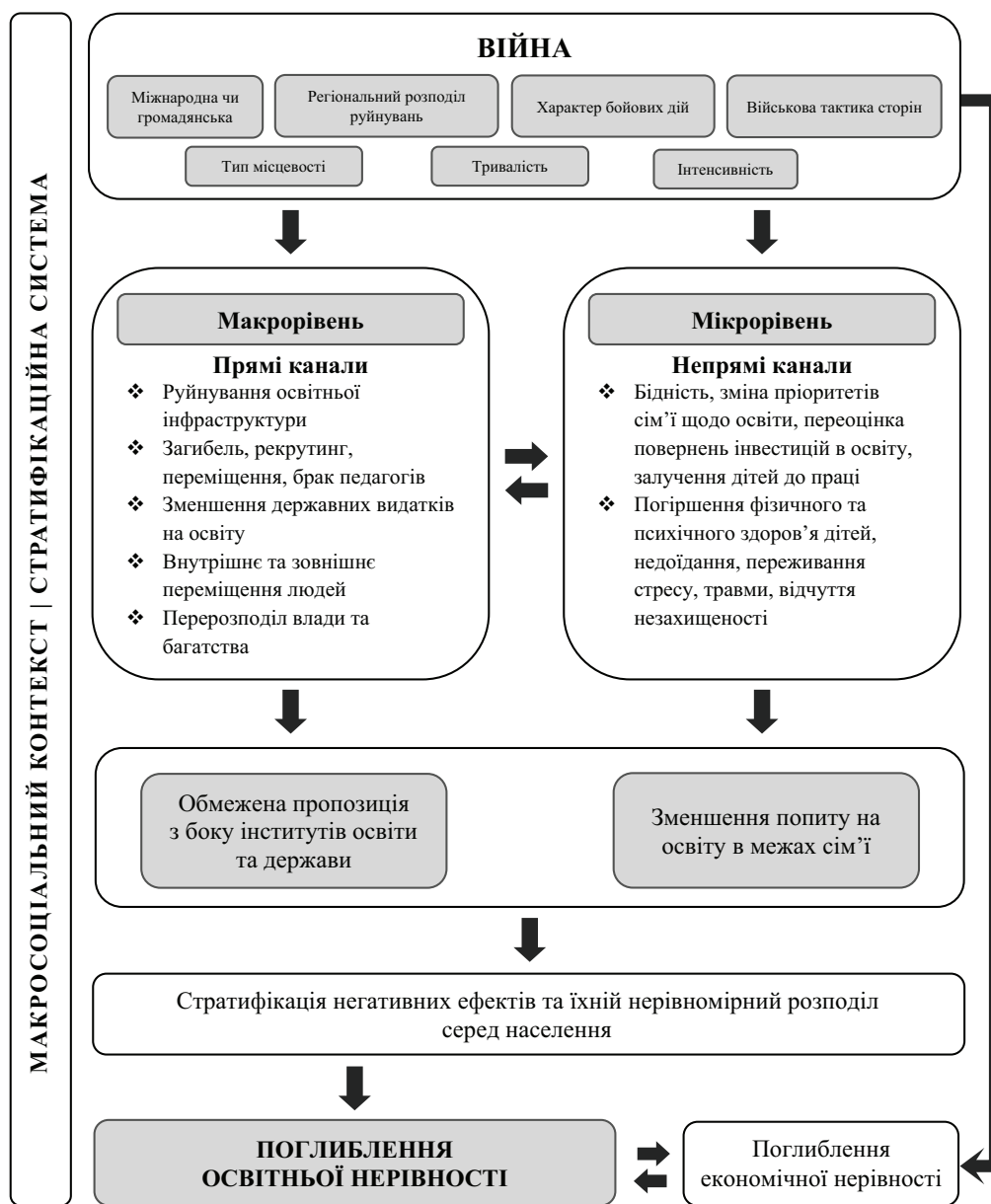

Рисунок. Схема каналів впливу війни на освітню нерівність у суспільстві

Коротко- та довгострокові ефекти війни на освітню нерівність у суспільстві

Виявлені вище механізми (див. рисунок) дають змогу виокремити гіпотетичні зв'язки між різними проявами війни та освітніми здобутками й можливостями дітей на макро- та мікrorівнях. У попередніх нечисленних емпіричних дослідженнях вдалося виявити окремі конкретні коротко- та довгострокові ефекти, які здійснює війна на нерівність в освіті і не тільки. Однак існує низка методологічних обмежень дослідження зв'язку війни та освіти. Більшість обмежень базуються на методологічній складності встановити причинно-наслідковий зв'язок між війною та освітньою нерівністю через багатовимірність явища війни, недоліки вибіркового сукупностей та складність збору емпіричних даних. Попри це, аби з достатньою впевненістю присвоїти причинно-наслідкову атрибуцію війни у формуванні тих чи інших ефектів, дослідники застосовують різні методики, зокрема використання проксі-змінних війни (*war variables*), які охоплюють різні виміри війни; порівняння країн, у яких (не) була війна, та порівняння вікових когорт, яких (не) охопила війна; проведення перевірок на фальсифікацію виявлених ефектів та ін.

У контексті короткострокових ефектів війни на освітню нерівність дослідники насамперед намагаються виявити, чи знизилися освітні здобутки дітей, навчання яких припало на період війни, наскільки значними є освітні втрати, зокрема за результатами навчальних тестів та кількістю завершених років навчання. Однією з перших у виявленні освітніх втрат унаслідок Другої світової війни стала робота 1948 р. та її продовження у 1951 р. данського психолога Адріана де Гроота (De Groot). Він одним із перших проілюстрував зниження через війну освітніх здобутків на прикладі результатів тестів на IQ серед нідерландських хлопців віком понад 13 років під час відбору до 4-річної промислової школи в Ейндховені. Гроот виявив різкий спад середніх показників тестів у 1944 та 1945 рр., які були найменш сприятливими для освіти під час німецької окупації Нідерландів (De Groot, 1948, 1951). З 1946 по 1950 р. відбулося поступове повернення результатів тестів до рівня довоєнних показників, що підтвердило гіпотезу Гроота про війну як основний чинник освітніх втрат серед нідерландських хлопців.

Серед останніх на сьогодні досліджень ефектів Другої світової війни відомою є праця А. Ічіно (Ichino) та Р. Вінтер-Ебмера (Winter-Ebmer), які виявили, що освітні втрати через війну серед вікової когорти дітей, які народилися у 1930–1939 рр.

в Австрії та Німеччині, становили в середньому 20 % від одного року навчання (Ichino & Winter-Ebmer, 2004). Ці втрати трохи більші серед дітей, чий батько не мав середньої освіти, тобто мав нижчий соціально-економічний статус. Також ті діти з Німеччини, чий батько брав участь у війні або загинув, мали більші освітні втрати, а саме 57 % від одного року навчання, і вони збільшувалися до 83 %, якщо дитина народилася у 1930–1939 рр. У довгостроковій перспективі через 40 років після війни втрати в доходах для німецької когорти 1930–1939 рр., які опосередковуються освітніми втратами через війну, становили 9,4–16,2 %, тоді як для австрійської когорти – 10,1 %. Втрати у ВВП на рівні 1980-х років становили для обох країн близько 0,8 % навіть через 40 років після війни (Ichino & Winter-Ebmer, 2004).

Як освітні втрати, так і втрати в доходах, були більші серед дітей із нижчим соціально-економічним статусом, що підтверджує тезу про те, що «війна наклала більше обмежень на малоосвічені, а отже, ймовірно, менш заможні сім'ї» (Ichino & Winter-Ebmer, 2004, р. 68). Вплив, виявлений у Німеччині та Австрії, не підтвердився у Швеції, Швейцарії та інших країнах, які не брали активної участі у війні або були нейтральними.

Дві інші праці, присвячені Другій світової війни, вказують на схожі ефекти. М. Акбулут-Юксель (Akbulut-Yuksel) на основі даних для німецького населення виявив у середньому освітні втрати на рівні 30 % від навчального року, вони збільшуються серед дітей, які мають батьків із нижчим рівнем освіти, та в регіонах із більшими руйнуваннями, а середні втрати в доходах серед чоловіків становлять 9 % (Akbulut-Yuksel, 2014). Зі свого боку І. Кестерніч (Kesternich) з колегами також виявили освітні втрати серед 11 європейських країн на рівні 30 % від навчального року та високу залежність величини освітніх втрат від соціально-економічного походження (Kesternich et al., 2014). Також дослідники з'ясували, що індивіди, які більше постраждали від війни, витрачали на третину навчального року більше часу для здійснення переходу на наступний рівень освіти, тоді як індивіди з низьким соціально-економічним становищем витрачали на половину навчального року більше часу, щоб здійснити освітній перехід (Kesternich et al., 2014).

Для детальнішого аналізу освітніх втрат під час громадянської війни на противагу міжнародній можна розглянути випадок 5-річної війни в Таджикистані (1992–1997 рр.), ґрунтовне дослідження ефектів якої провела О. Шемякіна (Shemyakina), асоційована професорка Школи економіки Технологічного інституту Джорджії. У результаті війни

освітні втрати серед дітей, які жили в регіонах, охоплених війною, становили 0,19–0,27 року навчання, тобто ця категорія дітей має менше закінчених років освіти. Окрім цього, діти частіше не завершували обов'язкову освіту (Shemyakina, 2011). Однак згодом до 2003 р. втрати тої вікової когорти дітей, які навчалися в школі, коли почалася війна, накопичилися до рівня 0,3 року навчання, тоді як освітні втрати дітей, які завершили шкільне навчання на момент початку війни, навпаки, скоротилися до 0,15 року (Shemyakina, 2011). Як наголошує О. Шемякіна, це вказує на те, що дітям загалом не вдалося «наздогнати», компенсувати освітні втрати в майбутньому, хоча дітям, які встигли закінчити школу, вдалося їх трохи скоротити. Окрім цього, виявлено значну гендерну диференціацію ефектів, а саме: дівчата, сім'ї яких постраждали від війни, набагато частіше за хлопців не вступали до школи, не завершували обов'язкову освіту та мали більші освітні втрати (нагадаємо, що йдеться про Таджикистан). Виявлені О. Шемякіною ефекти були більшими серед регіонів та сімей, які більше постраждали від війни, тобто мали значні руйнування матеріальних активів і/або пережили загибель батьків, а також концентрувалися серед бідніших домогосподарств.

Наведені вище результати досліджень підтверджують основні припущення щодо негативного впливу війни на освіту дітей, а саме: формування освітніх втрат та їхнє накопичення, нерівномірний розподіл з домінуванням серед дітей із неблагополучних прошарків суспільства, а також формування втрат у пожиттєвих доходах.

Одним із каналів впливу війни на нерівність в освіті є масове зовнішнє та внутрішнє переміщення людей, внаслідок якого в межах домогосподарства може суттєво змінюватися величина сімейних видатків на освіту та освітні здобутки дітей. Під час Боснійської війни 1991–1995 рр. близько 1,3–1,8 млн людей здійснили переміщення до інших країн чи регіонів (Eder, 2014). Дослідники виявили, що через 20 років після війни індивіди, які були змушені виїхати за кордон через війну, тобто біженці, мають на 13 % кращі освітні здобутки та вищі доходи, ніж індивіди, які не переміщувалися (Efendic et al., 2022). Дослідники пояснюють це більшою схильністю переміщених за кордон індивідів (переважно в європейські країни) інвестувати у вищу освіту, як наслідок – також збільшувалися пожиттєві доходи. Додатково було виявлено, що мешканці регіонів, які більше постраждали від війни, мають на 2,5 % менше доходів (Efendic et al., 2022). Це підтверджує попередню тезу про нерівномірний розподіл впливу війни на населення.

З іншого боку, результати дослідження К. Едера (Eder) щодо впливу переміщення на величину сімейних видатків на шкільну освіту вказують на більш негативні ефекти: батьки, які перемістилися з дітьми через війну, виділяють на 25–30 % менше видатків на шкільну освіту своїх дітей, ніж сім'ї, які не переміщувалися (Eder, 2014). Скорочення видатків збільшується, коли дитина переходить із початкової школи до середньої. Подібний ефект, за Едером, на третину пояснюється погіршенням матеріального становища сім'ї через війну та через вимушене переміщення: менші доходи домогосподарства, матеріальні активи сім'ї зазнали руйнувань тощо. Непрямий канал впливу війни, який стосується бідності, чітко описує механізм зменшення видатків на освіту через матеріальну скруту та зміну пріоритетів сім'ї, відчуття невизначеності, незахищеності тощо. Однак це тільки один із механізмів, який описує третину виявленого ефекту, і, як вказує Едер, потрібно емпірично виявляти інші механізми (Eder, 2014). Чинником, який міг би диференціювати результати цього дослідження, є аналітичне розмежування внутрішньо та зовнішньо переміщених індивідів, проте їх було об'єднано в одну категорію.

Одним із небагатьох досліджень динаміки рівня освітньої нерівності у воєнний та повоєнний періоди є праця К. Омоевої та колег (Omoeva et al., 2016). Вони використали й поєднали дані макро- та мікрорівня за період з 1946 по 2013 р. для 95 країн світу, проаналізувавши, як тривалість війни впливає на динаміку коефіцієнта Джині з освітньої нерівності. По-перше, дослідники виявили, що війна зменшує показник середніх років навчання у відібраних країнах на 1,5 % (Omoeva et al., 2016). По-друге, національний коефіцієнт Джині з освітньої нерівності зростає на 0,9 пункту зі 100, тобто збільшується на 2 % порівняно з середнім значенням коефіцієнта 45,4 для відібраних країн. У межах децильного коефіцієнта з освітньої нерівності для 10 % найбагатшого та 10 % найбіднішого населення в країнах показник збільшується на 1,3 пункту або на 5,4 % порівняно з середнім значенням 24 (Omoeva et al., 2016).

Відстежуючи часові тенденції щодо зменшення чи збільшення нерівності в освіті, дослідники виокремлювали етнічні та неетнічні війни.

Неетнічні війни мали невеликі та статистично незначущі ефекти на показники освітньої нерівності та середніх років навчання. Це можна пояснити невеликою часткою у вибірці війн, які не базувалися на етнічному конфлікті і яких після Другої світової війни було значно менше, ніж етнічних війн.

Етнічні війни мали ефекти, які зростали зі збільшенням тривалості війни (див. табл. 1). Найбільші ефекти були, якщо війна тривала понад 11 років. Ефекти на збільшення децильного коефіцієнта Джині з освітньої нерівності набагато більші за зміни показника національного коефіцієнта і починають збільшуватися, якщо війна триває понад 6 років. Це вказує на те, що війна значуще збільшує розриви, поглиблює нерівність в освіті між найбагатшими та найбіднішими прошарками суспільства.

Два з основних висновків Омоевої та колег, з огляду на динаміку освітньої нерівності в контексті війни, полягають у тому, що, по-перше, «війна посилює вже наявні рівні освітньої нерівності у суспільстві, а по-друге, хоча нерівність в освіті зменшується в повоєнні мирні роки, її рівень має тенденцію до виходу на плато або повільного зниження після війни і потенційно ніколи не досягає довоєнних значень, особливо після затяжної війни» (Omoeva et al., 2016, pp. 32–33).

З огляду на попередньо наведені ефекти та їхню стратифікованість, війна також посилює економічну нерівність у суспільстві, а саме збільшує коефіцієнт Джині за доходом на 1,6 пункту,

де найбільші ефекти формуються у разі довготривалої війни (2,23), а також у ранній післявоєнний період (2,77) (Bircan et al., 2010; див. табл. 2). Як вказують автори дослідження, економічна нерівність досягає максимуму в перші 5 післявоєнних років і має U-подібну форму зв'язку, за якого нерівність починає зменшуватися та досягати довоєнних показників тільки через 10 років після закінчення війни.

Ці емпіричні докази додатково підтверджують таке припущення: що довший період війни, то більші негативні ефекти на нерівність у суспільстві, а також те, що нерівність (освітня чи економічна) схильна зменшуватися в повоєнний період. Однак показники освітньої нерівності з меншою ймовірністю можуть повернутися до довоєнного рівня. Показники освітньої нерівності, які збільшилися через війну, є в'язкими, тобто не схильними різко зменшуватися, повертатися до довоєнного рівня після закінчення війни порівняно, наприклад, з економічною нерівністю.

У контексті ефектів та їхньої залежності від тривалості війни додатковим джерелом доказів є праця Б. Лая (Lai) та К. Тіна (Thyne), які детально дослідили зміни в державних видатках

Таблиця 1. Залежність показників освітньої нерівності та років навчання від тривалості війни на основі етнічного конфлікту

Тривалість етнічного конфлікту	Зміни в середньому значенні років навчання ($\bar{x} = 5,1$)	Зміни в національному коефіцієнті Джині з освітньої нерівності ($\bar{x} = 45,4$)	Зміни в децильному коефіцієнті Джині з освітньої нерівності ($\bar{x} = 24$)
1–5 років	+0,1 (2 %)	+1 (2,2 %)	0 (0 %)
6–10 років	0 (0 %)	+1 (2,2 %)	+2,3 (9,6 %)*
11–15 років	-0,11 (2,2 %)	+1,2 (2,6 %)*	+3,7 (15,4 %)*
>16 років	-0,95 (18,7 %)**	+2,2 (4,8 %)**	+5,3 (22 %)**
Загальні показники впливу війни	-0,07 (1,5 %)	+0,9 (2 %)*	+1,3 (5,5 %)**

Рівень статистичної значущості: * 0,1; ** 0,05.

Джерело: (Omoeva et al., 2016)

Таблиця 2. Показники економічної нерівності залежно від тривалості війни та післявоєнного періоду

		Зміни в коефіцієнті Джині
Тривалість війни	Менше ніж 5 років ($\bar{x} = 44,4$)	+1,15 (2,6 %)
	Понад 5 років ($\bar{x} = 48,9$)	+2,23 (4,5 %)*
Післявоєнний період	Ранній період: до 5 років ($\bar{x} = 47$)	+2,77 (5,9 %)**
	Пізній період: 5–10 років ($\bar{x} = 43,5$)	+1,53 (3,5 %)
Загальні показники	Настання війни ($\bar{x} = 46,9$)	+1,6 (3,4 %)*
	Післявоєнний період ($\bar{x} = 45,2$)	+2,1 (4,6 %)**

Рівень статистичної значущості: * 0,1; ** 0,05.

Джерело: (Bircan et al., 2010)

на освіту під час війни та їхню залежність від тривалості й інтенсивності бойових дій. Згідно з їхніми результатами, війна в країні призводить до зменшення державних видатків на освіту на 3,1–3,6 % протягом кожного року війни, причому в перший рік війни – на 11,3 %, тоді як на другому році – 1,4 % (Lai & Thyne, 2007). Побудовані моделі Лая та Тіна вказують на зменшення показників вступу до закладів освіти через війну на 1,6 % для початкової освіти; 1,9 % – середньої освіти; 3,2 % – вищої освіти. У разі зростання інтенсивності війни, а саме збільшення на 1000 загиблих людей за один рік війни, державні видатки на освіту зменшувалися на 2–2,7 %, а показники вступу зменшувалися на 1,4 % для початкової освіти, на 1,4–2 % – для середньої освіти та на 2,7–3,4 % – для вищої освіти (Lai & Thyne, 2007).

Ці результати вказують на те, що, по-перше, зі збільшенням тривалості війни поступово зменшуються державні видатки на освіту; по-друге, що інтенсивніша, кровопролитніша, з більшими руйнуваннями війна, то менші видатки та менші показники вступу до закладів освіти. Однак, як констатують дослідники, видатки на освіту зменшуються не через збільшення видатків на армію (модель «зброя або масло» не підтвердилася), а через зменшення спроможності інституту освіти та загалом держави виконувати свої функції в наданні соціальних послуг, як-от освіта, через руйнівний характер війни (Lai & Thyne, 2007).

Висновки

Очевидно, у вітчизняній соціології відкривається нова, на жаль, тяжка і трагічна дослідницька сторінка – детальне вивчення різноманітних за суттю, проявом, інтенсивністю та тривалістю впливів ще далекої від завершення російсько-української війни на всі сфери життя українського суспільства, його соціальну структуру, інституційні трансформації, економічні спроможності, політичну організацію, а також повсякденне життя громадян. Складовою частиною як інституційного устрою суспільства, так і повсякденного життя громадян є галузь освіти з притаманною їй та постійно відтворюваною освітньою нерівністю. Широкомасштабна війна за своїм потенціалом здатна швидко та на довгий період порушити соціальний порядок і змінити усталені форми соціальної нерівності в суспільстві, зокрема в освіті, нерівномірно розподіляючи стратифіковані негативні ефекти. У сучасній соціології, концептуалізуючи процес поглиблення нерівності в освіті через війну,

використовують підхід визначення та типізації каналів впливу війни, розглядаючи прямі та непрямі канали. За досвідом міжнародних і громадянських війн після завершення Другої світової війни дослідники виділяють сім основних прямих і непрямих каналів впливу війни на освітню нерівність. П'ять основних прямих каналів охоплюють процеси переважно макрорівня, зокрема руйнування освітньої інфраструктури; брак педагогів через переміщення, рекрутинг в армію чи загибель; зменшення державних видатків на освіту; переміщення великої кількості людей; перерозподіл влади та багатства в суспільстві. Два непрямі канали (зростання бідності, переоцінка та зміна пріоритетів щодо освіти в сім'ї; погіршення фізичного та психічного здоров'я дітей, недоїдання, переживання стресу, травми, відчуття незахищеності) радше апелюють до мікропроцесів, спровокованих негативними впливами війни. Канали впливу взаємно посилюють один одного, мають різний рівень значущості залежно від контексту війни, підривають спроможність інститутів освіти та держави надавати освітні послуги та зменшують попит на освіту в окремих домогосподарствах.

Через канали впливу формуються коротко- та довгострокові ефекти на освітні здобутки дітей, які набувають форми стратифікованих освітніх втрат, зменшення сімейних видатків на освіту, а також втрат у майбутніх позитивних доходах дітей тощо. Що довша та інтенсивніша війна, то розмір ефектів стає поступово більшим. У повоєнний період показники освітньої нерівності з невеликою ймовірністю можуть повернутися до довоєнного рівня, особливо якщо війна довготривала.

Повномасштабній війні в Україні потенційно властиві всі канали впливу на освітню нерівність, а непрямі канали потребують окремого емпіричного підтвердження в українському контексті. Оскільки війна може суттєво змінити соціальну структуру суспільства та становище різних соціальних прошарків, негативні ефекти війни нерівномірно розподіляються серед населення, зазвичай накопичуються серед нижчих прошарків суспільства, поглиблюючи освітню нерівність.

Очікується, що для України буде характерна стратифікація освітніх втрат, сконцентрованих серед дітей менш привілейованих соціальних прошарків, а показники моделей залежності освітніх здобутків від соціально-економічних чинників збільшаться, що вказуватиме на поглиблення освітньої нерівності. Окрім цього, одним із припущень є наявність статистично значущого негативного впливу регіональних змінних війни на освітні здобутки. Ми ще далекі від

накопичення емпіричних даних, достатніх для емпіричної перевірки достовірності виокремлених попередніми дослідниками каналів і наслідків впливу війни на освітню нерівність. Проте, маючи в розпорядженні дані PISA за 2018 та 2022 роки, ми вже можемо перевірити, чи змінилася і як саме глибина нерівності освітніх здобутків серед 15-літніх школярів в Україні після початку війни, чому й буде присвячено наступну статтю авторів.

Насамкінець зазначимо, що, окрім дослідження впливу війни на освітню нерівність, перспективним напрямом є вивчення того, чи видозмінює війна і як саме форми класової та освітньої мобільності в суспільстві в післявоєнний період

як щодо абсолютних шансів здійснити мобільність, так і щодо відносних шансів. Ця галузь досліджень може бути релевантною для українського контексту з такими його характеристиками, як широкомасштабність, довготривалість, інтенсивність війни з Росією та її потенціал згодом суттєво змінити соціальну структуру та систему стратифікації українського суспільства. Прикладом може слугувати робота І. Маас (Maas) та Р. Сеттерстена (Settersten), які дослідили зразки мобільності серед німецьких ветеранів Другої світової війни (Maas & Settersten, 1999). Сподіваємося, що відповідні емпіричні дані в майбутньому стануть доступними й вітчизняним дослідникам.

Список використаної літератури

- Бичко, Г., Терещенко, В., Горох, В., Мазорчук, М., Лісова, Т., Вакуленко, Т. (2022). *Звіт про результати другого циклу ЗЗМЯПО 2021 р.: Частина I. Що знають і вміють випускники початкової школи та як змінилася ситуація за три роки*. Український центр оцінювання якості освіти. <https://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2022/08/Velykyj-zvit-SNastyna-I.pdf>
- Бурдье, П., & Пассрон, Ж.-К. (2007). *Воспроизводство: элементы теории системы образования*. Просвещение. <http://bourdieu.name/content/burde-passron-zhan-klod-vosproizvodstvoj-elementy-teorii-sistemy-obra-zovaniya>
- Слово і діло. (2024, 31 травня). Майже 30% населення України живе за межею бідності – Світовий банк. <https://www.slovoidilo.ua/2024/05/31/novyna/ekonomika/majzhe-30-naselennya-ukrayiny-zhyve-mezheyu-bidnosti-svitovyj-bank>
- Національний звіт за результатами міжнародного дослідження якості освіти PISA-2018. (2019). (М. Мазорчук (осн. автор), Т. Вакуленко, В. Терещенко, Г. Бичко, К. Шумова, С. Раков, В. Горох та ін.). Український центр оцінювання якості освіти. https://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2019/12/PISA_2018_Report_UKR.pdf
- Національний звіт за результатами міжнародного дослідження якості освіти PISA-2022. (2023). (Г. Бичко (осн. автор), Т. Вакуленко, Т. Лісова, М. Мазорчук, В. Терещенко, С. Раков, В. Горох та ін.; В. Терещенко та І. Клименко, ред.). Український центр оцінювання якості освіти. https://osvita.ua/doc/files/news/907/90711/PISA-2022_Nacionalnij_zvit_povnij.pdf
- Оксамитна, С. (2011). *Міжгенераційна класова та освітня мобільність*. НаУКМА.
- Оксамитна, С. (2014). Експансія вищої освіти та нерівність освітніх можливостей. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*, 4(25), 6–13. https://sociology.knu.ua/sites/default/files/newsfiles/akt_prob25.pdf
- Оксамитна, С. (2015). Тип школи та місце проживання як чинники диференціації результатів зовнішнього незалежного оцінювання. *Грані*, 5(121), 46–52. <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/202/188>
- Оксамитна, С., & Хоменко, Л. (2017). Освітня нерівність в українському суспільстві: соціальні детермінанти освітніх переходів. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*, 196, 13–18. <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/17b40bad-8bd7-480f-9c1e-c21e49dcca5e>
- Опендабот. (2024, 5 серпня). Смертність в Україні утрічі перевищує народжуваність у 2024 році. <https://opendatabot.ua/analytics/birth-death-2024-6>
- Павленко, В., & Дроздова, Є. (2024). Через війну понад 25% українських дітей позбавлені повноцінної шкільної освіти. <https://texty.org.ua/projects/112433/cherез-vijnu-ponad-25-ukrayinskyh-ditej-pozbavleni-povnocinnoyi-shkilnoyi-osvity/>
- Самохін, І., & Когут, І. (2017). Соціально-економічні фактори у нерівності результатів навчання у середній школі. <https://cedos.org.ua/researches/sotsialno-ekonomichni-factory-unerivnosti-rezultativ-navchannia-u-serednii-shkoli/>
- Akbulut-Yuksel, M. (2014). Children of war: the long-run effects of large-scale physical destruction and warfare on children. *Journal of Human Resources*, 49(3), 634–662. <https://doi.org/10.1353/jhr.2014.0021>
- Angrist, N., De Barros, A., Bhula, R., Chakera, S., Cumiskey, C., DeStefano, J., Floretta, J., Kaffenberger, M., Piper, B., & Stern, J. (2021). Building back better to avert a learning catastrophe: Estimating learning loss from COVID-19 school shutdowns in Africa and facilitating short-term and long-term learning recovery. *International Journal of Educational Development*, 84, 102397. <https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2021.102397>
- Bircan, C., Brück, T., & Vothknecht, M. (2010). Violent conflict and inequality. *DIW Berlin Discussion Paper*, 1013. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1639826>
- Bourdieu, P. (1986). The Forms of Capital. In J. Richardson (Ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (pp. 241–258). <http://www.socialcapitalgateway.org/content/paper/bourdieu-p-1986-formscapital-richardson-j-handbook-theory-and-research-sociology-educ>
- Collier, P., & Hoeffler, A. (2004). Greed and grievance in civil war. *Oxford Economic Papers*, 56(4), 563–595. <http://www.jstor.org/stable/3488799>
- De Groot, A. D. (1948). The effects of war upon the intelligence of youth. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 43(3), 311–317. <https://doi.org/10.1037/h0059609>
- De Groot, A. D. (1951). War and the intelligence of youth. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 46(4), 596–597. <https://doi.org/10.1037/h0057014>
- Eder, C. (2014). Displacement and education of the next generation: evidence from Bosnia and Herzegovina. *IZA Journal of Labor & Development*, 3(12). <https://doi.org/10.1186/2193-9020-3-12>
- Efendic, A., Kovač, D., & Shapiro, J. N. (2022). Exposure to conflict, migrations and long-run education and income inequality: evidence from Bosnia and Herzegovina. *Leibniz-Institut für Wirtschaftsforschung Halle (IWH), Halle (Saale), IWH Discussion Papers*, 11/2022. <https://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:gbv:3:2-869153>
- Engzell, P., Frey, A., & Verhagen, M. (2021). Learning inequality during the Covid-19 pandemic. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 118(17). <https://doi.org/10.1073/pnas.2022376118>

- Fearon, J. D., & Laitin, D. D. (2003). Ethnicity, insurgency, and civil war. *The American Political Science Review*, 97(1), 75–90. <http://www.jstor.org/stable/3118222>
- Hevia, F. J., Vergara-Lope, S., Velásquez-Durán, A., & Calderón, D. (2021). Estimation of the fundamental learning loss and learning poverty related to Covid-19 pandemic in Mexico. *International Journal of Educational Development*, 102515. <https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2021.102515>
- Ichino, A., & Winter-Ebmer, R. (2004). The long-run educational cost of World War II. *Journal of Labor Economics*, 22(1), 57–87. <https://doi.org/10.1086/380403>
- Justino, P. (2012). War and poverty. *IDS Working Papers*, 2012(391), 1–29. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/j.2040-0209.2012.00391.x>
- Justino, P. (2016). Supply and demand restrictions to education in conflict-affected countries: New research and future agendas. *International Journal of Educational Development*, 47, 76–85. <https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2016.01.002>
- Kesternich, I., Siflinger, B., Smith, J. P., & Winter, J. K. (2014). The effects of World War II on economic and health outcomes across Europe. *The Review of Economics and Statistics*, 96(1), 103–118. https://doi.org/10.1162/REST_a_00353
- Lai, B., & Thyne, C. (2007). The effect of civil war on education, 1980–97. *Journal of Peace Research*, 44(3), 277–292. <https://doi.org/10.1177/0022343307076631>
- Maas, I., & Settersten, R. A. (1999). Military service during wartime: effects on men's occupational trajectories and later economic well-being. *European Sociological Review*, 15(2), 213–232. <http://www.jstor.org/stable/522501>
- Moscovitz, L., & Evans, D. K. (2022). Learning loss and student dropouts during the Covid-19 pandemic: a review of the evidence two years after schools shut down. *CGD Working Paper 609*. Washington, D. C.: Center for Global Development. <https://www.cgdev.org/publication/learning-loss-and-student-dropouts-during-covid-19-pandemic-review-evidence-two-years>
- Oksamytna, S. (2020). Education in Transition: Structure, Expansion and Inequality. In A. Veira-Ramos, T. Liubyva, & E. Golovakha (Eds.), *Ukraine in Transformation. From Soviet Republic to European Society* (pp. 91–122). Palgrave Macmillan.
- Omoeva, C., & Buckner, E. (2015). Does horizontal education inequality lead to violent conflict? A global analysis. *Education Policy and Data Center, UNICEF*. <http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.15540.14727>
- Omoeva, C., Hatch, R., & Moussa, W. (2016). The effects of armed conflict on educational attainment and inequality. *Education Policy and Data Center*. <https://www.semanticscholar.org/paper/The-Effects-of-Armed-Conflict-on-Educational-and-Omoeva-Hatch/d5f8946fd9aa5b6ce58c907047d6a8611b0b231d>
- Østby, G. (2008). Polarization, horizontal inequalities and violent civil conflict. *Journal of Peace Research*, 45(2), 143–162. <http://www.jstor.org/stable/27640647>
- Shemyakina, O. (2011). The effect of armed conflict on accumulation of schooling: results from Tajikistan. *Journal of Development Economics*, 95, 186–200. <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2010.05.002>
- UNESCO Institute for Statistics. (2011). *The quantitative impact of conflict on education*. Montreal, Quebec: UNESCO Institute for Statistics. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000214576.locale=en>
- United Nations. (2023). Ukraine: rapid damage and needs assessment. <https://ukraine.un.org/en/224376-ukraine-rapid-damage-and-needs-assessment>

References

- Akbulut-Yuksel, M. (2014). Children of war: the long-run effects of large-scale physical destruction and warfare on children. *Journal of Human Resources*, 49(3), 634–662. <https://doi.org/10.1353/jhr.2014.0021>
- Angrist, N., De Barros, A., Bhula, R., Chakera, S., Cumiskey, C., DeStefano, J., Floretta, J., Kaffenberger, M., Piper, B., & Stern, J. (2021). Building back better to avert a learning catastrophe: Estimating learning loss from COVID-19 school shutdowns in Africa and facilitating short-term and long-term learning recovery. *International Journal of Educational Development*, 84, 102397. <https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2021.102397>
- Bircan, C., Brück, T., & Vothknecht, M. (2010). Violent conflict and inequality. *DIW Berlin Discussion Paper*, 1013. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1639826>
- Bourdieu, P. (1986). The Forms of Capital. In J. Richardson (Ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (pp. 241–258). <http://www.socialcapitalgateway.org/content/paper/bourdieu-p-1986-formscapital-richardson-j-handbook-theory-and-research-sociology-educ>
- Bourdieu, P., & Passeron, J.-C. (2007). *Reproduction: Elements for a Theory of the Educational System*. Prosveshchenye. [http://bourdieu.name/content/burde-passron-zhan-klodvosproizvodstvoj-elementy-teorii-sistemy-obra-zovanija\[in-Russian\]](http://bourdieu.name/content/burde-passron-zhan-klodvosproizvodstvoj-elementy-teorii-sistemy-obra-zovanija[in-Russian])
- Bychko, H., Tereshchenko, V., Horokh, V., Mazorchuk, M., Lisova, T., & Vakulenko, T. (2022). *Zvit pro rezultaty druhoho tsykladu ZZMIaPO 2021 r.: Chastyna I. Shcho znaiut i vmiiut vypusknkyk pochatkovoi shkoly ta yak zminylyasiu sytuatsiia za try roky*. Ukrainian Center for Educational Quality Assessment. [https://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2022/08/Velykyj-zvit-CHastyna-I.pdf\[in-Ukrainian\]](https://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2022/08/Velykyj-zvit-CHastyna-I.pdf[in-Ukrainian])
- Collier, P., & Hoeffler, A. (2004). Greed and grievance in civil war. *Oxford Economic Papers*, 56(4), 563–595. <http://www.jstor.org/stable/3488799>
- De Groot, A. D. (1948). The effects of war upon the intelligence of youth. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 43(3), 311–317. <https://doi.org/10.1037/h0059609>
- De Groot, A. D. (1951). War and the intelligence of youth. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 46(4), 596–597. <https://doi.org/10.1037/h0057014>
- Eder, C. (2014). Displacement and education of the next generation: evidence from Bosnia and Herzegovina. *IZA Journal of Labor & Development*, 3(12). <https://doi.org/10.1186/2193-9020-3-12>
- Efendic, A., Kovač, D., & Shapiro, J. N. (2022). Exposure to conflict, migrations and long-run education and income inequality: evidence from Bosnia and Herzegovina. *Leibniz-Institut für Wirtschaftsforschung Halle (IWH), Halle (Saale), IWH Discussion Papers*, 11/2022. <https://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:gbv:3:2-869153>
- Engzell, P., Frey, A., & Verhagen, M. (2021). Learning inequality during the Covid-19 pandemic. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 118(17). <https://doi.org/10.1073/pnas.2023761118>
- Fearon, J. D., & Laitin, D. D. (2003). Ethnicity, insurgency, and civil war. *The American Political Science Review*, 97(1), 75–90. <http://www.jstor.org/stable/3118222>
- Hevia, F. J., Vergara-Lope, S., Velásquez-Durán, A., & Calderón, D. (2021). Estimation of the fundamental learning loss and learning poverty related to Covid-19 pandemic in Mexico. *International Journal of Educational Development*, 102515. <https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2021.102515>
- Ichino, A., & Winter-Ebmer, R. (2004). The long-run educational cost of World War II. *Journal of Labor Economics*, 22(1), 57–87. <https://doi.org/10.1086/380403>
- Justino, P. (2012). War and poverty. *IDS Working Papers*, 2012(391), 1–29. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/j.2040-0209.2012.00391.x>

- Justino, P. (2016). Supply and demand restrictions to education in conflict-affected countries: New research and future agendas. *International Journal of Educational Development*, 47, 76–85. <https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2016.01.002>
- Kesternich, I., Siflinger, B., Smith, J. P., & Winter, J. K. (2014). The effects of World War II on economic and health outcomes across Europe. *The Review of Economics and Statistics*, 96(1), 103–118. https://doi.org/10.1162/REST_a_00353
- Lai, B., & Thyne, C. (2007). The effect of civil war on education, 1980-97. *Journal of Peace Research*, 44(3), 277–292. <https://doi.org/10.1177/0022343307076631>
- Maas, I., & Settersten, R. A. (1999). Military service during wartime: effects on men's occupational trajectories and later economic well-being. *European Sociological Review*, 15(2), 213–232. <http://www.jstor.org/stable/522501>
- Moscoviz, L., & Evans, D. K. (2022). Learning loss and student dropouts during the Covid-19 pandemic: a review of the evidence two years after schools shut down. *CGD Working Paper 609*. Washington, D. C.: Center for Global Development. <https://www.cgdev.org/publication/learning-loss-and-student-dropouts-during-covid-19-pandemic-review-evidence-two-years>
- Natsionalnyi zvit za rezultatamy mizhnarodnoho doslidzhennia yakosti osvity PISA-2018. (2019). (M. Mazorchuk, T. Vakulenko, V. Tereshchenko, H. Bychko, K. Shumova, S. Rakov, V. Horokh et al.). Ukrainian Center for Educational Quality Assessment. https://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2019/12/PISA_2018_Report_UKR.pdf [in Ukrainian].
- Natsionalnyi zvit za rezultatamy mizhnarodnoho doslidzhennia yakosti osvity PISA-2022. (2023). (H. Bychko, T. Vakulenko, T. Lisova, M. Mazorchuk, V. Tereshchenko, S. Rakov, V. Horokh et al.; V. Tereshchenko & I. Klymenko, Eds.). Ukrainian Center for Educational Quality Assessment. https://osvita.ua/doc/files/news/907/90711/PISA-2022_Nacionalnij_zvit_povnij.pdf [in Ukrainian].
- Oksamytna, S. (2011). *Mizhgeneratsiina klasova ta osvitnia mobilnist* [Intergenerational class and educational mobility]. NaUKMA [in Ukrainian].
- Oksamytna, S. (2014). Ekspansii vyshchoi osvity ta nerivnist osvitnikh mozhyvosti. *Actual Problems of Sociology, Psychology, Pedagogy*, 4(25), 6–13. https://sociology.knu.ua/sites/default/files/newsfiles/akt_prob25.pdf [in Ukrainian].
- Oksamytna, S. (2015). School type and residence as factors of differentiation the external independent evaluation results. *Grani*, 5(121), 46–52. <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/202/188> [in Ukrainian].
- Oksamytna, S. (2020). Education in Transition: Structure, Expansion and Inequality. In A. Veira-Ramos, T. Liubyva, & E. Golovakha (Eds.), *Ukraine in Transformation. From Soviet Republic to European Society* (pp. 91–122). Palgrave Macmillan.
- Oksamytna, S., & Khomenko, L. (2017). Educational inequality in Ukrainian society: social determinants of educational transitions. *NaUKMA Research Papers. Sociology*, 196, 13–18. <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/17b40bad-8bd7-480f-9c1e-c21e49dcca5e> [in Ukrainian].
- Omoeva, C., & Buckner, E. (2015). Does horizontal education inequality lead to violent conflict? A global analysis. *Education Policy and Data Center, UNICEF*. <http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.15540.14727>
- Omoeva, C., Hatch, R., & Moussa, W. (2016). The effects of armed conflict on educational attainment and inequality. *Education Policy and Data Center*. <https://www.semanticscholar.org/paper/The-Effects-of-Armed-Conflict-on-Educational-and-Omoeva-Hatch/d5f8946fd9aa5b6ce58c907047d6a8611b0b231d>
- Opendabot. (2024, August 5). Smertnist v Ukraini utrychi perevyshchuie narodzhuvanist u 2024 rotsi. <https://opendatabot.ua/analytics/birth-death-2024-6> [in Ukrainian].
- Østby, G. (2008). Polarization, horizontal inequalities and violent civil conflict. *Journal of Peace Research*, 45(2), 143–162. <http://www.jstor.org/stable/27640647>
- Pavlenko, V., & Drozdova, Ye. (2024). Cherez viinu ponad 25% ukraïnskykh ditei pozbavleni povnotsinnoi shkilnoi osvity. <https://texty.org.ua/projects/112433/cherez-vijnu-ponad-25-ukraïnskykh-ditej-pozbavleni-povnocinnoyi-shkilnoyi-osvity/> [in Ukrainian].
- Samokhin, I., & Kohut, I. (2017). Sotsialno-ekonomichni faktory u nerivnosti rezultativ navchannia u serednii shkoli. <https://cedos.org.ua/researches/sotsialno-ekonomichni-faktory-u-nerivnosti-rezultativ-navchannia-u-serednii-shkoli/> [in Ukrainian].
- Shemyakina, O. (2011). The effect of armed conflict on accumulation of schooling: results from Tajikistan. *Journal of Development Economics*, 95, 186–200. <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2010.05.002>
- Slovo i dilo. (2024, May 31). Maizhe 30% naseleennia Ukrainy zhyve za mezheiu bidnosti – Svitovyi bank. <https://www.slovoidilo.ua/2024/05/31/novyna/ekonomika/majzhe-30-naseleennya-ukrayiny-zhyve-mezheiu-bidnosti-svitovyy-bank> [in Ukrainian].
- UNESCO Institute for Statistics. (2011). *The quantitative impact of conflict on education*. Montreal, Quebec: UNESCO Institute for Statistics. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000214576.locale=en>
- United Nations. (2023). Ukraine: rapid damage and needs assessment. <https://ukraine.un.org/en/224376-ukraine-rapid-damage-and-needs-assessment>

Artem Zakotiuk, Svitlana Oksamytna

MAIN CHANNELS AND CONSEQUENCES OF THE INFLUENCE OF WAR ON EDUCATIONAL INEQUALITY IN SOCIETY

Abstract

A new, difficult and tragic research page is opening in domestic sociology – a detailed study of the effects of the Russian-Ukrainian war on all spheres of life of Ukrainian society, its social structure, institutional transformations, economic capabilities, political organization, as well as the daily life of citizens. An integral component of both the institutional structure of society and the everyday life of citizens is the sphere of education with its inherent and constantly reproduced educational inequality. A large-scale war has the potential to quickly and for a long period of time disrupt social order and change established patterns of social inequality in society, particularly in education, unevenly distributing stratified negative effects. With the beginning of large-scale hostilities, the educational infrastructure of Ukraine has suffered almost the greatest destruction since the Second World War. Schools and preschool education institutions have suffered the greatest damage and destruction. A large number of families with their children have been forced to move internally or externally, thus temporarily interrupting the opportunities for children's education. The article summarizes the results of research in various countries that have experienced short or long-term periods of international or civil wars, which made it possible to identify the main channels of the war's impact on educational inequality and the corresponding short- and long-term effects of the war. Seven main direct and indirect channels of the war's impact on educational inequality have been identified, including the destruction of educational infrastructure; lack of teachers due to internal and external displacement, recruitment into the army or death; reduction of state expenditures on education; movement of a large number of adults and children; redistribution of power and wealth in society; the growth of poverty, the reassessment and change of priorities regarding education within the family; deterioration of children's physical and mental health, malnutrition, stress, trauma, feeling of insecurity. Short- and long-term effects on the educational achievements of children are formed through channels of influence, which take the form of stratified educational losses, a decrease in family expenditures on education, as well as losses in the future lifetime income of individuals.

Keywords: social inequality, educational inequality, educational losses, war, channels of influence, effects of war, gender differentiation of effects.

Матеріал надійшов 08.08.2024

Закотюк Артем – магістр соціології, Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Zakotiuk Artem – MA in Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy
artem.zakotiuk@ukma.edu.ua

Оксамитна Світлана – докторка соціологічних наук, професорка кафедри соціології
Національного університету «Києво-Могилянська академія»
Oksamytna Svitlana – Doctor of Sciences in Sociology, Professor at the Department of Sociology,
National University of Kyiv-Mohyla Academy
<https://orcid.org/0000-0002-2403-6337>
oksamyt@ukma.edu.ua

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

DOI: 10.18523/2617-9067.2024.7.84-96

УДК 159.947.5:355.58:37.091.212(477-25)

Ірина Стратієнко, Анна Прохорова

МОТИВИ СТУДЕНТСТВА КИЇВСЬКИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ДО СЛУЖБИ В СИЛАХ ОБОРОНИ ПІСЛЯ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РОСІЇ В УКРАЇНУ

У статті студентство визначено як особливу категорію добровольців, що вступили на військову службу попри законодавчу захищеність від мобілізації на період навчання. Опрацьовано теоретичні засади мотивації в міждисциплінарному дискурсі та практичний досвід заохочення людей до служби на прикладі різних країн. Емпіричним матеріалом дослідження є напівструктуровані глибинні інтерв'ю. За результатами дослідження виявлено спектр мотивів вступу на військову службу серед студентства київських закладів вищої освіти (ЗВО), визначено роль їхнього бекграунду у формуванні цих мотивів та сформовано рекомендації щодо залучення студентства у військо. Зафіксовано превалювання соціальних і морально-психологічних мотивів у прийнятті рішення про вступ до сил оборони; ідентифіковано чинники сім'ї, освіти та активізму у формуванні мотивації до служби; окреслено бар'єри на шляху до війська.

Ключові слова: мотивація, студентство, ЗВО, мобілізація молоді, повномасштабне вторгнення, військова служба, сили оборони, ЗСУ.

Упродовж перших місяців після повномасштабного вторгнення росії в Україну зберігався значний відсоток добровольців до українського війська (АрміяInform, 2022, 8 квітня). Однак змінні умови довготривалої війни можуть створювати більш або менш гостру потребу в мобілізації нових людей до сил оборони (АрміяInform, 2024, 29 березня). Тому варто розглядати та вивчати сприйняття війська під час активних бойових дій, а також імовірний варіант та форму залучення до військової служби різних категорій населення, що є потенційним мобілізаційним ресурсом України. Студентство є однією з таких соціальних категорій.

Відповідно до ст. 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» (1993), студенти не підлягають призову на військову службу під час будь-якої з форм мобілізації. Отже, служба у війську постає як цілеспрямоване та добровільне рішення молодих людей, яке, втім, раніше не потрапляло у фокус емпіричних досліджень.

Військова служба в Україні під час війни передбачає, що військовозобов'язані, зокрема добровольці, можуть бути залучені як до бойових дій, так і до служби в тилу (Генеральний штаб ЗСУ, 2024, 12 квітня). Служба у війську змінює життя людей, і, хоча їхні особисті бажання щодо характеру служби можуть варіюватися, вони не мають контролю над тим, де саме проходитиме їхня служба. З огляду на це **мета дослідження** полягає у з'ясуванні мотивів до служби в силах оборони серед студентства київських ЗВО, незважаючи на специфіку умов їхньої служби.

Це дослідження може стати важливим внеском у розуміння того, як молодь ставиться до інституції армії, військової служби та національної безпеки в умовах загрози, а також які чинники є визначальними у прийнятті рішення про мобілізацію. Результати дослідження можуть бути корисними для розвитку сил безпеки й оборони України, вдосконалення системи призову та стратегій рекрутингу, військових реформ і громадянського виховання молоді.

Поняття мотивації в соціально-гуманітарних науках

Чимало дослідників розпочинали тлумачення мотиву з боку моністичного підходу: мотив як мета, потреба, намір, спонукання, задоволеність, особистісна диспозиція тощо. Зазнавши критики через неповноту розкриття та спрощене розуміння природи мотиву, науковці дійшли висновку, що згадані вище психологічні феномени є лише окремими сутнісними компонентами мотиву і не здатні повністю замінити його (Парфілова та ін., 2021, с. 29–30). Подібний висновок справедливий також у зіставленні концептів мотиву та мотивації: мотивація – це сукупність мотивів з урахуванням впливу ситуативних чинників, характерних для конкретної ситуації (Занюк, 1997), тоді як мотив є лише частиною мотивації.

Відповідно до засад економічної теорії, Ф. Тейлор розглядав гроші та їхній зв'язок із результативністю праці як головні чинники мотивації. Натомість Е. Мейо, індустріальний соціолог, підважив значущість економічного стимулювання праці на протигагу соціальному: оскільки людина є істотою соціальною, виробниче підприємство є сферою задоволення не тільки економічних, а й соціальних потреб (Резнікова, 2011, с. 133–134).

Психологи О. Маслоу, К. Альдефер, Д. Макклелланд доповнили поняття мотивації з позиції ієрархії людських потреб. Згідно з їхніми теоріями, початковою мотивацією є фізіологічні потреби (їжа, вода, сон, тепло, секс тощо), проте після їх задоволення їхня мотивуюча дія припиняється. Так індивід зможе перейти на рівні потреб у зв'язку, зростанні, досягненнях і владі, але без можливостей для їхнього задоволення в нього загостряться первинні потреби (Резнікова, 2011, с. 134). Проте проблемним місцем цих теорій залишається поділ потреб на «вищі» та «нижчі», оскільки на практиці доволі складно визначити та ієрархізувати потреби (особливо зважаючи на суб'єктивність їхньої оцінки кожною окремою людиною).

Окрім питання, «що» мотивує, слід розглянути питання, «як» виникає мотивація, за допомогою процесуальних або внутрішніх теорій. За В. Врумом, мотивація виникає, якщо індивід має достатньо високі очікування, інструментальність і валентність (привабливість) винагороди, отриманої за виконання певної роботи (Резнікова, 2011, с. 135). Взавши за основу теорію справедливості С. Адамса, Л. Портер та Е. Лоулера дійшли висновку, що мотивація формується з сукупності потреб, очікувань і справедливості винагороди

(Резнікова, 2011, с. 135). Індивіди оцінюють свій «успіх» у співвідношенні до «успіху» інших. Висока результативність праці сприяє відчуттю задоволеності та підвищенню мотивації, а низька результативність – відчуттю несправедливості та зниженню мотивації.

Отже, мотивація – це продукт мережі динамічних взаємодій між акторами (Климчук, 2015, с. 6–7), що зумовлюється їхніми особистісними якостями, потребами, психоемоційними станами, намірами до дій і самими діями з урахуванням зовнішніх чинників, а тому може вважатися об'єктом розгляду соціології. У контексті цього дослідження мотивація до участі в бойових діях постає міждисциплінарним явищем на перетині соціальної психології та військової соціології.

Дослідження мотивації до військової служби та участі в бойових діях на прикладі різних країн

Більшість країн Європи наприкінці 1990-х років перейшли на контрактну службу (All-Volunteer Force (AVF)), проте країни північного сходу Європи залишили строкову службу (Норвегія, Фінляндія, Данія, Естонія) або відновили її після анексії українських територій 2014 року (Литва, Швеція). Наявність зовнішньої загрози, з одного боку, та зростаючі цінності індивідуалізму, з іншого, спричинили осучаснення системи призову.

Норвегія та Швеція впровадили поетапну процедуру відбору строковиків: за результатами онлайн-анкети відбирають близько 30 % для проходження психофізичної оцінки, а з них тільки 30 % призивають на базову військову підготовку (Svensén & Jonsson, 2021, як цит. у Jonsson et al., 2024). Ці країни також запровадили гендерно-нейтральний призов, завдяки чому вирішили проблему з нестачею кадрів і отримали найбільшу частку жінок у війську серед решти європейських країн – 25 % у Норвегії і 20 % у Швеції (Österberg et al., 2020; Jonsson et al., 2024). В Естонії та Латвії чоловікам дали можливість добровільно піти на службу до того, як їх офіційно призвуть, що дає їм перевагу у виборі місця та часу служби.

Ці приклади свідчать про зміну традиційного уявлення про військову справу, оскільки парадоксальна «добровільна служба з обов'язку» (Jonsson et al., 2024, р. 24) ілюструє здатність до гнучкості навіть такої консервативної інституції, як армія.

Особливо близьким до українського контексту є Ізраїль, у якому молодь зростає у стані перманентного єврейсько-палестинського конфлікту. За результатами дослідження Ярона

Гірша (Girsh, 2019), учні середніх шкіл Ізраїлю сприймають майбутню службу як частину свого майбутнього «Я», що допоможе їм у процесі до-рослішання та виходу на ринок праці, забезпечивши підтримкою, визначеністю та безпекою на цьому шляху. Обов'язкова служба після закінчення середньої школи для всіх учнів і учениць не вириває молодь з їхнього оточення, а доповнює та розвиває його завдяки соціальним зв'язкам в армії. Залежно від рівня соціально-економічного статусу підлітки можуть сприймати військову службу як сходинку до професійної кар'єри після звільнення або можливість стабільного працевлаштування в ЦАХАЛ. Таким чином строкова військова служба знаходить місце для кожної молодої людини.

В Україні діє система строкової служби для громадян чоловічої статі (Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу», 1992, ст. 15), що формує актуальність у вивченні ставлення молоді до армії та їхнє сприйняття себе як мобілізаційного ресурсу та потенційних членів цієї структури. Аналіз медіаіміджу ЗСУ для популяризації військової служби серед молоді виявив, що найбільшу вагу для формування патріотичних почуттів має висвітлення здобутків ЗСУ в зоні ООС, технічного устаткування війська та впровадження інноваційних технологій, матеріальної винагороди та пільг, однак цього недостатньо для формування мотивації (Єнін & Стефанович, 2021).

За даними World Values Survey (WVS) 2020 року, 69 % населення України готові захищати країну в разі війни. У половині областей 80 % молодих людей віком 16–29 років готові прийняти таке рішення (WVS, 2020, як цит. у Єнін & Стефанович, 2021). Але шлях до реалізації (добровільно підписати контракт про службу чи піти у разі отримання повістки про мобілізацію) залишається відкритим питанням, як і фактична, а не потенційна, реалізація під час повномасштабної війни.

У військових-контрактників сталим джерелом мотивації є армія – як середовище, в якому вони мають змогу втілити свій інтерес до роботи та комунікації, отримати підтримку з боку вищого командування та можливості для професійного зростання. Натомість суспільство і сім'я мають як мотиваційне, так і демотиваційне значення для військових, залежно від обставин і часу проходження їхньої служби (Калиняк & Прихід, 2018).

Станом на січень 2024 р. у ЗСУ служить 45,5 тис. військовослужбовиць-жінок, що у 2,8 раза більше за аналогічний показник у 2014 р. (16,5 тис.) (Military Media Center Міністерства оборони

України, 2024, 8 березня). Дослідження реформування та розвитку ЗСУ 2019 року засвідчило вищий рівень небайдужості до потреб суспільства, а також відповідальності за наслідки війни, соціальне благополуччя та власні вчинки серед жінок порівняно з чоловіками (за однакової професійної складової). Записи у службових картках військовослужбовиць містили більшу кількість заохочень за сумлінне виконання службових обов'язків, без жодних дисциплінарних стягнень. Відгуки командирів військової частини та підрозділу також підтвердили продуктивність роботи жінок (Калагін, 2020).

Дослідження Н. Клименюк та А. Ваховської (2018) мало за мету «виявити особливості мотивації до професійної діяльності військовослужбовців-жінок порівняно з військовослужбовцями-чоловіками» (Клименюк & Ваховська, 2018, с. 21), з'ясувати мотиваційні комплекси серед майбутніх офіцерів і офіцеров запасу на засадах концепції внутрішньої мотивації (ВМ), зовнішньої позитивної мотивації (ЗПМ) та зовнішньої негативної мотивації (ЗНМ). Вона базується на сприйнятті мотивів за джерелом походження: внутрішнім (індивідуальні амбіції та бажання) або зовнішнім щодо індивіда (досягнення потреб у відмінних від війська сферах). Згідно з результатами дослідження, комплекс ВМ, у якому домінують місце посідає зміст військової діяльності та бажання пов'язати з нею своє життя, переважає в обох статей. Натомість комплекс ЗНМ, у якому рушієм військової діяльності є досягнення інших цілей за негативного сприйняття служби, наявний тільки у жінок (Клименюк & Ваховська, 2018).

Методологія та дизайн емпіричного дослідження

Для проведення емпіричної частини дослідження використано метод напівструктурованих глибинних інтерв'ю, адже він дає змогу охопити життєву історію інформантів якомога ширше, врахувавши зміну їхніх думок і ставлень, переживань і реакцій задовго до та безпосередньо перед прийняттям рішення про військову службу і, як результат, виявити частку неусвідомлених мотивів.

У фокусі дослідження опинилося студентство київських ЗВО з міркувань популярності столиці як місця для досягнення можливостей соціальної мобільності, а також зручності пошуку інформантів та інформанток. Основними критеріями відбору стали: а) навчання в київському університеті на момент початку військової служби;

Таблиця 1. Соціально-демографічні дані інформантів

Номер	Вік	Університет	Рік навчання	Громадсько-політичні організації	Місце народження
11	22	НаУКМА	3 курс	–	Чернівці
12	20	НаУКМА	4 курс	–	Житомир
13	19	НаУКМА	3 курс	–	Бердянськ
14	19	НТУУ «КПІ ім. Ігоря Сікорського»	3 курс	–	Ужгород
15	19	НТУУ «КПІ ім. Ігоря Сікорського»	3 курс	«Пласт», «Права молодь»	Київ
16	19	КНУ ім. Тараса Шевченка	3 курс	«Авангард культурна спілка»	Миколаїв
17	18	КНУ ім. Тараса Шевченка	2 курс	«Демократична сокира»	Ніжин
18	21	НПУ ім. М. П. Драгоманова	2 курс	«Права молодь», «Традиція і порядок»	Київ
19	19	НПУ ім. М. П. Драгоманова	2 курс	«Солідарна молодь»	Ставище
110	17	КНЕУ ім. Вадима Гетьмана	1 курс	–	Київ
111	20	ТНУ ім. В. І. Вернадського	4 курс	–	Маріуполь
112 (ж)	20	КНУТКіТ ім. І. К. Карпенка-Карого	3 курс	–	Київ
113 (ж)	26	КНУТКіТ ім. І. К. Карпенка-Карого	3 курс	–	Одеса
114 (ж)	20	КНУ ім. Тараса Шевченка	1 курс	«Українська академія лідерства»	Одеса
115 (ж)	20	КУ ім. Бориса Грінченка	4 курс	«Юнацький корпус»	Здолбунів

Примітка. Вік та рік навчання інформантів вказано на момент початку військової служби.

б) досвід військової служби в силах оборони¹ після початку повномасштабного вторгнення росії в Україну.

Згідно з сучасними методологічними рекомендаціями в дослідженнях важкодоступних спільнот якісними методами (Ellard-Gray et al., 2015, р. 3), для формування вибірки було обрано комбінацію методів: «снігова куля» з декількома точками входу та максимальна варіація за параметрами ЗВО та року навчання. Вдалося вийти на контакт із 25 інформантами, але через завантаженість служби та складнощі зі зв'язком було отримано 40 % відмов.

Інтерв'ю розпочиналося з блоку знайомства з бекграундом інформанта. Питання другого блоку мали на меті дізнатися про час та обставини приєднання до війська, а також чинники, що, на думку інформантів, допомагали та перешкоджали на цьому шляху. Третій блок присвячено навчанню у ЗВО під час військової служби. У четвертому блоці досліджувалося ставлення інформанта до його внеску у військо та досвіду війни. Останній блок містив запитання про соціодемографічні дані інформантів.

Гайд свідомо був розроблений ширшим, ніж потребують завдання дослідження, аби дати змогу інформантам та інформанткам розповісти

свою історію та шлях на війні, а не лише відповідати на потрібні інтерв'юерці питання. Такий підхід до розроблення інструментарію дає змогу учасникам відчувати певний терапевтичний ефект від проведеного інтерв'ю (Ritchie & Lewis, 2003, pp. 233–234), а отже враховує не лише змістові потреби дослідження, а й етичні виклики інтерв'ювання людей з травматичним досвідом.

Інтерв'ю проводилися з дотриманням норм конфіденційності. Учасники були поінформовані про мету та формат дослідження, вони підтвердили свою згоду на відео-/аудіозапис розмови, її транскрибування та можливе використання даних у наукових публікаціях.

Аналіз даних здійснено за допомогою індуктивного кодування змістових елементів інтерв'ю через програму MAXQDA24. В аналіз увійшло 486 кодів, розділених на 6 категорій: особистість, досвід до початку військової служби, інфостір, початок повномасштабного вторгнення, підготовка до військової служби, соціодемографічна інформація.

У підсумку було проведено 15 інтерв'ю (11 – у форматі video interviewing через платформу Zoom, 2 – audio interviewing через Zoom і Telegram, 2 – face-to-face interviewing на нейтральній території м. Києва) тривалістю від 50 хвилин до 1 години 53 хвилин.

Вибірку склали студенти та студентки бакалаврських програм 8 університетів м. Києва (табл. 1).

¹ Сили оборони – збірний термін для позначення низки військових формувань, що захищають суверенітет України, – ЗСУ, НГУ, ДПСУ тощо, та добровольчих об'єднань, які підпорядковуються цим структурам (Закон України «Про національну безпеку України», 2018, ст. 1).

Завдяки тому, що в київських ЗВО навчають-ся студенти з різних регіонів, до участі в дослідженні вдалося залучити інформантів з усіх частин України – від Закарпатської до Донецької областей. Додатково було збалансовано вибірку за гендерною ознакою: 11 чоловіків і 4 жінки. На початок служби у війську їхній вік був від 17 до 26 років. Одному учаснику дослідження довелося перевестися на заочну форму навчання через тривалу службу, ще п'ятеро взяли академічні відпустки. Один інформант самостійно забрав документи з університету, один був відрахований. Лише семеро учасників не змінили своєї форми навчання від початку служби: четверо – на денній формі та троє – на заочній. Також дві інформантки і четверо інформантів закінчили університет, уже перебуваючи на військовій службі.

Середовище та чинники формування мотивації до військової служби серед студентства київських ЗВО

У процесі інтерв'ю деякі учасники приділяли значну увагу окремим частинам свого життя (виховання, освіта, активізм) або ж специфічним обставинам, у яких формувалися їхні інтереси, цінності та світогляд. Таким чином середовище формування як сукупність життєвих умов, у яких зростали, трансформувалися та набували досвіду

інформанти, було виділено в окрему категорію аналізу. Завдяки цьому вдалося визначити та систематизувати конкретні чинники, що, на думку інформантів та інформанток, сприяли формуванню їхньої мотивації до служби в силах оборони в період збройної агресії (табл. 2).

Насамперед інформанти виділяли **батьківське виховання та первинні етапи соціалізації** (дитинство і юність) як ті, що мали засадниче значення для становлення їхньої особистості.

У молодшому віці довірливі стосунки в сім'ї, відкритий діалог нарівні з дитиною та підтримка з боку батьків сприяли розвитку зацікавленості інформантів історією своєї родини та країни загалом:

«Всі питання, які мене цікавили, завжди знаходили обґрунтовану відповідь. Без “це погано, це добре”. Просто давали інформацію. Показували, як та, як той жив, як прабабушка Голодомор пережила, як вони з бабушкою війну пережили. І мій молодий мозок сам аналізував, що як» (Інформант 8).

Зростання в сім'ях, які прищеплювали дітям інтерес і повагу до культури та традицій, також було чинником формування небайдужого ставлення до майбутнього країни:

Таблиця 2. Чинники формування мотивації до військової служби

Етап життя	Інституція	Площина інституції	Чинники формування мотивації
Дитинство	Сім'я	Виховання	Розповіді про історію власної родини; Прищеплення поваги до традицій та культури; Залучення дитини до обговорення питань держави, історії, політики, культури та актуальних новин щодо них; Особистий приклад участі в громадсько-політичному житті держави
		Стосунки з батьками	Близькі, довірливі, дружні; Розуміння та прийняття вибору дитини; Моральна та фінансова підтримка
Юність	Освіта	Школа	Якісне викладання предметів «Історія», «Правознавство», «Громадянська освіта», «Захист Вітчизни»
	Освіта	Коледж	Здобуті знання з медицини після закінчення медичного коледжу
Дорослішання		Університет	Активна студентська спільнота; Негативна позиція університету щодо використання російської мови в навчальному процесі та поза ним; Викладання предметів, що розглядають наслідки російсько-української війни в межах спеціальності
	Активізм	Громадсько-політичні організації та волонтерство	Перебування серед людей зі спільними поглядами та цінностями; Практичний досвід акцій, вишкочів, такмеду, толоч з розбору завалів і ремонту пошкоджених будівель, роботи з аналітичними матеріалами на військову тематику

«Я вже не говорю про те, що я виховувався в атмосфері любові до історії, культури, мови. На українських піснях, на українських книжках. <...> З таким ставленням і до держави, і до мови, і до майбутнього нашої країни, і до всього» (Інформант 4).

Особисті розповіді про життя родичів у різні історичні періоди та послідовна позиція всієї родини щодо свого місця та рівня впливу в історико-політичних процесах країни формували в інформантів уявлення про «гідні» рішення, що відповідали б вчинкам минулих поколінь, створюючи відповідні ідеали, норми та патерни поведінки для повсякденного життя інформантів і плану дій у періоди загрози:

«У мене, в принципі, така сім'я, що брала участь у Майдані, батько добровольцем пішов у 14-му, його дід воював в УПА, був у таборах. Якщо брати гілку матері, так само. Більша частина родини була... антирадянськи налаштована і дуже сильно постраждала від радянського режиму» (Інформант 4).

Окрім цього, такі розмови могли підкріплюватися різноманітними практиками, які б ще більше вводили дітей у контекст життя українців. Наприклад, інформанти зазначали про спільний перегляд новин та обговорення їх у сімейному колі:

«Ввечері, о 6 годині, сім'я збирається, включаються новини, ТСН, і всі дивляться новини. Вони коментуються, і це все у нас зостається в голові. <...> Я пам'ятаю, що з раннього дитинства я був у курсі всяких таких штук. Завжди. І деякі рішення, от, вже тоді викликали або позитивні, або негативні почуття» (Інформант 8);

«Навіть ввечері, коли ми вечеряли разом, вони могли про щось говорити [з новин]. Я навіть... Ще дитиною, не розуміючи, про що саме, все одно я це чула. Так, це було в моєму полі» (Інформантка 12).

Залученість до інформаційного контексту життя української держави також сприяла емоційній небайдужості до подій: новини не сприймалися відокремлено, знеособлено, байдуже – новини провокували емоційно забарвлений відгук з боку інформантів, завдяки чому могли набувати для них більш особистого характеру. Так індивідуальні історії поєднувалися

із суспільними, конструюючи (часто пасивно і неусвідомлено) поняття «ми» ширшим за найближче оточення інформантів: «ми» як українці зі спільним корінням, історією, державністю.

Освіта в школі, коледжі та університеті для деякого з інформантів розпочинала, а для деякого – продовжувала формування «підґрунтя» їхньої особистості як громадян.

Якісне викладання предметів «Історія», «Правознавство», «Громадянська освіта» та «Захист Вітчизни» створювало середовище для сфокусованого обговорення громадсько-політичних тем, а також практикування навичок збирання/розбирання автомата, стрільби, участі у змаганнях «Джура» і «Патріот» (Інформанти 7, 8, 13).

Одна інформантка виокремила навички медичної допомоги, які здобула в медичному коледжі, як чинник, що став поштовхом долучитися до допомоги пораненим на початку вторгнення:

«У мене є медична освіта, і мені потрібно долучитися до якоїсь організації. До чогось кудись треба, щоб допомагати» (Інформантка 13).

До університетів молоді люди вступали вже з певними переконаннями, вибираючи спеціальність і ЗВО, який би ціннісно відповідав їм. Університетська культура та позанавчальна діяльність співробітників університету створювали середовище, в якому погляди інформантів та інформанток підтримувалися та укріплювалися:

«Цінності університету були точно визначені ще в 2014 році. Тобто питання, що стосуються війни і російської агресії, для мого університету були безкомпромісними. Особливо для викладачів конкретно на моєму [правничому] факультеті. Всі викладачі займалися волонтерством, всі займалися допомогою армії. Хто ні – був у ТрО. І паралельно також міг поєднувати службу і викладання» (Інформантка 15).

Ще одним шляхом для набуття знань і навичок, що могли сприяти прийняттю інформантами майбутнього рішення про військову службу, стали **скаутські, громадські та політичні організації**, а також **волонтерські заходи** поза ними.

За словами інформантів, програми молодіжних організацій за головну мету визначають виховання молоді на патріотичних засадах та залучають до своїх активностей від наймолодших дітей (3 роки) до юнаків (11–18 років). До їхньої діяльності часто входять активності для здобуття практичних навичок: першої медичної

допомоги, виживання в екстремальних умовах, базової військової підготовки. Молодь бере участь у мітингах та вишколах, пробує себе в організації різних подій спільноти:

«І курси надання першої медичної допомоги, і військові вишколи, і військові табори – це все було в “Пласті”» (Інформант 5).

Молодіжні організації фактично стають «другим домом» для молоді, формуючи довкола них оточення, готове (як практично, так і морально) до захисту країни:

«Ми раніше себе позиціонували, що ми також воїни, що ми будемо готові захищати нашу державу. Ми завжди ставили історичні постаті [за приклад]. Ми знали, що рано чи пізно це продовжиться, почнеться. Іякось морально ми були до цього досить-таки готові» (Інформантка 15).

У такий спосіб національно-патріотичне виховання, на основі якого різні організації ще змалку формують соціальний простір та активності індивідів, конструює їхній світогляд і стиль життя на подальші роки, експонуючи або навіть пропагуючи військову службу як органічне продовження попередньої діяльності:

«Якщо б я це рішення не прийняла, сенсу всієї моєї попередньої діяльності, якій я збиралась присвячувати життя, не було б. Тому що я б не виправдала себе перед собою» (Інформантка 15).

У старшому юнацькому віці інформанти почали стежити за діяльністю та приєднуватися до акцій політичних організацій, де їхні погляди ще більше закріплювалися, а коло однодумців розширювалося. Надалі це оточення ставало тими людьми, які ходили разом до військкоматів, проходили курси з військової справи, надавали моральну та фінансову підтримку, приєднувалися до служби:

«...на базі партії [“Європейської Солідарності”] уже формують батальйон територіальної оборони, і я такий, вау, серед моїх роблять батальйон – офігезно. Дзвоню тодішньому командирю, він мені каже: “Да, приїжджай”. Так мене і пропустили» (Інформант 9).

Для чинників формування мотивації до військової служби, як-от сім’я та активізм, відчутне значення мав регіональний контекст. Інформанти

вказували, що на заході країни було більш сприятливе середовище для формування україноцентричних поглядів: українськомовне оточення, краще знання історії, активна громадянська позиція, а найголовніше – сприйняття російського як ворожого:

«Там [на Закарпатті та Волині] я набирала за літо дуже багато абсолютно іншого, грубо кажучи, менталітету. І воно в мені все потрошечки накладалось, накладалось» (Інформантка 12).

Натомість соціальне оточення інформантів з південних регіонів країни не характеризувалося наявністю відповідних цінностей і норм для наслідування та не сприяло їхньому розвитку. У сім’ї інформантки з Одеси «були нахили або до аполітичності, або до проросійськості» (Інформантка 13), тож український контекст був поза її увагою. Так само про своє оточення відгукується інформант з Миколаєва (Інформант 6).

Для одного інформанта важливим чинником стала не його регіональна належність, а малочисельність населення його міста:

«Однодумців не було, бо місто маленьке, а чим менше місто, тим більше бидлоти. <...> І тому я, можна сказати, був такий сам по собі» (Інформант 7).

Відсутність однодумців у найближчому оточенні спонукала інформантів шукати їх на волонтерських заходах. Якщо ж цього було недостатньо, вони залишали рідні міста й шукали людей із близькими цінностями завдяки освіті та неформальним активностям:

«Власне, більшість знайомих і друзів у мене й з’явилися за рахунок отаких-от волонтерських двіжух» (Інформантка 14).

Так занурення в громадське життя країни для деяких інформантів проходило завдяки вступу до київських університетів і вторинним соціальним групам, що створило довкола них середовище людей із відмінним бекграундом.

Спектр мотивів студентства київських ЗВО до військової служби

Учасники та учасниці дослідження мали різні мотиви долучення до сил оборони. Ба більше, зазвичай до активних дій людину підштовхували одночасно декілька різних мотивів. Усі

зафіксовані в інтерв'ю мотиви класифіковано за такою типологією: **соціальні, морально-психологічні, громадсько-політичні, економічні**. Виокремлені категорії мотивів охарактеризовано нижче, а окреслений у дослідженні спектр мотивів наведено в табл. 3.

Найчастіше інформанти та інформантки називали мотиви, проінтерпретовані як **соціальні та морально-психологічні**. Це є характерним для студентства, оскільки студентські роки – це час, коли молодь відокремлюється від батьків, балансує між навчанням, роботою та пошуками самих себе, нерідко відчуваючи певну розгубленість і водночас потребу в підтримці від нової соціальної групи. Тому деякі інформанти могли розглядати службу у війську як вияв самореалізації на цьому етапі свого життя:

«Я не особливо знав, чим мені хочеться займатися. Та робота, якою я займався, мені особливо задоволення не приносила. Просто робив це, тому що робив. Чому б і не спробувати щось нове, плюс усілякі патріотичні почуття виникли. Плюс... просто час такий. Треба» (Інформант 11).

Зокрема, завдяки службі інформанти могли прагнути «вирівняти» брак очікуваного студентського досвіду, якісної освіти та соціальних контактів унаслідок пандемії COVID-19 і переходу університетів на дистанційну форму навчання:

«Ну, до війни була дистанційка, профанація навчання, тобто там... Зрозуміло, що все

деградувало, і ніхто не навчався. Типовий день сурка. Студентського життя немає, і знайомих особливо немає. <...> В принципі, все, що залишилося, – це влитися в якийсь правий двіж. Навколо націоналістичний» (Інформант 6).

У цьому випадку військо, як корпоративна організація, постає також і соціальною організацією, де задовольняються передусім потреби у спілкуванні, належності до групи та набуття соціального досвіду, – підхід індустріальної соціології (Мейо).

До зважування ідеї власної мобілізації молодих людей могла спонукати не так сама ситуація повномасштабної війни, як приклад поведінки їхніх знайомих. Поступове збільшення кількості добровольців з оточення інформантів і зміна їхньої риторики щодо служби підштовхувала до роздумів і, врешті-решт, до мобілізації у військо:

«Коли я писав ще влітку 22-го, що, я думаю, може, теж варто. Тоді основна аргументація була, що людей вистачає – вчись, живи, кайфуй. А коли я вже шукав вакансії, то я відчував від мого оточення, ну, не тиск прямий, але, типу, що люди дійсно потрібні» (Інформант 3).

Новими авторитетами для інформантів ставали й менш близькі контакти. Підштовхнути долучитись до війська могли критичні дописи військових у соціальних мережах або зовнішня реклама щодо вступу до конкретних військових бригад:

Таблиця 3. Спектр мотивів студентства до військової служби

Тип мотиву	Вияв конкретного типу мотиву
Соціальні	• Отримати соціальне середовище, якого не було в рідному місті; • Компенсувати очікувану соціалізацію в університеті, втрачену через пандемію COVID-19; • Відновити звичну соціальність, яка зупинилася з початком повномасштабного вторгнення; • Стати мономеншістю, яка вирішує події; • Приєднатися до структури, в якій відчуваєшся «своїм»; • Отримати самореалізацію та відчуття корисності на цій війні
Морально-психологічні	• Виявити солідарність до людей з оточення, які пішли служити; • Довести, що «можу», попри гендерні стереотипи та упередження; • Подолати відчуття апатії, провини, «пасивного спостереження» та недостатнього залучення у війну; • Проявити юнацький максималізм; • Реалізувати обіцянку, дану собі у 18 років
Громадсько-політичні	• Виконати громадянський обов'язок захищати країну; • Взяти громадянську відповідальність за волю держави; • Зрозуміти систему військової служби зсередини; • Змінити радянське керівництво сил оборони та сформований у суспільстві образ військового як неосвіченої та маргіналізованої людини; • Бути прямо дотичним до творення історії
Економічні	• Отримати економічні гарантії у разі поранення/полону/загибелі; • Уникнути фінансових проблем і розрахуватися з боргами, що виникли через повномасштабне вторгнення; • Підтримати фінансово батьків

*«На мене дуже впливали оці дописи в інстаграмі військових, які кажуть: “Це п***”. Типу, все, треба готуватися»* (Інформантка 14);

«На мене просто впливала ця кампанія, що можна долучитись до якоїсь нормальної бригади, де тебе нормально навчать, де, в принципі, можна отримати нормальне спорядження і займатися нормальними справами» (Інформант 2).

Також у процесі формування мотивації інформантів до служби спостерігалися відчуття провини, апатії, несправедливості, що вони тут, а їхні друзі – там, а військова служба стала механізмом подолання цих соціально-психологічних станів:

«Посилаючись на свою апатію, я розумів, що, ну, я не буду корисніше [в цивільному житті] в такому стані. Можливо, я зміг би вийти з цього стану, але я обрав більш легкий шлях і доєднався» (Інформант 2).

Громадсько-політичні мотиви мали ті інформанти, які сформували свої політичні погляди, закріпивши їх завдяки відповідному оточенню задовго до 24 лютого 2022 р. Наприклад, деякі студенти-чоловіки зазначали про свій обов'язок захищати державу в разі загрози (Інформанти 2, 4, 8 і 9), а жінки – про сміливість взяти на себе відповідальність за волю держави, хоч для жінок такий обов'язок законодавчо не закріплено, ба більше, у військовому житті будуть труднощі, пов'язані з їхньою статтю (Інформантки 14 і 15). Ці інформанти задумувалися про військову службу ще з часів АТО/ООС, а після досягнення повноліття остаточно вирішили, що у разі загострення воєнних дій підуть до війська. У 2021 р. Інформант 8 навіть спробував долучитися до батальйону «Вовки Да Вінчі», але йому завадили батьки.

З часів вступу в університети інформанти брали участь в акціях правого спрямування, що формували їхню політичну активність (Інформанти 1, 6, 8). Тож вони вже тоді були активною частиною суспільства, для якої захист інтересів громадян і держави (як сукупності небайдужих громадян) є головною цінністю, а військова служба під час війни – можливість бути дотичним до переломного моменту в історії України та своїм прямим залученням до війська впливати на її військово-політичні процеси:

«Якщо ми не будемо цікавитися політикою, політика буде цікавитися нами. <...> Тому мені хотілося більш історично познайомитися

з цією тематикою: що це, як воно правильно з точки зору літератури. На практиці я це все бачив, але хотілося більше» (Інформант 8).

З огляду на те, що 2/3 інформантів розпочали військову службу протягом перших місяців повномасштабного вторгнення, коли ще не було жодної інформації та очікувань щодо рівня фінансового забезпечення військових, **економічні мотиви** не були для них першочерговими:

«Але питання було абсолютно не в грошах, <...> в мене було уявлення, що у мене статус добровольця, як у добробатах» (Інформант 7).

Деякі інформанти зазначали, що були вмотивовані передусім змістом своєї роботи, а гроші, побутові умови, місце служби мали для них радше другорядне значення. Ці відповіді підтверджують двофакторну теорію мотивації Ф. Герцберга, згідно з якою мотиваційними чинниками є зміст роботи та самореалізація, а не умови праці (Калиняк & Прихід, 2018).

Водночас про економічний чинник як один із побічних мотивів все ж було згадано в проведених інтерв'ю (Інформанти 5 і 15). Війна спричинила фінансові проблеми в інформантів та їхніх родин, тому відкрита інформація про рівень зарплати військовослужбовців стала додатковим стимулом до їхньої служби. Зокрема, один інформант назвав наявність соціально-економічних гарантій головною причиною вибору служби саме в ЗСУ, а не в добровольчих формуваннях (Інформант 3).

Дослідження не ставило завдання виділити **чинники демотивації** студентства до військової служби. Проте інформанти та інформантки самі зазначали про них, що свідчить про необхідність вивчення не лише поштовхів і чинників підтримки на їхньому шляху до війська, а й бар'єрів, що ускладнювали або навіть перешкоджали військовій службі.

Серед учасників дослідження були також студенти, які, окрім можливостей для мобілізації (спеціалізація, напрям, батальйон), шукали можливості для поєднання служби та навчання у ЗВО. Ці інформанти розповідали про випадки, коли їхнє потенційне або реальне командування не було готовим адаптуватися до їхніх потреб як студентства:

«Коли я відбирався в перший варіант, я задавав питання [про навчання в університеті] рекрутерам. І вони дуже дивно на мене подивились, типу, що за навчання, у нас ніхто так не робив» (Інформант 3).

Для інформантів це створювало дилему, їм доводилося обирати: або служба, або вища освіта. Додатково ситуацію погіршувала тривалість офіційної служби (3 роки за контрактом або невизначений термін до кінця воєнного стану), тож потрібно було все добре зважити перед тим, як прийняти рішення про мобілізацію. За словами інформантів, варіант коротшої служби (1 рік) полегшив би їхні роздуми про доцільність і своєчасність служби під час навчання у ЗВО.

Останній з названих бар'єрів був пов'язаний не з соціальним статусом студентів, а з розбіжністю між їхнім уявленням про армію як більш гнучку і вільну сферу зайнятості та реальністю. Інформанти хотіли обирати, чим вони будуть займатися у війську, проте командування часто обмежувало їхню свободу через потребу в певних спеціалістах.

Досвід інших країн у модернізації інституції армії, розглянутий у теоретичній частині статті, може стати корисним прикладом для запровадження реформ, що підвищать мотивацію та рішучість вступу до війська серед української молоді.

Рекомендації щодо залучення студентства до військової служби

- Для збільшення мобілізаційного потенціалу населення важливо вивчати категорії людей, що не підлягають обов'язковій мобілізації, досліджувати їхні потенційні мотиви долучитись до війська. До таких категорій населення крім студентства належать жінки, батьки та матері з багатодітних сімей, люди віком за 60 років тощо.

- Окремий акцент у майбутніх дослідженнях варто зробити на вивченні бар'єрів і перепон, що зупиняють від мобілізації студентство та представників інших категорій населення, які згідно із законодавством добровільно приймають рішення долучитись до сил оборони.

- У довшій перспективі потрібно працювати над створенням соціального оточення для дітей та підлітків, яке б сприяло формуванню патріотизму та відчуття громадянського обов'язку. Важливо залучати до цих процесів різних акторів та інституції: від сім'ї та школи до громадських, політичних і волонтерських організацій.

- У короткостроковій перспективі задля залучення більшої кількості студентства до служби в силах оборони варто контактувати з молодіжними організаціями, зокрема громадськими, політичними та волонтерськими, налагоджуючи через них рекрутинг у військово.

- Важливими для формування мотивів студентства долучитись до армії є як інформаційні кампанії, побудовані на позитивному медіа-іміджі ЗСУ та їхніх успіхів на полі бою, так і безпосередня персональна взаємодія студентів і студенток з військовими. Інтерації та спілкування з військовими можна організовувати, наприклад, у межах позанавчальної діяльності в університетах, на культурно-громадських подіях і майданчиках.

- Головні меседжі як в інформаційних кампаніях, так і в спілкуванні з військовими можуть стосуватись армії як соціального середовища, в якому молоді люди можуть отримати соціалізацію; самореалізацію; долучитись до активної боротьби та взяти відповідальність за майбутнє держави; взяти участь у розбудові сучасних ЗСУ та побудувати кар'єру з усіма відповідними економічними гарантіями.

- Створити та законодавчо затвердити на рівні Міністерства оборони та Міністерства освіти і науки чіткий алгоритм дій, який би передбачав більш гнучкі можливості служби для студентів і студенток, зокрема коротший контракт та поєднання навчання у ЗВО зі службою в армії.

Висновки

Мотив є складним багаторівневим феноменом, який формує низка психологічних явищ і станів: цілі, потреби, наміри, спонукання, задоволеності, особистісні диспозиції тощо. З розвитком теоретико-методологічних підходів до вивчення мотивів розширювалося уявлення про джерела їхнього походження та змінювався фокус розгляду: від суто економічних до більш соціальних, від загальнолюдських до індивідуальних. Аналізуючи мотиви конкретного індивіда або групи в поєднанні з ситуаційними чинниками (часом, оточенням, обставинами) їхнього конструювання, було сформовано визначення поняття мотивації.

Завдяки глибинним інтерв'ю зі студентством різних ЗВО м. Києва, спеціальностей і років навчання вдалося виділити різні періоди та сфери життя інформантів та інформанток як ті, що сприяли формуванню їхньої особистості, світогляду та ціннісних орієнтацій (що підтверджує введення ситуаційних чинників у концепцію мотивації). У підсумку було виявлено та згруповано елементи середовища та чинники формування мотивації до військової служби, серед яких:

- а) методи батьківського виховання, ступінь довіри в сім'ї, розмови на теми історії, мови, культури, політики з дітьми та в їхній присутності – етап дитинства;

б) активне залучення до освітніх програм, різноманітних організацій та заходів, що прищеплюють навички лідерства та громадської активності, – етап юності;

в) практики громадсько-політичних акцій та волонтерства, якість освіти у ЗВО та підтримка з боку університетської спільноти, соціальне оточення – етап дорослішання.

Було згруповано відповідний спектр мотивів, які вдалося зафіксувати у студентства київських ЗВО. Характерним стало превалювання соціальних і морально-психологічних мотивів над громадсько-політичними та економічними, для формування яких помітну роль відіграло поширення вірусу COVID-19 і різке зменшення соціальних контактів, деформування системи вищої освіти та студентського життя, криза невизначеності та становлення дорослої особистості під час неї.

Тож через цей контекст молодь була особливо схильна до пошуку свого місця, оточення, соціальної групи. Повномасштабне російське вторгнення лише підсилило злиття множинності соціально-індивідуалістичних, патріотично-інституціональних і професійно-економічних мотивів, підштовхнуло до чергового пошуку себе та своєї спільноти.

Завдяки гетерогенності досвіду інформантів можна простежити, які саме особливості українського війська стають поштовхом до прийняття рішення про службу в силах оборони, а які – сумнівами й перешкодами на цьому шляху. Для подолання можливих демотиваторів щодо вступу на військову службу можна запозичити досвід геополітично близьких країн, який, зокрема, було розглянуто в статті, та їхні найуспішніші практики в реформуванні збройних сил.

Список використаної літератури

- АрміяInform. (2022, 8 квітня). До лав тероборони вступили 110 тис. українців, більше 100 вже мають державні нагороди – бригадний генерал Юрій Галушкін. <https://armyinform.com.ua/2022/04/08/do-lav-teroborony-vstupily-110-tys-ukrayinciv-bilshe-100-vzhe-mayut-derzhavni-nagorody-brygadnyj-general-yurij-galushkin/>
- АрміяInform. (2024, 29 березня). Головнокомандувач ЗСУ: після перегляду внутрішніх ресурсів потреба у мобілізації суттєво зменшена. <https://armyinform.com.ua/2024/03/29/golovno-komanduvach-zsu-pislya-pereglyadu-vnutrishnih-resursiv-potreba-u-mobilizaciyi-suttyevo-zmenshena/>
- Генеральний штаб ЗСУ. (2024, 12 квітня). Триває планова ротация підрозділів, які з початку повномасштабного вторгнення виконували завдання в районах бойових дій. Facebook. https://www.facebook.com/GeneralStaff.ua/posts/pfbid02pBhvFEwfM3qwwCzFJbHM5JeedKNTnsdds9ShBux3P5Mn8Z9BoIdAHM7UNYyNcX9W1?locale=uk_UA
- Єнін, М. Н., & Стефанович, А. В. (2021). Медіаімідж Збройних сил України як складова частина популяризації військової служби серед молоді. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*, 4(52), 6–16. [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.4\(52\).248125](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.4(52).248125)
- Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» № 2232-ХІІ (1992, 25 березня; зі змінами на 04.04.2024). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, (27), 386. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#n1028>
- Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» № 3543-ХІІ (1993, 21 жовтня; зі змінами на 19.04.2024). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, (44), 416. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12/conv#Text>
- Закон України «Про національну безпеку України» № 2469-VIII (2018, 5 липня; зі змінами на 09.08.2024). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, (31), 241. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
- Занюк, С. С. (1997). *Психологія мотивації та емоцій*. Редакційно-видавничий відділ Волинського державного університету ім. Лесі Українки.
- Калагін, Ю. А. (2020). Гендерний аналіз особистості військово-службовця Збройних Сил України. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*, 88, 31–34. <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2020.88.3>
- Калиняк, О., & Прихід, М. (2018). (Де)мотиваційні аспекти військової служби за контрактом в умовах воєнного конфлікту в сучасній Україні. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*, 12, 29–41. <http://dx.doi.org/10.30970/vso.2018.12.02>
- Клименюк, Н. В., & Ваховська, А. Ю. (2018). Мотивація до військової служби: гендерний аспект. *Видання ЧДУ ім. Петра Могили. Наукові праці. Педагогіка*, 319(309), 21–23. <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/naukpraci/pedagogika/2018/319-307-4.pdf>
- Климчук, В. (2015). *Мотиваційний дискурс особистості: на шляху до соціальної психології мотивації*. Видавництво ЖДУ ім. Франка. http://eprints.zu.edu.ua/18596/1/Klymchuk_monograf.pdf
- Мілітарі Медіа Центр (Military Media Center) Міністерства оборони України. (2024, 8 березня). Чисельність жінок в Збройних Силах України продовжує збільшуватися. <https://t.me/militarymediacenter/3768>
- Парфілова, С. Л., Бутенко, В. Г., Білер, О. С., & Харькова, Є. Д. (2021). Психолого-педагогічні підходи до проблем мотивації. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, IX(97), 246, 29–32. <https://doi.org/10.31174/SEND-PP2021-246IX97-07>
- Резнікова, О. (2011). Класичні теорії мотивації: еволюція підходів. *Вісник економічної науки України*, 1(19), 133–136. <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/45787/27Reznikova.pdf?sequence=1>
- Ellard-Gray, A., Jeffrey, N. K., Choubak, M., & Crann, S. E. (2015). Finding the Hidden Participant: Solutions for Recruiting Hidden, Hard-to-Reach, and Vulnerable Populations. *International Journal of Qualitative Methods*, 14(5). <https://doi.org/10.1177/1609406915621420>
- Girsh, Y. (2019). Negotiating the Uniform: Youth Attitudes towards Military Service in Israel. *YOUNG*, 27(3), 304–320. <https://doi.org/10.1177/1103308818787647>
- Jonsson, E., Salo, M., Lillemäe, E., Steder, F. B., Ferst, T., Kasearu, K., Novagrockiene, J., Österberg, J., Sederholm, T., Svensen, S., Szvirsev Tresch, T., & Truusa, T.-T. (2024). Multifaceted Conscriptio: A Comparative Study of Six European Countries. *Scandinavian Journal of Military Studies*, 7(1), 19–33. <https://doi.org/10.31374/sjms.166>
- Österberg, J., Nilsson, J., & Hellum, N. (2020). The Motivation to Serve in the Military Among Swedish and Norwegian Soldiers. A Comparative Study. *Journal of Defense Resources Management*, 11(1), 30+. <https://link.gale.com/apps/doc/A629147435/AONE?u=anon-fd0a6135&sid=googleScholar&xid=e474696a>
- Ritchie, J., & Lewis, J. (Eds.). (2003). *Qualitative research practice: A guide for social science students and researchers*. SAGE Publications.

References

- ArmyInform. (2022, April 8). 110,000 Ukrainians Have Joined the Territorial Defense Forces, Over 100 Already Awarded State Honors, Brigadier General Yuriy Halushkin. <https://armyinform.com.ua/2022/04/08/do-lav-teroborony-vstupyly-110-tys-ukrayincziv-bilshe-100-vzhe-mayut-derzhavni-nagorody-brygadnyj-general-yurij-galushkin/> [in Ukrainian].
- ArmyInform. (2024, March 29). Commander-in-Chief of the Armed Forces of Ukraine: After Reviewing Internal Resources, the Need for Mobilization Has Been Significantly Reduced. <https://armyinform.com.ua/2024/03/29/golovnokomanduvach-zsupislya-pereglyadu-vnutrishnih-resursiv-potreba-u-mobilizaciyi-suttyevo-zmenshena/> [in Ukrainian].
- Ellard-Gray, A., Jeffrey, N. K., Choubak, M., & Crann, S. E. (2015). Finding the Hidden Participant: Solutions for Recruiting Hidden, Hard-to-Reach, and Vulnerable Populations. *International Journal of Qualitative Methods*, 14(5). <https://doi.org/10.1177/1609406915621420>
- General Staff of the Armed Forces of Ukraine. (2024, April 12). Planned Rotation of Units That Have Been Carrying Out Tasks in Combat Zones Since the Beginning of the Full-Scale Invasion Is Ongoing. Facebook. https://www.facebook.com/GeneralStaff.ua/posts/pfbid02pBhvFEwfm3qwwCzFJbHM5JeedKNTnsdds9ShBux3P5Mn8Z9BodiAHM7UNYyNcX9W1?locale=uk_UA [in Ukrainian].
- Girsh, Y. (2019). Negotiating the Uniform: Youth Attitudes towards Military Service in Israel. *YOUNG*, 27(3), 304–320. <https://doi.org/10.1177/1103308818787647>
- Jonsson, E., Salo, M., Lillemäe, E., Steder, F. B., Ferst, T., Kasearu, K., Novagrockiene, J., Österberg, J., Sederholm, T., Svensen, S., Szvircev Tresch, T., & Truusa, T.-T. (2024). Multifaceted Conscript: A Comparative Study of Six European Countries. *Scandinavian Journal of Military Studies*, 7(1), 19–33. <https://doi.org/10.31374/sjms.166>
- Kalahin, Yu. (2020). Gender analysis of the personality of a serviceman of the Armed Forces of Ukraine. *Social Technologies: Topical Issues of Theory and Practice*, 88, 31–34. <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2020.88.3> [in Ukrainian].
- Kalyniak, O., & Prykhid, M. (2018). (De)Motivational aspects of military service under contract in the conditions of military conflict in modern Ukraine. *Bulletin of Lviv University*, 12, 29–41. <http://dx.doi.org/10.30970/vso.2018.12.02> [in Ukrainian].
- Klymchuk, V. (2015). *Motivational discourse of personality: towards the social psychology of motivation*. Zhytomyr Ivan Franko State University Publishing House. http://eprints.zu.edu.ua/18596/1/Klymchuk_monograg.pdf [in Ukrainian].
- Klymeniuk, N., & Vakhovska, A. (2018). Motivation for military service: gender aspects. *Petro Mohyla Black Sea National University. Academic works. Pedagogy*, 319(309), 21–23. <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/naukpraci/pedagogika/2018/319-307-4.pdf> [in Ukrainian].
- Law of Ukraine “On military duty and military service” No. 2232-XII (1992, March 25; amended on 04.04.2024). *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, (27), 386. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#n1028> [in Ukrainian].
- Law of Ukraine “On mobilization training and mobilization” No. 3543-XII (1993, October 21; amended on 19.04.2024). *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, (44), 416. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12/conv#Text> [in Ukrainian].
- Law of Ukraine “On the National Security of Ukraine” No. 2469-VIII (2018, July 5; amended on 09.08.2024). *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, (31), 241. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> [in Ukrainian].
- Military Media Center of the Ministry of Defence of Ukraine. (2024). The Number of Women in the Armed Forces of Ukraine Continues to Increase. <https://t.me/militarymediacenter/3768> [in Ukrainian].
- Österberg, J., Nilsson, J., & Hellum, N. (2020). The Motivation to Serve in the Military Among Swedish and Norwegian Soldiers. A Comparative Study. *Journal of Defense Resources Management*, 11(1), 30+. <https://link.gale.com/apps/doc/A629147435/AONE?u=anon-fd0a6135&sid=googleScholar&xid=e474696a>
- Parfilova, S. L., Butenko, V. H., Biler, O. S., & Kharkova, Y. D. (2021). Psychological and pedagogical approaches to the problems of motivation. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, IX(97), 246, 29–32. <https://doi.org/10.31174/SEND-PP2021-246IX97-07> [in Ukrainian].
- Reznikova, O. (2011). Classical theories of motivation: evolution of approaches. *Bulletin of Economic Science of Ukraine*, 1(19), 133–136. <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/45787/27Reznikova.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].
- Ritchie, J., & Lewis, J. (Eds.). (2003). *Qualitative research practice: A guide for social science students and researchers*. SAGE Publications.
- Yenin, M. N., & Stefanovych, A. V. (2021). Media image of the Armed Forces of Ukraine as an integral part of promoting military service among young people. *NTUU “KPI” Bulletin. Political Science. Sociology. Law*, 4(52), 6–16. [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.4\(52\).248125](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2021.4(52).248125) [in Ukrainian].
- Zanyuk, S. S. (1997). *Psychology of motivation and emotions*. Lesya Ukrainka Volyn State University [in Ukrainian].

Iryna Stratiienko, Anna Prokhorova

THE MOTIVES OF STUDENTS OF KYIV HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS TO SERVE IN THE DEFENCE FORCES AFTER THE FULL-SCALE INVASION OF RUSSIA INTO UKRAINE

Abstract

The article defines students as a special category of volunteers who joined the military service despite the legislative protection from mobilization for the study period.

The theoretical foundations of motivation in interdisciplinary discourse and practical experience of encouraging people to serve on the example of different countries are analyzed.

The empirical part of the study consists of 15 semi-structured in-depth interviews with students of Kyiv higher education institutions. The data analysis was conducted with inductive coding using the MAXQDA24 software.

Based on the analysis, the following elements of the factors shaping motivation for military service were identified and grouped, including parenting practices, degree of trust in the family, conversations on history, language, culture, and politics in the child's field – childhood stage; active involvement in various organizations, educational programs and activities that instill leadership and civic engagement skills – adolescence stage; practices of civic and political actions and volunteering, quality of education in higher education institutions and support from the university community, social surroundings – adulthood stage.

The range of motives for joining the military, which informants recorded, was classified into social (to gain or regain a social environment, to self-realize); moral and psychological (to show solidarity with those who are already at war, to overcome apathy and guilt due to lack of involvement in the fight), civic and political (to join the active struggle and take responsibility for the future of Ukraine; to participate in the development of the modern Armed Forces), and economic (to have better economic opportunities).

In addition to the conclusions of the study, the article also contains recommendations aimed at increasing the volume of mobilization among students in both the long and short term.

Keywords: motivation, students, Higher Educational Institutions, youth mobilization, full-scale invasion, military service, defense forces, Armed Forces of Ukraine.

Матеріал надійшов 02.08.2024

Стратієнко Ірина – студентка 4 курсу бакалаврської програми «Соціологія»,
Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Stratiienko Iryna – final-year student of the bachelor's degree program "Sociology",
National University of Kyiv-Mohyla Academy
iryna.stratiienko@ukma.edu.ua

Прохорова Анна – кандидатка соціологічних наук, старша викладачка
кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Prokhorova Anna – PhD in Sociology, Senior Lecturer of Sociology Department,
National University of Kyiv-Mohyla Academy
<https://orcid.org/0009-0006-5407-8286>
anna.prokhorova@ukma.edu.ua

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

DOI: 10.18523/2617-9067.2024.7.97-111

УДК 308+316+323+352/354

Анна Осипчук, Антон Суслов

ВИКЛИКИ

ДЛЯ СОЦІАЛЬНОЇ ЗГУРТОВАНOSTІ ПІСЛЯ ДЕОКУПАЦІЇ: СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА РЕІНТЕГРАЦІЯ ТА СТАВЛЕННЯ ДО МЕШКАНЦІВ ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ

Майбутня реінтеграція тимчасово окупованих територій України потребує соціальної згуртованості українського суспільства: як тих, хто пережив окупацію, так і тих, хто проживав на підконтрольних територіях. Ця стаття має за мету на основі результатів двох хвиль загальнонаціонального опитування з'ясувати ставлення мешканців підконтрольних уряду України територій до тих, хто залишається в окупації, та ідентифікувати, якою мірою питання проведення виборів та (не)обмеження виборчих прав, запровадження економічних і культурних програм підтримки, а також визнання результатів освіти, здобутої на окупованих територіях, можуть завадити соціальній згуртованості після деокупації. Дослідження виявило, що ставлення українців до жителів тимчасово окупованих територій є переважно нейтральним, що може вказувати на майбутні лінії соціальної напруги, а підтримка політик реінтеграції відрізняється залежно від тривалості окупації територій.

Ключові слова: реінтеграція, тимчасово окуповані території, соціальна згуртованість.

Вступ

Окупація територій України Росією з 2014 р. та подальше повномасштабне вторгнення створили таку ситуацію, коли різні частини українського суспільства опинились у суттєво відмінних умовах і переживають різні досвіди. Життя в умовах російської окупації передбачає перебування в інших, ніж на підконтрольних територіях, суспільно-політичному, інформаційному та культурному середовищах. Водночас політичне керівництво держави протягом усіх цих років декларує необхідність не лише повернення під контроль територій, але й повноцінної реінтеграції їхніх мешканців до українського простору.

Зважаючи на тривалість окупації та відмінність досвідів, навіть після деокупації високою є ймовірність непорозуміння і напруги між тими, хто залишився на тимчасово окупованих територіях (ТОТ), та мешканцями підконтрольних регіонів. Оскільки опитування на тимчасово окупованих територіях

України є практично неможливими, важливо розуміти та досліджувати позиції населення підконтрольної території як щодо мешканців ТОТ, так і різних потенційних заходів держави з реінтеграції. Тож метою цієї статті є з'ясувати ставлення мешканців підконтрольної уряду України території до тих, хто залишається в окупації, та ідентифікувати, якою мірою питання проведення виборів та (не)обмеження виборчих прав, запровадження економічних і культурних програм підтримки для мешканців деокупованих територій, а також визнання результатів освіти, здобутої на окупованих територіях, можуть стати точками напруги після деокупації. Для цього ми розглянемо відповіді респондентів щодо питань, які є важливими та індикативними для соціальної згуртованості в процесі подальшої реінтеграції: безпосереднє ставлення до мешканців ТОТ, сприйняття режиму окупації, відновлення місцевого самоврядування та виборчих прав, а також підтримка окремих заходів з реінтеграції.

Методологія

Стаття ґрунтується на двох хвилях загальнонаціонального репрезентативного опитування, проведеного на замовлення Школи політичної аналітики НаУКМА Соціологічною групою «Рейтинг» у межах проєкту з дослідження соціальної згуртованості та реінтеграції деокупованих і тимчасово окупованих територій України¹. Польові етапи дослідження тривали з 10 по 14 жовтня 2023 р. (перша хвиля) та з 11 по 16 березня 2024 р. (друга хвиля). Було опитано, відповідно, 2000 та 2005 респондентів віком від 18 років. Опитування проводились методом телефонних інтерв'ю (САПІ) на основі випадкової вибірки мобільних телефонних номерів тільки на підконтрольних Україні територіях, за винятком тих, де немає українського мобільного зв'язку. Інтерв'ю проводились українською або російською мовою за вибором респондента.

Обидві хвилі опитування є репрезентативні для дорослого населення України за статтю, віком і типом поселення. Результати зважені з використанням актуальних даних Державної служби статистики України про область реєстрації, тип поселення, вік. Водночас відсутність перепису населення з 2001 р. та міграція, пов'язана з повномасштабним вторгненням, ускладнюють отримання максимально точних актуальних даних, а отже, створюють додаткову систематичну похибку. Попри це, репрезентативність загальнонаціональних опитувань в Україні залишається високою (Paniotto, 2022). Максимальна теоретична похибка, не враховуючи дизайн-ефекту, не перевищує 2,2% (з довірчою ймовірністю 0,95).

В опитуванні використано поділ на регіони відповідно до місця реєстрації респондентів до 24 лютого 2022 р. Такий підхід застосовано з кількох причин: останні опубліковані Державною службою статистики України дані щодо чисельності населення за регіонами (на підставі адміністративних даних щодо народження, смерті та зміни реєстрації місця проживання) наведено станом на 1 лютого 2024 р., а також щоб мати змогу порівняти дані з регіональними розподілами, отриманими до повномасштабного вторгнення. Області поділено на регіони так: 1) м. Київ; 2) Центр – Вінницька, Житомирська, Київська, Сумська, Чернігівська, Черкаська, Кіровоградська, Полтавська; 3) Захід – Волинська,

Рівненська, Закарпатська, Чернівецька, Хмельницька; 4) Галичина – Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська; 5) Південь – Миколаївська, Одеська, Херсонська; 6) Схід – Дніпропетровська, Запорізька, Харківська; 7) Донбас – Донецька, Луганська.

Розробляючи анкету, ми сформулювали більшість питань як твердження, з якими респонденти могли погодитись або не погодитись або підтримати чи не підтримати, тобто застосували п'ятибальні шкали Лікерта з опцією «важко сказати», яка не озвучувалась. Перша та друга хвилі містили, відповідно, 72 та 76 питань, і ті, які розглянуто в цій статті, мали тотожні формулювання. Важливо, що питання ставились респондентам у випадковому порядку, який щоразу був різний.

Під час розроблення анкети ми використовували досвід попередніх опитувань щодо реінтеграції тимчасово окупованих територій та ставлення мешканців підконтрольних територій до населення територій, окупованих із 2014 р., та внутрішньо переміщених осіб (ВПО), які Школа політичної аналітики регулярно проводить з 2019 р.

Деякі соціально-демографічні характеристики опитаних

Як у першій, так і в другій хвилі опитування, 15% респондентів вказали, що їхнє житло було повністю або частково зруйновано внаслідок воєнних дій після 24 лютого 2022 р. Загалом ми не спостерігаємо значущих змін у відповідях на це питання між жовтнем 2023 р. та березнем 2024 р. Очікувано вирізняються жителі Донбасу – Донецької та Луганської областей (за регіоном реєстрації до 24.02.2022), серед яких більш ніж половина в березні 2024 р. говорили про зруйноване житло: повністю (35,6%) та частково (22%), а 6,4% – вагалася з відповіддю (табл. 1). На Півдні та Сході тих, хто повідомив про повне або часткове руйнування житла, – відповідно, 22,3% та 24,2%.

Про те, що вони змінювали постійне місце проживання у зв'язку з повномасштабною війною, у березні 2024 р. повідомили 22,9% (у жовтні 2023 р. – 26%), з них 8,8% вже повернулись, а 14,1% – ні. У відповідях на це питання теж спостерігається виразний регіональний розподіл, пов'язаний із перебігом воєнних дій, окупацією та близькістю до фронту (табл. 2). У березні 2024 р. дві третини (78,6%) жителів Донбасу відповіли, що виїхали і ще не повернулись, а ще 2,4% – що виїжджали та повернулись. Це також регіон, де бачимо істотну зміну між першою жовтневою та другою березневою хвилями: у жовтні 2023 р. таких було, відповідно, 67,4% та 10,9%.

¹ Проєкт втілюється за підтримки Програми сприяння громадській активності «Долучайся!», що фінансується Агентством США з міжнародного розвитку (USAID) та здійснюється Раств в Україні. У цій статті використано матеріали аналітичного звіту за результатами першої хвилі опитування в жовтні 2023 р.

По решті регіонів значущих змін між хвилями не спостерігається, тому наведемо дані за безневним опитуванням. На Сході тих, хто виїхав, 21,1%, і так само 11,7% вже повернулись. На Півдні тих, хто вже повернувся, 7,2%, а 18,7% – усе ще є переміщеними особами. Слід зауважити, що, хоча у відповідях на це питання і спостерігається гендерний розподіл, але він не є надто виразним. За опитуванням у жовтні 2023 р., з тієї майже третини (31%) жінок, що виїжджали, 14% сказали, що вже повернулись додому. Для чоловіків ці показники становили, відповідно, 18% та 7%. Водночас важливо пам'ятати, що ми запитували саме про факт зміни постійного місця проживання без уточнення, чи ця зміна була в межах України чи за кордон. Відповідно, опитування є репрезентативним для тих, хто перебуває в Україні, та не охоплює тих, хто виїхав і все ще перебуває за кордоном.

Важливим фактором, що потенційно впливає на ставлення до різних політик реінтеграції, питань повоєнного врегулювання та до мешканців тимчасово окупованих територій України, є наявність родичів там. У березні 2024 р. по 17% відповіли, що мають родичів на територіях,

окупованих, відповідно, з 2014 та 2022 р., у жовтні 2023 р. таких було по 19% (табл. 3).

У відповідях на питання про мову спілкування вдома ми не бачимо значущої різниці між хвилями. Українську назвали 58,1% у жовтні 2023 р. та 58,5% у березні 2024 р., російську, відповідно, 9,5% та 11,6%, а варіант «і українською, і російською» вибрали, відповідно, 30,8% та 29,1%. Очікувано у відповідях на це питання є певний регіональний розподіл. Щодо конфесійної належності відповідно до самовизначення респондентів, то фіксуємо такі відповіді (березень 2024 р.): про свою належність до Православної церкви України (ПЦУ) повідомили майже половина респондентів (48,7%), тоді як до Української православної церкви Московського патріархату (УПЦ МП) зарахували себе тільки 4,3%, а до «просто» православних – 9,1% (табл. 4). Заявили про належність до Української греко-католицької церкви (УГКЦ) 8,8%, і приблизно по 10% визначили себе або як вірян, які не належать до певної релігії, або як атеїстів. Слід зазначити, що в жовтні 2023 р. ми отримали майже такі самі відповіді на це питання (значущих різниць не було).

Таблиця 1. Руйнування житла внаслідок воєнних дій після 24 лютого 2022 р. (березень 2024), N = 2005, %

	Захід	Галичина	Центр	Київ	Південь	Схід	Донбас	Україна
Так	0,7	0,7	2,1	2,2	6,3	5,9	35,6	5,1
Частково	2,6	1,2	7,9	10,2	16,0	18,3	22,3	10,4
Ні	96,7	98,0	89,4	86,5	77,7	73,8	35,7	83,5
Важко сказати / Відмова	0,0	0,0	0,6	1,1	0,0	2,0	6,4	1,0
Разом	100	100	100	100	100	100	100	100

Таблиця 2. Зміна місця постійного проживання після 24 лютого у зв'язку з війною (березень 2024), N = 2005, %

	Захід	Галичина	Центр	Київ	Південь	Схід	Донбас	Україна
Так, і зараз проживаю поза домом	4,3	2,5	5,4	4,6	18,7	21,1	78,6	14,1
Так, але вже повернувся додому	2,0	4,6	10,3	22,9	7,2	11,7	2,4	8,8
Ні	93,7	92,9	84,2	72,5	74,1	66,6	19,0	77,0
Важко відповісти / Відмова	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,6	0,0	0,1
Разом	100	100	100	100	100	100	100	100

Таблиця 3. Наявність родичів на окупованих територіях, N = 2000 (жовтень 2023), N = 2005 (березень 2024), %

	Чи є у Вас близькі родичі, які проживають на територіях, окупованих із 2014 р. (Донбас, Крим)?		Чи є у Вас близькі родичі, які проживають на територіях, окупованих із 2022 р.?	
	жовтень 2023	березень 2024	жовтень 2023	березень 2024
Так	19,5	16,6	18,9	17,7
Ні	79,5	82,4	80,2	81,4
Важко відповісти	1,0	1,0	0,9	0,9
Разом	100	100	100	100

Таблиця 4. Релігійна самоідентифікація респондентів (березень 2024), N = 2005

Конфесійна самоідентифікація	%
ПЦУ (Православна Церква України, Київський патріархат)	48,7
УПЦ (Московський патріархат)	4,3
Греко-католицька церква	8,8
Римо-католицька церква	0,7
Протестантська церква	2,0
Інша конфесія	2,3
Православний, не відношу себе до певного патріархату	9,1
Віруючий, не відношу себе до жодної релігії	10,1
Невіруючий, атеїст	11,8
Важко відповісти	2,2
Разом	100

Ми бачимо, що порівняно з нашими опитуваннями до повномасштабного вторгнення (Осипчук, Суслов, Яковлев, 2021, с. 15) істотно скоротився відсоток тих, хто зараховує себе до УПЦ (МП). Водночас потребує ретельнішого аналізу та інтерпретації питання наповненості категорій «Православний без належності до певного патріархату» та вірян, що не зараховують себе до жодної релігії. Важливо, що і питання щодо мови спілкування вдома, і питання визначення своєї конфесійної належності є такими, де респонденти зазначають про власну самоідентифікацію. А отже, відповідь часто відбиває не так фактичну поведінку респондента/ки, як його чи її політичну орієнтацію або суспільну позицію, що також охоплює соціальну прийнятність.

Результати

1. Соціальні дистанції

Важливим чинником позиції щодо політик реінтеграції може бути ставлення людини до різних категорій осіб. Часто такі ставлення з'ясовують через вимірювання соціальних дистанцій, проте в наших опитуваннях ми радше використовували шкалу самооцінки ставлення від дуже позитивного до дуже негативного. Однією з причин

вибору саме такого способу вимірювання було бажання порівняти отримані результати з іншими опитуваннями, в яких це питання сформульовано через застосування шкали Богардуса, наприклад, опитування Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) 2023 року (Паніотто, 2023). Як побачимо нижче, результати проаналізованих нами опитувань є співмірними з тими, які отримав КМІС.

Між хвилями опитування в жовтні 2023 р. та березні 2024 р. значущих різниць у відповідях респондентів щодо ставлень до різних категорій українців не зафіксовано. До всіх категорій, про які ми запитували в березні 2024 р., переважало нейтральне ставлення. Єдиний виняток – внутрішньо переміщені особи, які живуть в інших регіонах України: до них переважає позитивне ставлення. Як видно з табл. 5, про це зазначили 68,3 % респондентів (27 % сказали про нейтральне, а 3,2 % – про негативне ставлення).

Щодо решти бачимо, що порівняно однаковим є ставлення до тих українців, які опинились під окупацією у 2022 р. й не змогли виїхати звідти: 51,5 % ставляться нейтрально, 33,1 % – позитивно і 12,9 % – негативно; та до тих, хто виїхав за кордон і ще не повернувся: нейтрально – 51,6 %, позитивно – 33,3 %, а негативно – 13,3 %.

Таблиця 5. Ставлення до соціальних груп (березень 2024), N = 2005, %

	Внутрішньо переміщені особи, які покинули свої домівки й живуть в іншому місці в Україні	Українці, які опинилися на окупованій території після 24 лютого 2022 р. і досі там проживають	Українці, які опинилися на окупованій території з 2014 р. і досі там проживають	Українці, які виїхали з України після початку війни й зараз знаходяться за кордоном
Дуже негативне	1,0	3,3	6,6	4,2
Скоріше негативне	2,2	9,6	17,2	9,1
Нейтральне	27,0	51,5	52,1	51,6
Скоріше позитивне	39,0	25,4	15,7	24,2
Дуже позитивне	29,3	7,7	5,4	9,1
Важко сказати / Відмова	1,5	2,5	3,0	1,8
Разом	100	100	100	100

Таблиця 6. Ставлення до соціальних груп у розрізі наявності родичів на окупованих територіях (березень 2024), N = 2005, %

	Українці, які опинилися на окупованій території після 24 лютого 2022 р. і досі там проживають		Українці, які опинилися на окупованій території з 2014 р. і досі там проживають	
	Є близькі родичі, які проживають на територіях, окупованих із 2022 р.	Немає близьких родичів, які проживають на територіях, окупованих із 2022 р.	Є близькі родичі, які проживають на територіях, окупованих із 2014 р. (Донбас, Крим)	Немає близьких родичів, які проживають на територіях, окупованих із 2014 р. (Донбас, Крим)
Дуже негативне	2,8	3,3	3,6	7,2
Скоріше негативне	11,4	9,3	17,8	17,0
Нейтральне	47,8	52,5	51,8	52,4
Скоріше позитивне	25,2	25,6	16,7	15,6
Дуже позитивне	10,8	6,9	7,3	4,9
Важко сказати / Відмова	2,0	2,4	2,8	2,9
Разом	100	100	100	100

Хоча ми поки що не фіксуємо динаміки чи зміни цих показників, проте такі відповіді свідчать про можливі лінії майбутніх соціальних розколів: на тих, хто був під час війни в Україні, та тих, хто виїхав; на тих, хто лишився в окупації, та тих, хто живе на підконтрольних територіях. Ми вже бачимо певні ознаки такої соціальної напруги, зокрема у відповідях на ці питання, і є небезпека, що вона буде посилюватись. Ідеться про те, що респонденти, які ставляться негативно, можуть не хотіти про це говорити і давати більш соціально схвальну відповідь – обирати варіант «ставлюсь нейтрально». Зокрема, тому ми вважаємо, що великий відсоток нейтрального ставлення та переважання нейтрального ставлення над позитивним вказує на потенційну точку соціальної напруги.

Нарешті, з-поміж означених категорій порівняно найгіршим є ставлення до тих українців, які опинились і досі проживають на територіях, окупованих із 2014 р., – про це сказали 23,8 %. Про позитивне ставлення повідомили 21,1 %. Проте, як уже було зазначено, переважним зберігається нейтральне ставлення – 52,1 %.

Якщо аналізувати ставлення до різних категорій детальніше, то загалом переважає у всіх групах нейтрально-позитивне ставлення (понад 51 %). Статистично значущі різниці у ставленні до тих, хто виїхав і не повернувся та перебуває в Україні чи за кордоном, спостерігаються тільки в кількох окремих гендерно-вікових категоріях. Наприклад, серед чоловіків 18–35 років ставлення до обох категорій є гіршим, тобто більше тих, хто ставиться до них відповідно негативно і нейтрально.

Щодо віку, то він є предиктором, хоч і слабким, ставлення до обох категорій мешканців ТОТ: що менший вік респондентів, то гірше

ставлення. З розподілу відповідей на питання щодо ставлення за наявністю родичів на окупованих із 2014 або з 2022 р. територіях можна припустити, що важливою є наявність родичів на цих територіях (табл. 6).

Для перевірки цієї гіпотези ми побудували низку регресійних рівнянь. На основі масиву даних за березень 2024 р. регресійне рівняння², де ставлення до українців, які опинилися на окупованій території з 2014 р. й досі там проживають, (At14) є залежною змінною, а вік (Age) та наявність родичів на окупованих територіях (Rel14, Rel22) – незалежними, має вигляд:

$$At14 = 0,178 * Rel14 + 0,043 * Rel22 + 0,075 * Age$$

(стандартизовані коефіцієнти).

При цьому значущими предикторами (на рівні $p < 0,001$) є наявність родичів на територіях, окупованих із 2014 р., ($t = 5,429$) та вік ($t = 3,397$). Мале значення R (0,169) свідчить про те, що більшість варіацій залежної змінної, тобто ставлення, пояснюється впливом показників, не включених у рівняння, серед яких можуть бути регіон, мова, стать тощо. Проте нам було важливо перевірити, чи є наявність родичів на окупованих територіях *per se* предикторами ставлення, і якщо так, то наскільки сильними. Отже, бачимо, що в березневій хвилі опитування предиктором ставлення до мешканців окупованих із 2014 р. територій є наявність родичів саме на цих територіях. У подібному регресійному рівнянні для ставлення до тих, хто проживає на територіях, окупованих із 2022 р., значущим предиктором є тільки вік (на тому ж рівні слабкого зв'язку).

² Тут і далі аналіз зроблено в пакеті IBM SPSS Statistics 29.

Цікаво, що якщо побудувати ті самі рівняння на основі даних за жовтень 2023 р., то отримуємо дещо відмінні зв'язки. У першому рівнянні, про ставлення до мешканців територій, окупованих із 2014 р., всі вказані предиктори є значущими (на рівні $p < 0,001$). При цьому найсильнішим із них ($t = 7,873$) є наявність родичів на новоокупованих територіях, тобто предиктор, який є незначущим у другій хвилі; порівняно з $Rel14_1023$ ($t = 2,884$) та Age_1023 ($t = 2,301$). Отже, рівняння ($R = 0,360$) має вигляд:

$$At14_1023 = 0,10 * Rel14_1023 + 0,272 * Rel22_1023 + 0,048 * Age_1023$$

(стандартизовані коефіцієнти).

Ба більше, на відміну від другої хвилі, у першій жовтневій значущими є всі ці предиктори і для другого рівняння щодо ставлення до мешканців новоокупованих територій. Рівняння ($R = 0,295$) є таким:

$$At22_1023 = 0,122 * Rel14_1023 + 0,183 * Rel22_1023 + 0,051 * Age_1023$$

(стандартизовані коефіцієнти),

де для $Rel14_1023 - t = 3,457$, для $Rel22_1023 - t = 5,186$, а для $Age_1023 - t = 2,405$.

Тож бачимо, що в жовтні 2023 р. предикторами ставлення до обох категорій мешканців ТОТ була наявність родичів на територіях, окупованих як із 2014 р., так і з 2022 р. При цьому відносно сильнішим предиктором була наявність родичів на новоокупованих територіях, яка в березні 2024 р. предиктором не була взагалі.

Така різниця між двома хвилями може бути як артефактом даних, так і індикатором певної зміни в настроях, яка поки що не фіксується на рівні розподілів. Так чи інакше, ці питання потребують подальших досліджень: наступних хвиль опитування та детальнішого математико-статистичного аналізу.

2. Сприйняття життя в окупації

Перед тим як перейти до аналізу результатів щодо сприйняття того, яким є життя в окупації, тими, хто проживає на підконтрольних територіях, наведемо кілька цифр, які стосуються джерел інформації про події на ТОТ, адже ці джерела формують уявлення громадян про життя на ТОТ. У березневій хвилі опитування ми додали питання про те, звідки респонденти отримують інформацію про тимчасово окуповані території України та життя там. Абсолютна більшість (75 %) вказали, що використовують для цього українські медіа та телеграм-канали. Ба більше, 94 % заперечили (з них 88 % – категорично), що

Таблиця 7. Джерела інформації про життя на тимчасово окупованих територіях (березень 2024), N = 2005, %

	Отримую переважно з українських ЗМІ та українських телеграм-каналів	Отримую переважно з російських ЗМІ та російських телеграм-каналів	Отримую переважно від родичів, друзів або знайомих			
			Загалом	Родичі на ТОТ з 2022 р.	Родичі на ТОТ з 2014 р.	Немає родичів
Зовсім не згодні	6,4	87,5	28,6	16,0	22,2	32
Частково не згодні	4,2	6,0	8,8	5,5	7,9	10
І так, і ні	13,2	3,7	20,7	18,7	16,6	22
Частково згодні	21,4	1,1	17,7	22,8	21,3	16
Цілком згодні	53,9	1,0	22,5	35,7	30,0	19
Важко сказати / Відмова	0,9	0,7	1,7	1,3	2,0	1,0
Разом	100	100	100	100	100	100

Таблиця 8. Достатність інформації про події на окупованих територіях (березень 2024), N = 2005, %

	Українські ЗМІ та телеграм-канали достатньою мірою висвітлюють події на тимчасово окупованих територіях	Я хочу знати більше про повсякденне життя людей на тимчасово окупованих територіях
Зовсім не згодні	14,3	9,1
Частково не згодні	20,1	5,4
І так, і ні	27,4	25,2
Частково згодні	18,5	21,8
Цілком згодні	16,1	37,8
Важко сказати / Відмова	3,6	0,7
Разом	100	100

використовують для цього російські медіа або телеграм-канали (табл. 7). Щодо такого джерела інформації, як родичі, друзі або знайомі, то тут думки щодо переважного використання розділились, що опосередковано може вказувати на те, що не всі мають такі зв'язки та що комунікація з мешканцями окупованих територій є ускладненою. Цілком очікувано ті, хто має родичів чи друзів на ТОТ, а особливо на новоокупованих територіях, частіше говорять про те, що переважно отримують від них інформацію про окуповані території. Щодо медіа та телеграм-каналів різниці у відповідях не спостерігається.

Також ми запитали людей про те, чи достатньо їм інформації про окуповані території та чи хотіли б вони знати більше про них і про людей там. Щодо першого питання думки стосовно достатності інформації розділились порівну – по 34 %, і ще 27 % відповіли «і так, і ні» (табл. 8). Проте, хоч би яку відповідь дали респонденти, абсолютна більшість (60 %) погодились, що хотіли б знати більше.

Перейдемо до того, як українці оцінюють сам по собі режим окупації. Абсолютна більшість згодна, що він несе загрозу всім, хто живе на окупованих територіях: 83 % у березні 2024 р. і 87 % у жовтні 2023 р. (табл. 9). Цікаво, що,

наприклад, результати березневої хвилі не показують навіть слабких значущих на рівні $p < 0,01$ кореляцій між оцінкою режиму окупації як загрози та показниками ставлення до мешканців тимчасово окупованих територій.

Також ми просили респондентів/ок висловитись щодо двох дещо провокаційних тверджень: «Всі, хто з окупованих територій України виїхав до Росії, є проти України» та «Всі, хто залишився на територіях, окупованих з 2014 року, є проти України». Як видно з табл. 9, у питанні ставлення до тих, хто виїхав до Росії, опитані були більш однастайні та радикально налаштовані: 61 % згодні з твердженням, тоді як 18 % проти (однаково в обох хвилях). Натомість із другим твердженням, що ті, хто живе в окупації з 2014 р., є проти України, переважна більшість не згодна – 38 %, а підтримують таку думку – 26 % (березень 2024 р.). Тут відбулись невеликі, проте незначущі коливання (3 %) у відповідях між жовтневою та березневою хвилею, проте знов-таки говорити про сталу тенденцію не можна.

Цілком очікувано відповіді на ці питання можуть бути пов'язані з регіоном, наявністю родичів на тимчасово окупованих територіях, мовою спілкування вдома та відповідями на питання про ставлення до жителів тимчасово окупованих

Таблиця 9. Оцінка загрозовості режиму окупації та політичної орієнтації мешканців окупованих територій, N = 2000 (жовтень 2023), N = 2005 (березень 2024), %

	Режим окупації сам по собі несе загрозу всім тим, хто живе на окупованих територіях		Всі ті, хто з окупованих територій України виїхав до Росії, є проти України		Всі, хто залишився на територіях, окупованих з 2014 р., є проти України	
	жовтень 2023	березень 2024	жовтень 2023	березень 2024	жовтень 2023	березень 2024
Зовсім не згодні	2,8	2,1	10,1	9,2	23,6	20,0
Частково не згодні	1,3	1,7	8,3	9,4	16,9	18,5
І так, і ні	6,7	10,9	18,5	18,4	29,5	33,7
Частково згодні	13,5	15,4	14,2	15,1	13,5	12,1
Цілком згодні	74,2	67,9	47,5	45,8	14,7	14,3
Важко сказати / Відмова	1,5	2,0	1,4	2,1	1,8	1,4
Разом	100	100	100	100	100	100

Таблиця 10. Важливість реінтеграції населення окупованих територій (березень 2024), N = 2005, %

	Особисто для мене важливо повернути не лише окуповані території, а й людей, які зараз там проживають	Для мене важливо, щоб українські політики та чиновники пам'ятали про людей на тимчасово окупованих територіях
Зовсім не згодні	2,9	1,1
Частково не згодні	3,3	0,8
І так, і ні	13,6	5,0
Частково згодні	19,3	15,3
Цілком згодні	58,9	76,4
Важко сказати / Відмова	2,0	1,4
Разом	100	100

територій. Проте знов-таки встановлення чітких тенденцій та зв'язків і кореляцій потребує глибшого аналізу й застосування ширшого спектру математико-статистичних методів.

Абсолютна більшість опитаних погодилася з твердженнями, що особисто для них важливо повернути не лише окуповані території, а й людей, які там зараз проживають (78 %), та що українські політики й чиновники мають пам'ятати про людей на тимчасово окупованих територіях (91 %), як видно з табл. 10. Звичайно, відповіді на ці питання є радше диспозиційними, а також певною мірою відбивають те, що респонденти вважають соціально бажаним і прийнятним. Водночас вони дають надію на успішність реінтеграційних процесів та на посилення соціальної згуртованості.

3. Вибори на деокупованих територіях

Одним із важливих елементів реінтеграції, особливо в соціально-політичному аспекті, є проведення виборів на деокупованих територіях. Проте питання щодо часу проведення перших виборів, як місцевих, так і національних, та прийнятності обмеження виборчих прав потребують зваженого й відповідального підходу та політичного консенсусу. В обох хвилях опитування ставили окремі питання про проведення місцевих і загальнонаціональних виборів на територіях, окупованих із 2014 р. та з 2022 р.

Через те що ключовим тут є відновлення місцевого самоврядування, то найперше ми поцікавились, у якому форматі (тобто як і коли) воно в принципі має бути відновлене на звільнених територіях. Маючи однакові опції для вибору, респонденти обрали кардинально відмінні відповіді щодо територій, окупованих із 2014 р., та тих, які під окупацією з 2022 р. (табл. 11). Щодо окупованих із 2014 р. територій (Крим та окремі

райони Донецької і Луганської областей (ОРДЛО)) відносна більшість опитаних (по 46 % в обох хвилях) вважала, що місцеве самоврядування можна відновити не раніше ніж через 5 років після деокупації, а до того мають діяти військово-цивільні адміністрації. Натомість для новоокупованих територій – насамперед Запорізької та Херсонської областей – переважна більшість (55,2 % у жовтні 2023 р. та 49,3 % у березні 2024 р.) вважала прийнятним відновлення самоврядування «одразу після деокупації і в повному обсязі». Цікаво, що тут ми спостерігаємо зменшення відсотка тих, хто вибрав цю опцію від жовтня 2023 р. до березня 2024 р., проте ще зарано говорити тут про сталий тренд. Відмінність у поглядах залежно від територій, про які йдеться, можна пояснити усвідомленням впливу тривалості окупації та більш негативним ставленням до тих, хто проживає в ОРДЛО та Криму.

Однак тут також важливо звернути увагу й на другу за популярністю опцію. Зокрема, щодо окупованих із 2014 р. територій третина опитаних (по майже 30 % в обох хвилях) виступає за «відновлення одразу після деокупації і в повному обсязі», хоча цей варіант є практично неможливим через непроведення на тих територіях реформи децентралізації. Тут можливі дві інтерпретації: або ці респонденти мають довіру до наших громадян із тимчасово окупованих територій та вірять, що відновлення самоврядування в повному обсязі не призведе до зловживань, або ж просто не усвідомлюють, що на цих територіях не відбулась реформа децентралізації. Також майже третина опитаних (по 28 % в обох хвилях) вважає, що після звільнення новоокупованих територій місцеве самоврядування хоча й має бути відновлене одразу, проте з певними обмеженнями – щодо ОРДЛО та Криму подібну опцію підтримують по 19 %.

Таблиця 11. Відновлення місцевого самоврядування на окупованих територіях після деокупації, N = 2000 (жовтень 2023), N = 2005 (березень 2024), %

	На територіях, окупованих із 2014 р. (Донбас, Крим), після їх звільнення?		На деокупованих територіях Запорізької та Херсонської областей після їх звільнення?	
	жовтень 2023	березень 2024	жовтень 2023	березень 2024
Місцеве самоврядування має бути відновлене одразу після деокупації і в повному обсязі	29,7	28,5	55,2	49,3
Одразу після деокупації, але повноваження потрібно обмежити	18,6	19,2	27,4	28,4
Через 5 років після деокупації, до цього часу там мають діяти військово-цивільні адміністрації	46,6	45,8	14,3	18,1
Інше	0,9	1,7	0,8	1,1
Важко відповісти	4,2	4,8	2,3	3,1
Разом	100	100	100	100

У відповідях на питання про відновлення самоврядування на всіх тимчасово окупованих територіях очікувано є зв'язок, хоч і слабкий, зі ставленням до мешканців цих територій: що позитивнішим є ставлення, то з більшою ймовірністю респонденти підтримують відновлення одразу й у повному обсязі. Як видно з табл. 12, де вказано коефіцієнти кореляції Спірмена для змінних ставлення до мешканців тимчасово окупованих територій та питань про відновлення самоврядування, рівень ставлення до тих, хто живе на територіях, окупованих із 2014 р., значущо (на рівні 0,01), хоч і слабо, корелює з відповідями про відновлення самоврядування на всіх тимчасово окупованих територіях. Цікаво, що рівень ставлення до тих, хто в окупації з 2022 р., корелює на цьому ж рівні значущості (0,01) тільки з позицією щодо відновлення самоврядування на новоокупованих територіях, при цьому показники кореляції є ще меншими.

Натомість регіональні відмінності більшою мірою наявні саме у відповідях на питання про відновлення самоврядування в ОРДЛО та Криму після деокупації: наприклад, для Донбасу опція негайного відновлення (37 %) є настільки ж популярною, як і «через 5 років після деокупації, до цього часу мають діяти військово-цивільні адміністрації» (38,5 %), що переважає в усіх інших макрорегіонах (табл. 13). Ба більше, можемо спостерігати й суттєву відмінність між регіонами в розриві між опцією

відновлення одразу та через 5 років: наприклад, у березневій хвилі для Донбасу вона становить всього 1,5 % (що не є статистично значущим), тоді як для Півдня – 7 %, Сходу – 14 %, Заходу – 21,7 %, Центру – 18 %, Галичини – 22,6 %, а для м. Києва – 33,6 %. Також ми можемо бачити деякі коливання у відсотках між хвилями опитування, проте зараз зміни не є значущими і зарано говорити про якісь тенденції чи тренди.

Доречно порівняти результати щодо описаних вище питань із результатами, отриманими на питання щодо перших виборів до місцевого самоврядування після деокупації, у форматі «Якою мірою Ви згодні з твердженням...». З твердженням «На територіях, окупованих із 2014 року, вибори до місцевого самоврядування мають відбутися не раніше ніж через 5 років після деокупації» погодилися 51 % опитаних у жовтні 2023 р. та 47 % у березні 2024 р. (табл. 14). Проте значно більше – 72 % у жовтні 2023 р. та 70 % у березні 2024 р. – підтримали позицію, що «на територіях, окупованих у 2022 році, вибори до місцевого самоврядування мають відбутись одразу після завершення війни, щойно це дозволять умови». Тож слід констатувати, що, попри відмінність в абсолютних показниках, загальна тенденція підтверджується: для ОРДЛО та Криму більшість обирає 5-річний перехідний період, тоді як для новоокупованих територій – негайне відновлення самоврядування, щойно це дозволять безпекові умови.

Таблиця 12. Кореляції змінних ставлення до мешканців ТОТ і питання відновлення самоврядування (березень 2024), коефіцієнт (rho) Спірмена

		Українці, які опинилися на окупованій території з 2014 р. і досі там проживають	Українці, які опинилися на окупованій території після 24 лютого 2022 р. і досі там проживають
Як і коли має бути відновлене місцеве самоврядування на територіях, окупованих з 2014 р. (Донбас, Крим), після їх звільнення?	(rho) Спірмена	-0,111**	-0,038
	Sig. (2-tailed)	<0,001	0,074
Як і коли має бути відновлене місцеве самоврядування на окупованих територіях Запорізької та Херсонської областей після їх звільнення?	(rho) Спірмена	-0,090**	-0,084**
	Sig. (2-tailed)	<0,001	<0,001
На територіях, окупованих у 2022 р., вибори до місцевого самоврядування мають відбутись одразу після завершення війни, щойно це дозволять умови	(rho) Спірмена	0,116**	0,086**
	Sig. (2-tailed)	<0,001	<0,001
На територіях, окупованих з 2014 р., вибори до місцевого самоврядування мають відбутися не раніше ніж через 5 років після деокупації	(rho) Спірмена	-0,101**	-0,049*
	Sig. (2-tailed)	<0,001	0,022

N = 2165

* кореляція значуща на рівні 0,05 (2-tailed)

** кореляція значуща на рівні 0,01 (2-tailed)

Доволі часто в медійному та навіть повсякденному дискурсі звучать думки про обмеження активних і пасивних виборчих прав мешканців тимчасово окупованих територій, насамперед ОРДЛО та Криму (Клюжев, 2023). Відповідно до Конституції України це не є можливим та прямо заборонено. Водночас через «певну популярність» такого кроку ми вважаємо доцільним запитувати про ставлення респондентів до нього для того, щоб розуміти, як варто вибудовувати комунікації щодо виборчих прав мешканців ТОТ. Отже, відповіді респондентів залежать насамперед від того, чи питання стосувалось права голосування чи права балотування. Щодо права голосувати більшість опитаних виступила проти обмежень: 67 % у жовтні 2023 р. та 69 % у березні 2024 р. (табл. 15), тоді як у питанні про можливість висування

кандидатами до парламенту 56 % респондентів у жовтні 2023 р. та 50 % у березні 2024 р. виступили за обмеження на певний строк.

Хоча у відповідях на ці питання спостерігаються регіональні відмінності, проте в усіх макрорегіонах найпопулярніші опції підтримала більшість опитаних, що свідчить про суспільний консенсус. Цікаво, що на позицію щодо можливих обмежень не впливає наявність родичів, які проживають на ТОТ. Позитивним є те, що більшість респондентів розуміє неприйнятність обмеження права голосу тих громадян України, які опинились в окупації з 2014 р. Водночас схвалення більшістю опитаних обмеження права балотуватись свідчить про недовіру до політично активних мешканців ОРДЛО та Криму як потенційних кандидатів на виборах до Верховної Ради України.

Таблиця 13. Відновлення місцевого самоврядування на окупованих із 2014 р. територіях після їхнього звільнення – регіональний розподіл, N = 2000 (жовтень 2023), N = 2005 (березень 2024), %

		Захід	Галичина	Центр	Київ	Південь	Схід	Донбас	Україна
Місцеве самоврядування має бути відновлене одразу після деокупації і в повному обсязі	жовтень 2023	30,3	27,7	28,8	17,1	35,3	30,6	38,9	29,7
	березень 2024	28,1	24,7	29,3	18,6	31,6	29,4	37,0	28,5
Одразу після деокупації, але повноваження потрібно обмежити	жовтень 2023	20,7	20,7	16,6	23,3	15,7	18,5	18,4	18,6
	березень 2024	19,3	22,2	16,9	19,9	19,9	21,0	15,2	19,2
Через 5 років після деокупації, до цього часу там мають діяти військово-цивільні адміністрації	жовтень 2023	45,3	47,3	49,7	54,1	44,3	43,9	37,8	46,6
	березень 2024	49,8	48,3	47,2	52,2	38,9	43,4	38,5	45,8
Інше	жовтень 2023	1,0	0,8	1,2	1,5	0,4	0,7	0,0	0,9
	березень 2024	0,7	0,4	1,6	1,7	2,0	2,0	5,0	1,7
Важко відповісти	жовтень 2023	2,7	3,5	3,7	4,0	4,3	6,3	4,9	4,2
	березень 2024	2,1	4,4	5,0	7,6	7,6	4,2	4,3	4,8

Таблиця 14. Твердження щодо відновлення місцевого самоврядування на окупованих територіях після деокупації, N = 2000 (жовтень 2023), N = 2005 (березень 2024), %

	На територіях, окупованих із 2014 р., вибори до місцевого самоврядування мають відбутись не раніше ніж через 5 років після деокупації		На територіях, окупованих у 2022 р., вибори до місцевого самоврядування мають відбутись одразу після завершення війни, щойно це дозволять умови	
	жовтень 2023	березень 2024	жовтень 2023	березень 2024
Зовсім не згодні	19,0	19,2	7,8	8,2
Частково не згодні	9,9	10,3	5,5	6,2
І так, і ні	17,3	19,7	13,3	13,7
Частково згодні	14,7	12,9	17,3	17,1
Цілком згодні	35,7	34,2	54,6	53,1
Важко сказати / Відмова	3,4	3,7	1,5	1,7
Разом	100	100	100	100

Таблиця 15. **Право брати участь у загальнонаціональних виборах мешканців окупованих територій після деокупації, N = 2000 (жовтень 2023), N = 2005 (березень 2024), %**

	Право голосувати на президентських та парламентських виборах для жителів територій, окупованих із 2014 р., має бути таким самим, як і для всіх інших громадян України, тобто не обмежуватися		Право балотуватись до парламенту (ВРУ) для жителів територій, окупованих із 2014 р., має бути обмежене на певний строк	
	жовтень 2023	березень 2024	жовтень 2023	березень 2024
Зовсім не згодні	12,4	11,9	16,4	18,3
Частково не згодні	6,8	6,2	7,7	9,6
І так, і ні	12,1	11,1	17,2	17,9
Частково згодні	12,8	14,6	15,8	15,3
Цілком згодні	54,3	54,2	40,1	35,2
Важко сказати / Відмова	1,6	2,0	2,8	3,7
Разом	100	100	100	100

4. Ініціативи з реінтеграції та відновлення

У першій хвилі опитування в жовтні 2023 р. окремих блоків питань був присвячений різним ініціативам, як наявним зараз, так і потенційним, які мають сприяти реінтеграції населення та відновленню всіх (тобто тих, які окуповані й у 2014, й у 2022 р.) деокупованих територій. Хоча і з різним рівнем підтримки, що варіюється від 55 % до 90 % залежно від конкретного заходу, більшість опитаних погодилась із необхідністю всіх таких ініціатив (табл. 16). Ми бачимо підтримку більшістю українців таких заходів: безкоштовні курси з української мови та громадянської освіти; спеціальні програми для дітей та підлітків із деокупованих територій; міжрегіональні програми обміну (мобільності) для школярів; програми підтримки повернення мешканців на деокуповані

території; податкові та кредитні пільги для бізнесу; створення мистецьких творів (фільми, книжки, серіали) про життя людей в умовах окупації та про українців, які були вимушені переселитись через війну.

Цікаво, що наявність родичів на ТОТ не є суттєво пов'язаною з рівнем (не)підтримки ініціатив щодо мешканців тимчасово окупованих територій, включно з пільгами для абітурієнтів. Натомість спостерігається зв'язок із ставленням до жителів тимчасово окупованих територій та (не)підтримкою запропонованих реінтеграційних заходів. Ті, хто позитивно ставиться до обох категорій мешканців ТОТ (тобто на територіях, окупованих із 2014 та з 2022 р.), демонструє вищий рівень підтримки подібних ініціатив, зокрема і щодо підтримки вступників

Таблиця 16. **Підтримка заходів з реінтеграції тимчасово окупованих територій, N = 2000 (жовтень 2023), N = 2005 (березень 2024), %**

	Не підтримують ³		Підтримують ⁴	
	жовтень 2023	березень 2024	жовтень 2023	березень 2024
Держава має запровадити програми підтримки повернення мешканців на деокуповані території	2,5		88,9	
На територіях, зруйнованих унаслідок воєнних дій, мають діяти податкові та кредитні пільги для бізнесу	6,7		79,1	
Необхідно запровадити міжрегіональні програми обміну (мобільності) для школярів	4,6		80,2	
Держава має запровадити спеціальні програми для дітей та підлітків із деокупованих територій	2,5		89,5	
Держава має запровадити безкоштовні курси з української мови для мешканців деокупованих територій	4,4		89	
Держава має запровадити безкоштовні курси з освіти для мешканців деокупованих територій	4,4		82,3	
Потрібно створювати більше мистецьких творів (фільми, книжки, серіали) про життя людей в умовах окупації	5,9	7	79,8	74,9
Потрібно створювати більше мистецьких творів (фільми, книжки, серіали) про українців, які були вимушені переселитись через війну	6,5	8,1	77,1	73
Абітурієнти з окупованих територій повинні мати пільги при вступі до українських закладів вищої освіти протягом певного періоду	24,9	31,3	55	42,6

³ Сума %% по відповідях «Повністю підтримую» та «Частково підтримую».

⁴ Сума %% по відповідях «Повністю не підтримую» та «Частково не підтримую».

з ТОТ до українських університетів. Якщо ж ми подивимось на змінні ставлення до мешканців обох типів окупованих територій та їхню кореляцію з підтримкою різних ініціатив, то побачимо (табл. 17), що всі такі кореляції є значущими на рівні 0,01 (Sig. two-tailed < 0,001), хоч і не сильними: значення коефіцієнта Пірсона в діапазоні від 0,414 до 0,161. При цьому відносно вищі рівні кореляції показників ставлення до мешканців ТОТ із запровадженням безкоштовних курсів української мови (0,414/0,345), а найнижчі – з підтримкою безкоштовних курсів з громадянської освіти для мешканців ТОТ (0,179/0,161). У березневій хвилі ми не запитували про весь цей спектр ініціатив, проте коефіцієнти кореляції з показниками ставлення до мешканців ТОТ для тих трьох, про які ставили питання – щодо підтримки абітурієнтів та щодо створення культурних продуктів, – залишились на тому самому рівні.

Водночас маємо такий взаємозв'язок: що менш абстрактною є ініціатива з підтримки та що більшою може бути її потенційна «вартість» для респондента/ки, то відносно менший рівень підтримки вона отримує. Показовими є тут ініціативи щодо підтримки абітурієнтів з тимчасово окупованих територій. Такі ініціативи є принципово важливими та конче

потрібними з погляду національних інтересів України для реінтеграції молоді з окупованих територій та її залучення до українського простору. Кількість вступників, які користуються цими ініціативами, є дуже малою – не більше ніж кілька відсотків від тих громадян України, хто закінчує школи на окупованих територіях щороку. Проте від моменту запровадження ці ініціативи викликають найбільше нарікань і популістської критики. Ба більше, що ближче до літа та вступної кампанії, то менше підтримки й симпатії до них. Це демонструють і наші результати.

Отже, пропозиція запровадження (чи радше продовження) пільг при вступі до закладів вищої освіти для абітурієнтів з окупованих територій отримала найменший рівень підтримки порівняно з іншими заходами, до того ж він значущо знизився з жовтня 2023 р. (55 %) до березня 2024 р. (42,6 %). Крім того, у жовтні 2023 р. чверть опитаних, а в березні 2024 р. третина респондентів виступила проти такого кроку. Подібні результати Школа політичної аналітики НаУКМА отримала й у своєму опитуванні 2021 року: тоді майже 60 % підтримували ідею пільг і 21 % респондентів виступили проти (Осипчук, Суслів, Усачова, Шулімов, Яковлев, 2021, с. 30). Як уже зазначено вище, найнижчий серед усіх

Таблиця 17. Кореляції змінних: ставлення до мешканців ТОТ та ініціативи щодо реінтеграції (жовтень 2023 р.), коефіцієнт Пірсона, N = 2000

	Українці, які опинилися на окупованій території з 2014 р. і досі там проживають	Українці, які опинилися на окупованій території після 24 лютого 2022 р. і досі там проживають
Абітурієнти з окупованих територій повинні мати пільги при вступі до українських закладів вищої освіти протягом певного періоду	0,220**	0,240**
Держава має запровадити програми підтримки повернення мешканців на деокуповані території	0,295**	0,283**
На територіях, зруйнованих внаслідок воєнних дій, мають діяти податкові та кредитні пільги для бізнесу	0,189**	0,191**
Необхідно запровадити міжрегіональні програми обміну (мобільності) для школярів	0,181**	0,191**
Держава має запровадити спеціальні програми для дітей та підлітків з деокупованих територій	0,234**	0,269**
Держава має запровадити безкоштовні курси з української мови для мешканців деокупованих територій	0,414**	0,345**
Держава має запровадити безкоштовні курси з громадянської освіти для мешканців деокупованих територій	0,179**	0,161**
Потрібно створювати більше мистецьких творів (фільми, книжки, серіали) про життя людей в умовах окупації	0,269**	0,253**
Потрібно створювати більше мистецьких творів (фільми, книжки, серіали) про українців, які були вимушені переселитись через війну	0,259**	0,208**

** кореляція значуща на рівні 0,01 (Sig. (2-tailed) < 0,001)

Таблиця 18. **Визнання Україною документів про середню та вищу освіту, виданих на окупованих територіях, N = 2000 (жовтень 2023), N = 2005 (березень 2024), %**

	Україна має визнавати всі документи про <u>середню освіту</u> , видані на окупованих територіях		Україна має визнавати всі документи про <u>вищу освіту</u> , видані на окупованих територіях	
	жовтень 2023	березень 2024	жовтень 2023	березень 2024
Зовсім не згодні	30,4	26,7	40,0	36,2
Частково не згодні	10,9	9,9	11,6	13,4
І так, і ні	19,8	22,0	17,7	20,7
Частково згодні	14,8	15,2	9,7	10,6
Цілком згодні	22,4	23,9	17,8	16,9
Важко сказати / Відмова	1,7	2,3	3,2	2,2
Разом	100	100	100	100

запропонованих заходів рівень підтримки саме для надання пільг при вступі до ЗВО можна пояснити тим, що, на відміну від інших заходів, які не несуть жодних потенційних особистих втрат для респондентів, пільги для абітурієнтів із ТОТ, на думку опитаних, зменшують шанси їхніх дітей чи дітей їхніх друзів / знайомих вступити. Це робить запровадження такого кроку менш бажаним. Проте все ж таки стабільний показник переважної підтримки свідчить про усвідомлення більшістю необхідності такого кроку для подальшої реінтеграції.

Окремо були й питання про те, якою мірою респонденти згодні з необхідністю визнавати без додаткових процедур усі документи про освіту, видані на окупованих територіях. У табл. 18 бачимо, що якщо з документами про вищу освіту позиція респондентів є більш однозначною: 49 % не погодились і лише 28 % підтримали, – то щодо документів про середню освіту позиції розділились майже порівну: 37 % – проти, а 39 % – за (березень 2024 р.).

Враховуючи прийняття Верховною Радою України Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо визнання результатів навчання осіб, які проживали на тимчасово окупованій території України» (2023, 21 листопада), який встановлює процедуру часткового визнання результатів навчання на ТОТ, варто зазначити, що подібні кроки потребують додаткової комунікації з боку держави й експертного середовища та пояснення населенню проблем, з якими стикались громадяни України з тимчасово окупованих територій до ухвалення такого рішення. Також, зважаючи на несуттєві різниці чи радше коливання між результатами жовтня 2023 р. та березня 2024 р., поки що зарано говорити про зміни у ставленнях чи виразні тенденції, проте, можливо, вони згодом проявляться. Все це свідчить про потребу в проведенні подальших досліджень.

Висновки

Ставлення українців до жителів тимчасово окупованих територій є переважно нейтральним, за чим може приховуватись негативне ставлення, про яке респонденти не хочуть повідомляти, даючи натомість більш соціально бажану «нейтральну» відповідь. Порівняно гірші показники, що також є на рівні з показниками ставлення до тих, хто виїхав через повномасштабне вторгнення за кордон і досі не повернувся, до тих, хто живе на територіях, окупованих із 2014 р. Для порівняння: ставлення до вимушених переселенців всередині України є переважно позитивним.

Джерелами інформації про життя в окупації для більшості є українські медіа та телеграм-канали. Цікаво, що, хоч би як українці оцінювали достатність інформації про життя на ТОТ, майже дві третини вказують, що хотіли б знати більше.

Абсолютна більшість оцінює режим окупації як загрозу для тих, хто проживає в окупації. Так само абсолютна більшість заявляє, що для них важливо повернути людей, а не тільки території.

У погляді на те, як має відбуватись відновлення самоврядування на деокупованих територіях, українці розрізняють тимчасово окуповані території. Для новоокупованих (з 2022 р.) переважно вибирають варіант негайного, наскільки можливо, відновлення самоврядування та місцевих виборів, а для тих, які окуповано з 2014 р., – вбачають перехідний період з обмеженнями самоврядування.

Зрештою, більшість тих ініціатив з соціально-економічної та культурної підтримки та реінтеграції жителів тимчасово окупованих (і деокупованих) територій, про які ми запитували, отримали підтримку від респондентів.

Отже, результати показують, які є потенційні лінії соціальної напруги та розколів в українському суспільстві (наприклад, ставлення до тих, хто живе в окупації, особливо на територіях, окупованих із 2014 р., або до тих, хто виїхав через війну

за межі України і не повернувся досі). Бачимо це і в рівні підтримки ініціатив щодо реінтеграції, які зачіпають розподіл обмеженого суспільного блага (наприклад, щодо підтримки абітурієнтів з ТОТ). Проте ми бачимо і точки солідарності, консенсусів, а отже соціальної згуртованості: українці готові підтримувати реінтеграційні ініціативи щодо тимчасово окупованих територій та бачити людський вимір окупації. Водночас і ці

точки солідарності, і ці точки напруги не формують вичерпного переліку. Ба більше, потрібні подальші хвилі дослідження, аби встановити наявність чітких трендів і тенденцій щодо того, які питання – як з розглянутих у статті, так і інші – можуть об'єднувати та роз'єднувати українське суспільство в майбутньому. Також доречним є поєднання кількісних досліджень з якісними для глибшого розуміння цих питань.

Список використаної літератури

- Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо визнання результатів навчання осіб, які проживали на тимчасово окупованій території України» № 3482-IX (2023, 21 листопада). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3482-IX#Text>
- Клюжев, О. (2023, 27 грудня). Обмеження виборчого права через співпрацю з окупантами: як знайти баланс і не повторити помилок. *Zmina*. <https://zmina.info/columns/obmezheniya-vyborchogo-prava-cherез-spivpracyu-z-okupantamy-yak-znajty-balans-i-ne-povtoryty-pomylok/>
- Осипчук, А., Суслов, А., Усачова, В., Шулімов, С., Яковлев, М. (2021). *Політики реінтеграції тимчасово окупованих територій України: досягнення та виклики*. Школа політичної аналітики НаУКМА. https://spa.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2022/02/ua_report-1.pdf
- Осипчук, А., Суслов, А., Яковлев, М. (2021). *Звіт за результатами опитування «Телевізор проти автомата: Крим, Донбас і російське телебачення»*. Школа політичної аналітики НаУКМА. <https://spa.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2021/09/A4-Televizor-sv-avtomat-1.pdf>
- Паніотто, В. (2023). Ставлення до біженців, внутрішньо-переміщених осіб, до російськомовних громадян та до деяких інших категорій населення України. Київський міжнародний інститут соціології. <https://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=1218&page=1>
- Paniotto, V. (2022, September 19-21). *Challenges of surveys in Ukraine under conditions of war*. Workshop “The future of social research in and on Russia and Ukraine” [Conference presentation]. Hanse-Wissenschaftskolleg Delmenhorst. <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1137&page=3>
- Kliuzhev, O. (2023, December 27). Obmezhenia vyborchoho prava cherez spivpratsiu z okupantamy: yak znaity balans i ne povtoryty pomylok [Restriction of voting rights due to cooperation with the occupiers: how to find a balance and not repeat mistakes]. *Zmina*. <https://zmina.info/columns/obmezheniya-vyborchogo-prava-cherез-spivpracyu-z-okupantamy-yak-znajty-balans-i-ne-povtoryty-pomylok/> [in Ukrainian].
- Law of Ukraine “Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo vyznannia rezultativ navchannia osib, yakі prozhyvaly na tymchasovo okupovanii terytorii Ukrainy” [“On amendments to some laws of Ukraine regarding the recognition of educational results of persons residing in the temporarily occupied territory of Ukraine”] No. 3482-IX (2023, November 21). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3482-IX#Text> [in Ukrainian].
- Osypchuk, A., Suslov, A., & Yakovlyev, M. (2021). *Zvit za rezultatamy opytuvannia “Televizor proty avtomata: Krym, Donbas i rosiiske telebachennia”* [Report on the results of the survey “TV vs machine gun: Crimea, Donbas and Russian television”]. School for Policy Analysis NaUKMA. <https://spa.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2021/09/A4-Televizor-sv-avtomat-1.pdf> [in Ukrainian].
- Osypchuk, A., Suslov, A., Usachova, V., Shulimov, S., & Yakovlyev, M. (2021). *Polityky reintehratsii tymchasovo okupovanykh terytorii Ukrainy: dosiahnennia ta vyklyky* [Reintegration policies for the temporarily occupied territories of Ukraine: achievements and challenges]. School for Policy Analysis NaUKMA. https://spa.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2022/02/ua_report-1.pdf [in Ukrainian].
- Paniotto, V. (2022, September 19-21). *Challenges of surveys in Ukraine under conditions of war*. Workshop “The future of social research in and on Russia and Ukraine” [Conference presentation]. Hanse-Wissenschaftskolleg Delmenhorst. <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1137&page=3>
- Paniotto, V. (2023). Stavlennia do bizhentsiv, vnutrishno-peremishchenykh osib, do rosiiskomovnykh hromadian ta do deiakykh inshykh katehorii naseleennia Ukrainy [Attitudes towards refugees, internally displaced persons, Russian-speaking citizens and some other categories of the Ukrainian population]. Kyiv International Institute of Sociology. <https://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=1218&page=1> [in Ukrainian].

References

Anna Osypchuk, Anton Suslov

CHALLENGES FOR SOCIAL COHESION AFTER DE-OCCUPATION: SOCIAL AND POLITICAL REINTEGRATION AND ATTITUDES TOWARD RESIDENTS OF TEMPORARILY OCCUPIED TERRITORIES

Abstract

The future reintegration of the temporarily occupied territories of Ukraine requires social cohesion in Ukrainian society: both for those who survived the occupation and those who lived in the government-controlled territories. This article aims to determine the attitudes of residents of the government-controlled territories toward those who remain under occupation and to identify to what extent the issues of elections and (un)restriction of voting rights, the economic and cultural support programs, and the recognition of education certificates obtained in the occupied territories may hinder social cohesion after de-occupation. The study is based on the results of two waves of a nationwide survey conducted in October 2023 and March 2024. The paper analyses the survey results using descriptive statistics methods, and the linear regression analysis is conducted to test the hypothesis regarding the relations between the attitudes toward residents of occupied territories and having close relatives there. The study shows that Ukrainians' attitudes toward the residents of the temporarily occupied territories are rather neutral than positive, which may indicate future lines of social tension. The support for reintegration policies varies depending on the duration of the occupation and the policy area. If the benefits and resources the policy addresses are perceived as scarce, the support for such policy is lower, as is the case of special university admission programs for school graduates from occupied territories. Also, Ukrainians' positions differ in scenarios for restoration of local governance after de-occupation depending on the territories in question. Immediate restoration is a preferred scenario for territories occupied in 2022, while for territories occupied since 2014, the intermediate period of five years is envisioned.

Keywords: reintegration, temporarily occupied territories, social cohesion.

Матеріал надійшов 09.08.2024

Осипчук Анна – кандидатка соціологічних наук, доцентка кафедри соціології
Національного університету «Києво-Могилянська академія», наукова директорка
Школи політичної аналітики Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Osypchuk Anna – PhD in Sociology, Associate Professor at the Department of Sociology,
National University of Kyiv-Mohyla Academy, Director for Research, School for Policy Analysis,
National University of Kyiv-Mohyla Academy

<https://orcid.org/0009-0004-1203-4491>

osypchukad@ukma.edu.ua

Суслов Антон – аналітик Школи політичної аналітики Національного університету
«Києво-Могилянська академія», молодший науковий співробітник,
Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Suslov Anton – Analyst, School for Policy Analysis, National University of Kyiv-Mohyla Academy

<https://orcid.org/0000-0001-6662-1043>

anton.suslov@ukma.edu.ua

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бондар Вікторія – кандидатка соціологічних наук, доцентка кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія»
viktoria.bondar@ukma.edu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-2561-609X>

Завгородня Дарина-Марія – бакалавриня соціології, Національний університет «Києво-Могилянська академія»
daryna-mariia.zavhorodnia@ukma.edu.ua

Закотюк Артем – магістр соціології, Національний університет «Києво-Могилянська академія»
artem.zakotiuk@ukma.edu.ua

Коломієць Сніжана – бакалавриня соціології, Національний університет «Києво-Могилянська академія»
snizhana.kolomiiets@ukma.edu.ua

Кравець Дар'я – бакалавриня соціології, Національний університет «Києво-Могилянська академія»
daria.kravets@ukma.edu.ua

Марценюк Тамара – кандидатка соціологічних наук, доцентка кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія»
t.martsenyuk@ukma.edu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4785-5618>

Оксамитна Світлана – докторка соціологічних наук, професорка кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія»
oksamyt@ukma.edu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2403-6337>

Осипчук Анна – кандидатка соціологічних наук, доцентка кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія», наукова директорка Школи політичної аналітики Національного університету «Києво-Могилянська академія»
osypchukad@ukma.edu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-1203-4491>

Прохорова Анна – кандидатка соціологічних наук, старша викладачка кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія»
anna.prokhorova@ukma.edu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-5407-8286>

Селянінова Анастасія – бакалавриня соціології, Національний університет «Києво-Могилянська академія»
anastasiia.selianinova@ukma.edu.ua

Стратієнко Ірина – студентка 4 курсу бакалаврської програми «Соціологія», Національний університет «Києво-Могилянська академія»
iryna.stratiienko@ukma.edu.ua

Суслов Антон – аналітик Школи політичної аналітики Національного університету «Києво-Могилянська академія», молодший науковий співробітник, Національний університет «Києво-Могилянська академія»
anton.suslov@ukma.edu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6662-1043>

Щерба Дзвенислава – аспірантка кафедри соціології та Докторської школи імені родини Юхименків Національного університету «Києво-Могилянська академія»
d.shcherba@ukma.edu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-7630-3664>

NOTES ABOUT AUTHORS

Bondar Viktoria – PhD in Sociology, Associate Professor at the Department of Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy
viktoria.bondar@ukma.edu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-2561-609X>

Kolomiets Snizhana – BA in Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy
snizhana.kolomiets@ukma.edu.ua

Kravets Daria – BA in Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy
daria.kravets@ukma.edu.ua

Martsenyuk Tamara – PhD in Sociology, Associate Professor at the Department of Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy
t.martsenyuk@ukma.edu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4785-5618>

Oksamytna Svitlana – Doctor of Sciences in Sociology, Professor at the Department of Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy
oksamyt@ukma.edu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2403-6337>

Osypchuk Anna – PhD in Sociology, Associate Professor at the Department of Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Director for Research, School for Policy Analysis, National University of Kyiv-Mohyla Academy
osypchukad@ukma.edu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-1203-4491>

Prokhorova Anna – PhD in Sociology, Senior Lecturer of Sociology Department, National University of Kyiv-Mohyla Academy
anna.prokhorova@ukma.edu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-5407-8286>

Selianinova Anastasiia – BA in Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy
anastasiia.selianinova@ukma.edu.ua

Shcherba Dzvenyslava – PhD student at the Department of Sociology and Yuchymenko Family Doctoral School of the National University of Kyiv-Mohyla Academy
d.shcherba@ukma.edu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-7630-3664>

Stratiienko Iryna – final-year student of the bachelor's degree program "Sociology", National University of Kyiv-Mohyla Academy
iryna.stratiienko@ukma.edu.ua

Suslov Anton – Analyst, School for Policy Analysis, National University of Kyiv-Mohyla Academy
anton.suslov@ukma.edu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6662-1043>

Zakotiuk Artem – MA in Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy
artem.zakotiuk@ukma.edu.ua

Zavhorodnia Daryna-Mariia – BA in Sociology, National University of Kyiv-Mohyla Academy
daryna-mariia.zavhorodnia@ukma.edu.ua

ЗМІСТ

<i>Дзвенислава Щерба</i> Інтерсекційність у діяльності феміністичного та лесбійського рухів в Україні.....	3
<i>Дарина-Марія Завгородня, Тамара Марценюк</i> Репрезентація образів військовослужбовиць в українських медіа.....	14
<i>Дар'я Кравець, Тамара Марценюк</i> Ставлення українського суспільства до рівних прав і можливостей у військовій сфері.....	29
<i>Вікторія Бондар, Анастасія Селянінова</i> Ставлення правозахисниць до явища фемінізації армії.....	44
<i>Сніжана Коломієць, Анна Прохорова</i> Гендерованість досвіду військової служби в Збройних силах України (на прикладі військової частини Х 0000).....	57
<i>Артем Закостюк, Світлана Оксамитна</i> Основні канали та наслідки впливу війни на освітню нерівність у суспільстві	70
<i>Ірина Стратієнко, Анна Прохорова</i> Мотиви студентства київських закладів вищої освіти до служби в силах оборони після повномасштабного вторгнення росії в Україну.....	84
<i>Анна Осипчук, Антон Суслов</i> Виклики для соціальної згуртованості після деокупації: соціально-політична реінтеграція та ставлення до мешканців тимчасово окупованих територій.....	97
Відомості про авторів	112

CONTENTS

<i>Dzvenyslava Shcherba</i> Intersectionality in the activity of lesbian and feminist movements in Ukraine	3
<i>Daryna-Mariia Zavhorodnia, Tamara Martsenyuk</i> Representation of gender images of female military in the Ukrainian media	14
<i>Daria Kravets, Tamara Martsenyuk</i> The attitude of Ukrainian society toward equal rights and opportunities in the military sphere	29
<i>Viktoria Bondar, Anastasiia Selianinova</i> Attitude of human rights defenders to the phenomenon of feminization of the army	44
<i>Snizhana Kolomiets, Anna Prokhorova</i> Gendered experience of military service in the Armed Forces of Ukraine (on the example of a military unit X 0000)	57
<i>Artem Zakotiuk, Svitlana Oksamytna</i> Main channels and consequences of the influence of war on educational inequality in society.....	70
<i>Iryna Stratiienko, Anna Prokhorova</i> The motives of students of Kyiv higher education institutions to serve in the defence forces after the full-scale invasion of Russia into Ukraine	84
<i>Anna Osypchuk, Anton Suslov</i> Challenges for social cohesion after de-occupation: social and political reintegration and attitudes toward residents of temporarily occupied territories.....	97
Notes about Authors.....	112

**НАУКОВІ ЗАПИСКИ НаУКМА
СОЦІОЛОГІЯ**

**NaUKMA RESEARCH PAPERS
SOCIOLOGY**

Науковий рецензований фаховий електронний журнал

Ідентифікатор у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа: R40-02827
(рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення
№ 866 від 21.03.2024)

Вебсайт журналу: <http://nrps.ukma.edu.ua>

**Том 7
2024**

Редакторка і коректорка *Н. Мінько*
Комп'ютерне верстання *А. Шмаркатюк*

Адреса редакції:
вул. Г. Сковороди, 2, м. Київ, 04070
тел.: (044) 425-45-44
e-mails: viktoria.bondar@ukma.edu.ua
redviddil@ukma.edu.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 3631 від 23.11.2009